

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal

2022, 1 (34)

BAKİ-2022

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal № 1 (34), 2022

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 16 aprel 2005-ci il tarixdə qeydə alınmış (№ 1279), 2005-ci ildən Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunda nəşr edilmişdir. 2016-cı ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin təsisçiliyi ilə nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən 2020-ci ildən tarix və antropologiya elmi istiqamətləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər siyahısı”na daxil edilmişdir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Cəfər Cəfərov (*baş redaktor*)
Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov (*baş redaktorun müavini*)
Tarix elmləri doktoru, professor İradə Hüseynova
Tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov
Tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Sultanov
Tarix elmləri doktoru, professor Xəqani Məmmədov
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Fəzail Vəliyev
Antropologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əliğa Məmmədli
Tarix üzrə elmlər doktoru Eynulla Mədətli
Tarix üzrə elmlər doktoru, dosent Sevinc Əliyeva
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yasin Qaraməmmədli
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ərəstun Mehdiyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Kərəm Məmmədov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Naibə Əhmədova (*məsul katib*)

QLOBALLAŞMANIN BEYNƏLXALQ SİSTEMƏ TƏSİRİ

Adil Mirabdullayev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

mirabdullaev.adil@mail.ru

Açar sözlər: qloballaşma, ictimai əlaqələr, regionlaşma, lokallaşma, milliləşmə

Xülasə

Qloballaşma prosesinin mahiyyəti, dövlətlərarası sistemə və beynəlxalq münasibətlərə təsiri elmin aktual problemlərindən biridir. Qloballaşma anlayışı lokal-milli-regional anlayışlarının məntiqi davamı kimi qəbul edilə bilər. Bu zaman göstərilən silsilənin bir başında lokal və ya regional səviyyədə təşkil olunmuş sosial-iqtisadi əlaqələr və şəbəkələr, digər başında isə qlobal səviyyədə təşkil olunmuş sosial-iqtisadi əlaqələr və şəbəkələr dayanır. Qloballaşma insan fəaliyyətinin təşkilini zaman-məkan baxımından yenidən formalaşdıran, müxtəlif region və kontinentlərdəki fəaliyyət sahələrini və onların subyektlərini əlaqələndirən proses kimi nəzərdən keçirilir. Qloballaşmanın «zaman-məkan» faktorları hər zaman təsirini qoruyur, qloballaşmada gücün təşkili, paylanması və həyata keçirilməsi köklü dəyişikliklərə səbəb olur.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ СИСТЕМУ

Адиль Мирабдуллаев

Ключевые слова: глобализация, связи с общественностью, регионализация, локализация, национализация

Резюме

Сущность процесса глобализации, его влияние на межгосударственный строй и международные отношения-одна из актуальных проблем науки. Концепцию глобализации можно рассматривать как логическое продолжение локально-национально-региональных концепций. При этом в центре внимания стоят социально-экономические связи и сети, организованные на локальном или региональном уровне, также социально-экономические связи и сети, организованные на глобальном уровне. Глобализация рассматривается как процесс, переформулирующий организацию человеческой деятельности в терминах времени и пространства, координирующий сферы деятельности и их субъекты в различных регионах и континен-

тах. «Временные и пространственные» факторы глобализации сохраняют свое влияние во все времена, распределение и реализация власти в глобализации приводят к радикальным изменениям.

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE INTERNATIONAL SYSTEM

Adil Mirabdullayev

Key words: *globalization, public relations, regionalization, localization, nationalization*

Summary

The essence of the globalization process, its impact on the interstate system and international relations is one of the urgent problems of science. The concept of globalization can be considered as a logical continuation of local-national-regional concepts. At the same time, the focus is on socio-economic ties and networks organized at the local or regional level, as well as socio-economic ties and networks organized at the global level. Globalization is considered as a process that reformulates the organization of human activity in terms of time and space, coordinating the spheres of activity and their subjects in different regions and continents. The "temporal and spatial" factors of globalization retain their influence at all times, the distribution and realization of power in globalization lead to radical changes.

Giriş. Qloballaşma prosesinin mahiyyətini və dövlətlərarası sistemə və beynəlxalq münasibətlərə təsirini öyrənmək üçün ilk əvvəl qloballaşmanın baş verməsində mühüm faktor olan «kompleks qarşılıqlı asılılıq» (complex interdependence) terminini araşdırmaq lazımdır.

Qarşılıqlı asılılıq üç əsas komponentdən ibarətdir [7, s.149].

1. Çoxqatlı əlaqələr;
2. Hadisələr və münasibətlər arasında iyerarxiyanın olmaması;
3. Hərbin əsas vasitə kimi öz əhəmiyyətini itirməsi.

Çoxqatlı əlaqələr – qeyri-formal bağlarla hökumətin elita qrupunu, formal halda xarici işlərlə məşğul olan dövlət qurumlarını, qeyri-formal bağlarla qeyri-hökumət elita qrupunu (üz-üzə və telekommunikasiya ilə) və transmilli təşkilatları (beynəlxalq bank və ya korrupsiya), bir sözlə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini formal və qeyri-formal yollarla əlaqələndirir. Bu kanallar dövlətdaxili, hökumətlərarası və transmilli əlaqələr kimi təsnif oluna bilər.

Hadisələr və münasibətlər arasında iyerarxiyanın olmaması – dövlətlərarası münasibətlər çoxqatlı səviyələrə malik olur və onları aydın, davamlı iyerarxiya üzrə qruplaşdırmaq mümkün olmur. Konkret olaraq bu o deməkdir ki, digər məsələlər arasında hərbi təhlükəsizlik dominantlıq təşkil etmir. Daxili

və xarici məsələlər arasındakı sərhəd şəffaflaşmağa başlayır. Müxtəlif növ məsələlər müxtəlif qruplaşmalar yaradır – həm dövlət daxilində, həm də dövlətlər arasında.

Hərbin əsas vasitə kimi öz əhəmiyyətini itirməsi. Kompleks qarşılıqlı asılılıq hakim olan regionda dövlətlər hərbi qüvvəni bir-birilərinə təsir vasitəsi kimi istifadə etmirlər. Güc bazar maraqları, informasiya üstünlüyü, diplomatik üstünlük və s. əsasında da formalaşma bilər, lakin digər ərazi və dövlətlərlə münasibətlərdə hərbi qüvvə hələ də lazım gələ bilər.

Cəmiyyətlər arasında bu cür əlaqələrin yaranması və texnologiyanın müxtəlif mədəniyyətləri qlobal miqyasda birləşdirməsi mədəniyyətlərin bir-birinə qarışmasına, son nəticədə isə homogenləşməyə səbəb olur. Qloballaşma ilə assosiasiya edilən «dərindən qarşılıqlı əlaqələr», «uzaqdan fəaliyyət» (action adistance), «zaman-məkan faktorlarının sıxılması» kimi ifadələr qloballaşmanın mahiyyətini açmaq üçün kifayət etmir. Konseptual baza yaratmaq üçün daha dərin baxış lazımdır.

Qloballaşma anlayışı lokal→milli→regional anlayışlarının məntiqi davamı kimi qəbul edilə bilər [4]. Bu zaman bu silsilənin bir başında lokal və ya regional səviyyədə təşkil olunmuş sosial-iqtisadi əlaqələr və şəbəkələr, digər başında isə qlobal səviyyədə təşkil olunmuş sosial-iqtisadi əlaqələr və şəbəkələr dayanır. Bu yanaşmaya əsasən qloballaşma insan fəaliyyətinin təşkilini zaman-məkan baxımından yenidən formalaşdırır və müxtəlif region və kontinentlərdəki fəaliyyət sahələrini və fəaliyyət subyektlərini əlaqələndirən proses kimi baxıla bilər.

Fəaliyyətin yenidən formalaşmasını daha dərindən başa düşmək üçün qloballaşmanın «zaman-məkan» faktorlarına nəzər salmaq lazımdır.

Zaman-məkan faktorları [6, s.32].

Ekstensivlik – «genişlənmə», «uzaqdan fəaliyyət». Qloballaşma konsepsiyasına görə ilk əvvəl sosial, siyasi və iqtisadi fəaliyyət sferası sərhədləri aşaraq genişlənir və dünyanın bir qütbündə verilən qərar, yaxud atılan hər bir addım digər qütbə istər fərdin, istərsə də ictimaiyyətin həyatına iri miqyasda təsir göstərə bilər. Bu baxımdan proses regionlararası qarşılıqlı əlaqələri, güc və sosial fəaliyyətin təsir dərəcəsinin genişlənməsini və kənardan fəaliyyətin mümkünliyünü ehtiva edir. Bundan əlavə, konsepsiyaya görə bu qarşılıqlı əlaqələr nizamsız və təsadüfi deyil, daimi olaraq tənzimlənir.

İntensivlik – əlaqələrin təsadüfən, ya qeyri-müntəzəm surətdə yox, planlı şəkildə tənzimlənməsidir, intensivləşmə daimi olaraq qarşılıqlı əlaqələrin, qarşılıqlı fəaliyyətin və dünya düzəninə konturlarını müəyyən edən və dövlət sərhədlərini tanımayan proseslərin daimi intensivləşməsidir.

Sürət – potensial sürətin artması – qlobal əlaqələrin intensivliyinin və ekstensivliyinin artması qlobal proseslərin və qarşılıqlı əlaqələrin sürətlənməsini şərtləndirir. Digər tərəfdən dünya miqyaslı transport (transport burada daha geniş mənada işlənir, məsələn, ingilis dili anlaşıma üçün universal infrastrukturdur) şəbəkəsinin yaranması, ideyaların, informasiyanın, əmtəənin interaksiyasını daha da sürətləndirir.

Təsir dərəcəsi – Qarşılıqlı əlaqələrin təsir dərəcəsinə ekstensivlik, intensivlik və tezlik çox böyük təsir göstərə bilər. Çünki qlobal səviyyədə baş vermiş hadisənin lokal səviyyədə güclü təsir dərəcəsinə malik olduğu qədər də hər hansı bir lokal hadisə lokal səviyyədə güclü rezonans doğura bilər. Bu səbəbdən qlobal və yerli məsələlər arasında sərhəd şəffaflaşmağa başlayır.

Qloballaşmanın dolğun tərifini bu dörd amilin hər birini özündə ehtiva etməlidir və qloballaşma konsepsiyasının tam izahı bunları tam surətdə tədqiq etməlidir. Konsepsiyanı tədqiq edərkən daha iki anlayışı nəzərdən yayınmamalıdır.

a. Axın – məkandan asılı olmayaraq baş verən prosesdir və fiziki cisimlər, insanlar, simvollar və informasiyaya şamil edir;

b. Şəbəkə – müstəqil subyektlər arasındakı mövcud əlaqələri, kəşifən fəaliyyəti mümkün edir [5, s.2].

Deyənlərə əsasən qloballaşmaya belə bir tərif vermək olar. Qloballaşma ictimai əlaqələrin və köçürmələrin ərazi baxımından yenidən təşkilidir və bu proses transkontinental və regionlararası axınların, fəaliyyət şəbəkələrini və qarşılıqlı fəaliyyəti, gücün həyata keçirilməsini ehtiva edir və bu amillərin intensivliyi, ekstensivliyi, tezliyi və təsir dərəcəsinin artması ilə müşahidə olunur.

Bu konsepsiya qloballaşma barədə olan digər fikirləri təkzib edir. Qloballaşma ilə bağlı digər yanaşmalara «lokallaşma», «milliləşmə», «regionlaşma» və «beynəlmilləşmə»ni də aid etmək olar. Göründüyü kimi qloballaşmanı müxtəlif cür interpretasiya etmək olar, lakin qloballaşma heç bir vəchlə digər proseslərlə qarışdırılmamalıdır.

Lokallaşma – axınların və şəbəkənin spesifik ərazidə dövr etməsini nəzərdə tutur.

Milliləşmə – sosial əlaqələr və münasibətlər, axınlar müəyyən, təyin olunmuş sərhədlər daxilində baş verir.

Regionlaşma – coğrafi və ya fəaliyyət uyğunluğu nəticəsində yaranmış qruplararası qarşılıqlı əlaqələrin, axının baş verməsi və şəbəkənin yaranmasıdır.

Beynəlmilləşmə – coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq iki və daha artıq milli dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət istiqamətinin yaranmasıdır.

Beləliklə, qloballaşma nəzəriyyəsinə əsasən ticarət və maliyyə axını dünya iqtisadiyyatı sisteminin əsas sahələri arasında baş verir və bu proses

zamanı yaranan digər ekvivalent axınlar xarakterinə görə lokal, milli, regional kateqoriyalara bölünə bilər.

Eyni zamanda bu konsepsiya qloballaşma daxilində regionlaşmanı inkar etmir. Əksinə bu tip qurumlar daha sıx və dinamik surətdə əlaqədardır. Çünki bu qruplaşmalar qloballaşmanın dərinləşməsi üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və fiziki strukturları təmin edir və bu prosesi sürətləndirir. İqtisadi regionlaşma bu baxımdan qloballaşma yolunda heç bir maneçilik törətmir. Avropa ittifaqını bu timsalda görmək olar.

Qloballaşmanın tarixi formaları:

Qloballaşmanın tarixi formalarına keçməzdən əvvəl qloballaşma ilə bağlı bir neçə ifadənin mənasını açıqlamaq vacibdir [1, s.20].

Strukturlaşma – qloballaşma fərdlərin fəaliyyəti və saysız-hesabsız fərdlər və qruplar arasındakı əlaqələrin məcmusu kimi yaranmışdır. Bu isə fərdlərin fəaliyyətini həm məhdudlaşdırmağa, həm də genişləndirməyə imkan verir.

Stratifikasiya – iyerarxiya (ictimai) və qeyri-bərabərliyin (ərazi) təzahürü.

Qeyri-məhdud ərazi / məkansızlıq – qloballaşmanı ifadə edir. Çünki ifadə özündə detektorlaşmanı (fəaliyyətin zaman və məkan çərçivəsini aşması) və yenidən teretoriallaşmanı (yenidən təşkilatlanma və formalaşma nəticəsində ərazinin əvvəlki səviyyələri olan lokal, milli, regional, beynəlxalq, dövlətüstü səviyyələri geridə qoyan yeni ərazi anlamını) bildirir. Qloballaşma prosesində ərazi faktoru öz əvvəlki vacibliyini itirir.

Qlobalistlər belə hesab edirlər ki, qloballaşma özlüyündə presedenti olmayan hadisədir və bunu başa düşmək üçün analiz lazımdır. Skeptiklər isə onlardan fərqli olaraq qloballaşmanın yeni proses olmadığını iddia edirlər. Onlar qloballaşmanın tarixi formalarını qurur və əsas ölçü amili kimi isə zaman-məkan faktorlarından və təşkilati elementlərdən istifadə edirlər.

Müasir qloballaşmanın əsas xüsusiyyətini vermək üçün analitik kateqoriyalar yaradılmalıdır və bunu da zaman-məkan amilləri üzərində qurmaq olar:

- Qlobal şəbəkənin ekstensivliyi;
- Qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyi;
- Qlobal axınların sürəti;
- Qlobal əlaqələrin təsir dərəcəsi.

Bu yanaşma qloballaşmanın tarixi formalarının zaman-zaman nə cür dəyişməsinə izləməyə imkan verir. Bu halda qloballaşmanın yeni fenomen olması, yaxud tarixi inkişafın qanunauyğun mərhələsi olması barədə fikir yürütmək yersizdir. Lakin bu analitik kateqoriyanın komponenti olan təsir dərəcəsinə ölçmək çox çətinidir. Təsir dərəcəsinə müəyyən edən amilləri aşkarlamaq üçün təsirin dörd növünü ayırd edirlər:

- Qanunvericilik – siyasətə təsir – (qarşılıqlı asılılığın zəiflik və həs-

saslıq effektləri);

- İnstitusional – təşkilati və kollektiv seçimləri özündə ehtiva edən qüvvələrin təsiri;
- Paylaşdırıcı – güc balansına, dövlətdaxili və dövlətlərarası münasibətlərə təsiri və bunun əsasında zəiflik dərəcəsinə görə sosial qüvvənin formalaşması;
- Struktur – dövlətdaxili fəaliyyətə təsiri – dövlət və cəmiyyətlərin qlobal təsirə reaksiyası – hökumət müxtəlif qüvvə və insanların münasibəti – ara mövqe, üstünlük, mübarizə və etiraz.

Qanunvericilik təsiri qərarverici qüvvənin qloballaşmasının təsiri altında seçim etməsinə təsir edir. Lakin bu proses heç də həmişə progressiv olmur. Çünki qloballaşma prosesində qərar qəbuledici qüvvənin özü reformasiya olmaq məcburiyyəti qarşısında qala bilər.

Qanunvericiliyə təsirin iki səviyyəsi vardır:

Ümumilikdə siyasətin müxtəlif kurslarının əsas prinsiplərində dəyişiklik etməklə siyasət xəttini tamamilə dəyişir [3, s.113].

Bu səviyyədə siyasi kurslara təsir dərəcəsi məhdud xarakter daşıyır.

İnstitusional təsir və qloballaşma nəticəsində təşkilati və digər kollektiv orqanların seçim etmələrini ehtiva edir. Bu şərait qurumları yeni seçimlərə əl atmağa vadar edir ki, bu seçimlər əvvəllər heç alternativ kimi nəzərə belə alınmırdı.

Bundan başqa qloballaşma dövlətlər arasında və dövlət daxilində gücün və varın paylanmasına da əsaslı təsir göstərir.

Paylaşdırıcı təsir cəmiyyət daxilində sosial qüvvələrin yenidən formalaşmasını müəyyən edən təsirdir. Başqa sözlə, bu təsir cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin resurslarından istifadə imkanını müəyyən edir. Məsələn, ticarət bir qrup işçilərin işinin inkişafına mane olsa da, digər bir qrupun mənfəyinə xidmət edir.

Dövlətlərin və cəmiyyətlərin qloballaşmanı nə dərəcədə qəbul etmələrindən asılı olaraq struktur dəyişikliyi uzun və ya qısa zaman ərzində özünü göstərə bilər. Lakin bu struktur dəyişikliyi avtomatik surətdə baş verməməlidir.

Qloballaşmanın tarixi formalarını müəyyən edən əsas amillərdən biri isə qrupların təşkilatlanması amilidir – infrastruktur, institutlaşma, stratifikasiya və qarşılıqlı fəaliyyət növləri:

İnfrastruktur istənilən məkanda qlobal əlaqələrin intensivliyi və ekstensivliyini həm sürətləndirir, həm də ləngidə bilər. Çünki o birləşdirici rol oynayır və axınları təmin edir: infrastruktur istənilən sahədə qarşılıqlı əlaqələrin ümumi səviyyəsinə və buna görə də qlobal əlaqələrin miqyasına həlledici təsir göstərir. Məsələn, orta əsrlər zamanı kommunikasiya vasitələri məhdud olduğundan əlaqələrin də səviyyəsi çox aşağı idi. Buna görə də infrastrukturda baş verən dəyişiklik qlobal əlaqələrin potensial imkanına miqyaslı şəkildə təsir edir.

NƏTİCƏ. İnfrastrukturun səviyyəsi eyni zamanda qlobal şəbəkələrin institutlaşmasına da təsir edir. İstitutlaşma qarşılıqlı əlaqənin ünsürlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir və nəticə etibarlı ilə zaman və məkan baxımından onların yeni formada təşkilini təmin edir. Məsələn, mədəni sahədən tutmuş cinayətkarlara qədər qlobal əlaqələrə girmiş ünsürlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi hər hansı bir ictimai məkanda, institutlaşdırılma vasitəsi ilə həyata keçir – qlobal miqyasda bir-biriləri ilə real vaxtda əlaqə saxlamaq imkanı olur. Bu baxımdan institutlaşdırma qloballaşmanın tarixi formalarını şərtləndirən mühüm əhəmiyyətə malik digər bir amildir.

Stratifikasiya güc amili ilə çox sıx bağlıdır: Qloballaşma prosesində güc anlayışı yeni məna və formalar kəsb etməyə başlayır ki, bu da müxtəlif qruplarda reaksiya doğurur [2, s.117]. Güc ilə bağlı yeni terminlər də ortaya çıxır.

- Gücün məkanı – yüksək səviyyəli təşkil olunmuş həyatda insanların, icmaların və qrupların fəaliyyət imkanlarını formalaşdırın və tənzimləyən fenomenidir. Qlobal dünyada gücün məkanları çox ixtisaslaşmış və differensiallaşmışdır – məsələn, siyasi, iqtisadi, mədəni, miqrasiya, ətraf mühit, hərbi və s. məkanlar. Bir məkanda baş verən dəyişiklik digər məkanlardakı gücə şamil edilmir, çünki məkanlar çox geniş və fərqlidirlər.

- Gücün ekstensivliyi – gücün təşkilinin və həyata keçirilməsinin ərazi baxımından genişlənməsi.

- Bu ekstensivləşmə isə güc münasibətlərinin «uzaq məsafədən», «strukturlaşma» və «yenidən strukturlaşması» vasitəsi ilə baş verir.

- Bundan başqa stratifikasiya güc məkanlarına çıxışın səviyyəsini müəyyən edir.

Qloballaşma gücün təşkili, paylanması və həyata keçirilməsində köklü dəyişiklik edir. Güc burda müstəqil, bəşər həyatının universal ünsürü kimi başa düşülür. Güc ictimai və şəxsi həyatı əhatə edən anlam olub bütün qruplara, institutlara, cəmiyyətlərə məxsusdur. Lakin heç bir tərəfin gücü təcrid halında mövcud olmur. Güc qarşı və iştirakçı tərəflərin gücü nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Ona görə də güc nisbi fenomen kimi başa düşülür.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A. Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma. Bakı, 2009, 163 s.

2. Злобин Н. В. Место глобализации в международных конфликтах. С-Петербург, 2007, 279 с.

3. Пасечный А. Н. Глобализация и ее отражение в мировой политике. Екатеринбург, 2009, 314 с.

4. Ariel K. Kacowicz. Regionalization, Globalization and Nationalism: Convergent, Divergent, or Overlapping, 1998 //

https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/262.pdf-müraciət

tarixi 10.11.2021

5. David Held and Anthony McGrew. The Global Transformations Reader. Malden, 2000, 197 p.

6. Hurrell A. and N. Woods. Inequality Globalization and World Politics. New Jersey, 1999, 312 p.

7. Robert O. Keohane and Joseph S. Nye. Power and interdependence, Richard K. Betts in red. "Conflict after the cold War". Boston, 1994, 247 p.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ ŞUSANIN ROLU VƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI

A.B.Təhməzova

Azərbaycan Tibb Universiteti
aida.bayram1958@gmail.com

Açar sözlər: Türkiyə-Azərbaycan Əməkdaşlıqları, İkinci Qarabağ müharibəsi, Şuşa

Xülasə

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında Birinci Qarabağ müharibəsi 1991-ci ildən 1994-cü ilə qədər davam etmişdir. 1991-ci il dekabrın 28-də Ermənistan Xankəndini işğal edərək qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasını elan etdi. Xocalı 1992-ci il fevralın 25-26-da, Şuşa 1992-ci il mayın 8-də, Laçın 1992-ci il mayın 18-də, Xocavənd 1992-ci il oktyabrın 2-də, Kəlbəcər 1993-cü il aprelin 2-də, Ağdərə 1993-cü il iyulun 7-də, Ağdam 1993-cü il iyulun 23-də, Cəbrayıl 1993-cü il avqustun 23-də, Füzuli 1993-cü il avqustun 23-də, Qubadlı 1993-cü il avqustun 31-də, Zəngilan 1993-cü il oktyabrın 29-da işğal olunmuşdur. Bu işğallarla başlayan münaqişələr də zamanla Birinci Qarabağ müharibəsi ilə İkinci Qarabağ müharibəsi arasında yaranmışdır. İkinci Qarabağ müharibəsi hərbi əməliyyat kimi 44 gün davam etmişdir. Bu müharibədən sonra Ermənistanın 30 ilə yaxındır işğal altında saxladığı Azərbaycan torpaqlarından 5 rayon, 4 şəhər və 286 kənd azad edilib. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən Şuşa işğaldan azad edilib. Türkiyə həm müharibə zamanı, həm də ondan sonra hər zaman Azərbaycanın tərəfində olduğunu bəyan edib. Bu dövrdə iki dövlət arasında əvvəllər imzalanmış beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq yeni müttəfiqlik və əməkdaşlıq müqavilələri imzalandı.

THE ROLE OF SHUSHA IN THE SECOND KARABAKH WAR AND TURKEY-AZERBAIJAN COOPERATION

A.B.Tahmazova

Key words: Turkey-Azerbaijan Cooperation, Second Karabakh War, Shusha

Summary

With the dissolution of the Union of Socialist Republics, the First Karabakh War between Azerbaijan and Armenia continued from 1991 to 1994. On December 28, 1991, Armenia invaded Khankendi and proclaimed the so-called Nagorno-Karabakh Republic. Khojaly was occupied on 25-26 February 1992. Shusha was occupied on 8 May 1992. Laçın was occupied on 18 May

1992. Khojavend was occupied on October 2, 1992. Kelbajar was occupied on April 2, 1993. Ağdere was occupied on 7 July 1993. Aghdam was occupied on 23 July 1993. On August 23, 1993, Gabriel was occupied. Fuzuli was occupied on 23 August 1993. Gubadli was occupied on 31 August 1993. Zangilan was occupied on October 29, 1993. The conflicts that started with these occupations also emerged between the First Karabakh War and the Second Karabakh War. The Second Karabakh War lasted 44 days as a military operation. After this war, 5 provinces, 4 towns and 286 villages were liberated from the Azerbaijani lands that Armenia had occupied for nearly 30 years. Shusha, which has a historical importance, was liberated from occupation. Both during and after the war, Turkey has stated that it is always on the side of Azerbaijan. In this period, new alliance and cooperation agreements were signed between the two states in accordance with the previously signed international agreements.

GİRİŞ

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Rusiyada inqilab və Çar administrasiyasından Sovet İttifaqına (SSRİ) keçidlə Qafqazda bir neçə il müstəqillik və münaqişələr yaşandı. Sovet İttifaqının gücü ilə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan 1922-ci ildə yenidən Sovet İttifaqının hakimiyyəti altına keçdi.

Sovet İttifaqı 1921-ci il iyulun 5-də Dağlıq Qarabağı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına birləşdirdi. 1923-cü il iyulun 24-də Sovet İttifaqı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini yaratdı. Vilayətin mərkəzi Xankəndi idi.

1989-cu ilin noyabrında Sovet İttifaqı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin muxtariyyətini ləğv etmək və onu bilavasitə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin həm Ermənistan bu qərarı qəbul etməyib, həm də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirildiyini bəyan edib [1]. Ermənistan Dağlıq Qarabağın ya müstəqil olmasını, ya da Ermənistana birləşməsinə qəbul edir. Lakin bu fikir Sovet İttifaqının 1989-cu ildə dağılmasından əvvəl də Sovet İttifaqı Konstitusiyasının 78-ci maddəsinə zidd idi. 78. Maddə belədir: “Sovet İttifaqının üzvü olan respublika başqa respublikanın ərazisini ilhaq edə bilməz”. Bu maddəyə əsasən, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan SSR-ə məxsus ərazini ilhaq etmək cinayətini törədir [2].

Birinci Qarabağ müharibəsi 1991-ci ildən 1994-cü ilin mayında atəşkəs imzalanana qədər davam etdi, çünki 25-26 dekabr 1991-ci ildə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Prezidentinin istefası ilə başlayan və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması nəticəsində Azərbaycan və Ermənistan Dağlıq Qarabağ üzrə konsensus əldə edə bilmədilər.

1991-ci il dekabrın 28-də onlar Xankəndini işğal edərək qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasını elan etdilər. 1992-ci il fevralın 25-26-da Xocalı

şəhərində Rusiyanın dəstəyini alan ermənilər tərəfindən 613 dinc azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Xocalı işğal olundu. Şuşa 1992-ci il mayın 8-də işğal olunub. Bu işğalda 200 şəhid verilib. 18 may 1992-ci ildə Laçın işğal olunub. Bu işğalda 264 şəhid verilib. Xocavənd 1992-ci il oktyabrın 2-də işğal olunub. Bu işğalda 145 şəhid verilib. Kəlbəcər 1993-cü il aprelin 2-də işğal olunub. Bu işğalda 511 şəhid verilib. Ağdərə 7 iyul 1993-cü ildə işğal olunub. Ağdam 1993-cü il iyulun 23-də işğal olunub. Bu işğalda 5897 şəhid verilib. 23 avqust 1993-cü ildə Cəbrayıl işğal edildi. Bu işğalda 362 şəhid verilib. 23 avqust 1993-cü ildə Füzuli işğal olunub. Bu işğalda min yüzdən çox insan şəhid olub. Qubadlı 1993-cü il avqustun 31-də işğal olunub. Bu işğalda 283 nəfər şəhid olub. Zəngilan 1993-cü il oktyabrın 29-da işğal olunub [3]. 1994-cü il mayın 16-da Azərbaycan, Ermənistan və qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası arasında atəşkəs sazişi imzalanıb. Bununla belə, 1994-2020-ci illər arasında çoxlu sayda atəşkəs pozuntuları və sərhədlərdə toqquşmalar olmuşdur.

Müvafiq ədəbiyyatda, mətbuatda Dağlıq Qarabağ anlayışından bəzən düzgün istifadə olunmur. Dağlıq Qarabağ bölgəsinə Qarabağ bölgəsinin yalnız bir hissəsi daxildir. Qarabağ bölgəsi Yuxarı Qarabağ (Dağlıq Qarabağ torpaqları) və Aşağı Qarabağ (Kür və Araz çayı arasındakı düzənliklər) və Qərbi Qarabağın şərq hissəsi Zəngəzur dağları təqribən Sünik və Kəlbəcər, Laçın rayonu torpaqlarından ibarətdir [4].

Xankəndi mərkəzini və onun ətrafını təsvir etmək üçün Dağlıq Qarabağ anlayışından istifadə edilməlidir. Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Xocavənd, Ağdərə Dağlıq Qarabağ bölgəsindədir. Dağlıq Qarabağı əhatə edən yeddi rayon, yəni Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər Qarabağ bölgəsinə daxildir [5].

İkinci Qarabağ müharibəsinə aparan proses və müharibə

1993-1994-cü illər arasında baş verən işğallardan sonra problemin həllində Rusiyanı yeganə aktyor olmaqdan çıxarmaq və beynəlxalq miqyasda iş görmək üçün Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Minsk qrupu bu prosesə daxil edilmişdir.

Təxminən 30 ilə yaxın davam edən bu prosesdə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) çərçivəsində Minsk qrupu problemin həlli istiqamətində konkret irəliləyişə nail ola bilmədi. İrəliləyə bilməməkdə Fransa, ABŞ və Rusiyanın rolu var. Fransa bu prosesdə həmişə Ermənistanın yanında yer almağa üstünlük verib, ABŞ və Rusiya isə burada öz geosiyasi maraqları uğrunda mübarizə aparır [6].

Bu dövrdə Azərbaycanın öz ölkəsində və beynəlxalq aləmdə malik olduğu güclə bağlı dünyaya səsinə çıxara bilmədiyi bir prosesdən danışmaq olar. Diplomatik münasibətlərlə bağlı problemin həllində irəliləyişin olmaması Azərbaycanın problemin həlli üçün hərbi resurslardan istifadə təşəbbüsünü də özü ilə gətirdi. İkinci Qarabağ müharibəsindən əvvəlki 10 ildə Azərbaycan və

Ermənistan arasında münaqişələr: Bu, 2010-cu ilin iyununda, 2014-cü ilin avqustunda, 2014-cü ilin noyabrında, 2015-ci ilin dekabrında, 2016-cı ilin aprelində və 2020-ci ilin iyulunda baş verib. Bu dövrdə Ermənistanın mülki yaşayış məntəqələrinin pozulması halları baş verib və dinc əhali şəhid olub [7].

Ermənistanın əvvəlki mülki yaşayış məntəqələrinə hücumları kimi, 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycanın Cəbrayıl, Tovuz, Tərtər, Ağdam və Füzuli şəhərlərinə hücumu, çoxlu sayda dinc sakinin şəhid olması səbrin həddini aşan sonuncu əməl oldu. Azərbaycan Ermənistanın işğal etdiyi torpaqları geri almaq üçün hərbi əməliyyata başlamışdır[8].

İkinci Qarabağ müharibəsi hərbi əməliyyat kimi 44 gün davam etdi. Bu müharibədən sonra Ermənistanın 30 ilə yaxındır işğal altında saxladığı Azərbaycan torpaqlarından 5 rayon, 4 şəhər və 286 kənd azad edilib [9].

2020-ci il noyabrın 10-da Moskva vaxtı ilə saat 00:00-da İkinci Qarabağ müharibəsinə son qoyan atəşkəs sazişi imzalanıb. Bu müqaviləyə əsasən: Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri mövcud nəzarət zonalarını saxlayacaqlar. Ağdam və Qazax rayonlarında torpaqların işğalını dayandıraraq Azərbaycan tərəfinə Ermənistan tərəfi noyabrın 20-dək təhvil verəcəkdir.

Rusiya sülhməramlıları Qarabağdakı xəttə və Laçın dəhlizinə yerləşdiriləcək. Həmin sülhməramlılar Ermənistan ordusunun qayıdışı ilə bölgəyə gələcək və beş il bu bölgədə qalacaqlar. Bu beş ilin sonunda Rusiyanın müddətin bitməsinə altı ay qalmış xəbərdar etməklə bu bölgəni tərk etməsi mümkün olacaq, əks halda Rusiya daha beş il bu bölgədə qalmağa davam edəcək. Müqavilənin icra edilib-edilmədiyini müəyyən etmək üçün bu bölgədə təftiş mərkəzi yaradılacaq [10]. Ermənistan Kəlbəcər rayonunu 15.11.2020-ci il tarixinədək, Laçın rayonunu isə 12.12.2020-ci ilə qədər Azərbaycana qaytaracaq. Ermənistana 5 km Laçın rayonunda geniş dəhliz qalacaq. Yalnız bu dəhliz Şuşaya daxil olmayacaq. Hər iki dövlət üç il ərzində Xankəndi ilə Ermənistan arasında əlaqəni təmin edən Laçın dəhlizi ilə bağlı razılığa gələcək. Bu marşrutun yaradılması üçün bu bölgəyə Rusiya sülhməramlıları yerləşdiriləcək. Azərbaycan dövlətinə Laçın dəhlizinin təhlükəsizliyini təmin etmək tapşırığı verilir. Vətəninə tərk etmək məcburiyyətində qalanlar və qaçqınlar Qarabağa və onun ətraf rayonlarına qayıda biləcəklər. Hər iki dövlət mübadilə çərçivəsində əsir, məhbus və meyitləri qarşı tərəfə təhvil verəcək. Bölgədə iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrində mövcud maneələr aradan qaldırılacaq. Ermənistana Azərbaycanın qərbindəki rayonlarla Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat və rabitəni təmin etmək tapşırığı verilir. Rusiyaya da nəzarəti təmin etmək vəzifəsi verilmişdir. Müqavilə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonları arasında birləşdirici yollar çəkiləcək [11].

10 noyabr 2020-ci il tarixindən qüvvəyə minən atəşkəs razılaşmasından sonra Türkiyə arasında atəşkəs razılaşmasının şərtlərinin davam etdirilməsinə nəzarət etmək üçün 11 noyabr 2020-ci il tarixində Türkiyə-Rusiya Birgə Mər-

kəzin yaradılması ilə bağlı konsensus əldə edilib və Türkiyə ilə Rusiya arasında danışıqlar 2020-ci il dekabrın 1-də başa çatıb. Proses iki dövlətin müdafiə nazirlərinin müavinlərinin imzaları ilə başlayıb [12].

Qarabağda Ermənistan və Azərbaycan dövlətləri arasında imzalanmış atəşkəs sazişinin şərtlərinə əməl edilib-edilmədiyini müəyyən etmək məqsədilə Ağdamda Türkiyə-Rusiya Ortaq Müşahidə Mərkəzi yaradılıb. Mərkəzdə 60-ı türk, 60-ı rus olmaqla ümumilikdə 120 əsgər çalışır və mərkəz İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra imzalanmış müqaviləyə əsasən mühüm əhəmiyyət kəsb edən bölgələri havadan fasiləsiz izləməyə imkan verir [13].

Mərkəz ümumilikdə 4 hektar ərazidə tikilib. Mərkəz hündür məftillərlə əhatə olunub. İş və iclas otaqları, idman meydançaları, məscid və kilsə də daxil olmaqla 65 konteynerdən ibarət müşahidə mərkəzinin mühafizəsi Azərbaycan əsgərləri tərəfindən təmin edilir. Azərbaycan əsgərləri mərkəzin daxilində hər 10 kilometrədən bir təhlükəsizlik məntəqələrini yoxlayır [14].

Ortaq Türkiyə-Rusiya Müştərək Müşahidə Mərkəzi atəşkəs rejiminə əməl olunub-olunmadığını müəyyən etmək, əgər varsa pozuntuları qeydə almaq, tərəflər tərəfindən verilən şikayət və problemləri həll etmək üçün fəaliyyət göstərir [15].

Atəşkəs razılaşmasının maddələrinə və Rusiyanın tarixdən bu günə kimi bu bölgədə üzərinə götürdüyü rola nəzər saldıqda onun hələ də bu bölgədə aktyor kimi qalmaq istədiyi görünür. Müqavilənin maddələri çərçivəsində Rusiyaya sülhməramlı qüvvələr yaratmaq səlahiyyəti verilir və onun regionda mövcudluğu rəsmən qəbul edilir.

Ancaq həm Azərbaycan, həm də Türkiyə Türkiyənin bu bölgədə olmasını istəyir. Bu səbəbdən də iki dövlət bir çox sahələrdə birgə əməkdaşlıq edir. Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq mövcuddur. Bu əməkdaşlıq iki dövlət arasında bu günə qədər imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə və 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. 1994-cü il fevralın 9-da imzalanmış “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və çoxşaxəli əməkdaşlığın inkişafı haqqında Saziş” və “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Protokol” və “2010-cu il avqustun 16-da imzalanmış Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişi” strateji əməkdaşlıq üçün mühüm razılaşmalardır. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada iki dövlət arasında “Şuşa Bəyannaməsi” imzalanıb. Bu Bəyannamədə qarşılıqlı əməkdaşlığın və strateji tərəfdaşlığın davam etdirilməsi zaman çərçivəsində vacibdir [16].

Şuşanın rolu

1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəlilər dövründə salınan Şuşa Azərbaycan üçün bir çox mədəni irslərə ev sahibliyi edir və Şuşadan Azərbaycanın elminə

və mədəniyyətinə töhfə verən çoxlu insanlar çıxıb. Bu töhfə təkə şuşalılar üçün deyil, bütün Azərbaycan üçün vacibdir.

Şuşanın XIX əsrdəki vəziyyətini araşdırdıqda o, 1841-ci ildə Xəzər quberniyasının tabeliyində yaradılmışdır. 1897-ci ilə aid mənbələrə nəzər saldıqda deyə bilərik ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Şuşa qəzası, Cavanşir, Göyçay, Cavad, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzaları ilə məhdudlaşmış və mərkəzin o dövrdə Şuşa şəhəri olduğunu deyə bilərik [17].

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində siyasi coğrafiyası iyirminci əsrin əvvəllərində Şuşa da daxil olmaqla dörd mahaldan ibarət idi. Bu dövrün digər üç mahalı Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir idi [18].

Şuşanın strateji əhəmiyyəti var. Yerləşdiyi yerə görə regionu üçün hakim bir mövqeyə malikdir və eyni zamanda Dağlıq Qarabağın ən böyük şəhəri Xankəndiyə gedən yolun üzərində yerləşir.

Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 2021-ci il iyunun 15-də Qarabağın simvollarından biri olan Şuşaya səfəri Azərbaycanın Qafqazda heç vaxt tək olmadığını və bu iki Türk dövlətinin qardaşlığını keçmişdən gələcəyə daşdığını bir daha nümayiş etdirdiyini dünyaya göstərməklə tarixi məna daşıyır.

Bu səfər zamanı Qarabağın yenidən qurulması və tikintisinin başa çatdırılması məqsədilə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında həyata keçiriləcək layihələr müzakirə edilib, eyni zamanda siyasi və maliyyə müqavilələri imzalanmışdır. Bu razılaşmalar üçün iki dövlətin prezidentlərinin və nümayəndə heyətlərinin Şuşada görüşü həm Qarabağda, həm də Cənubi Qafqazda söz sahibi olmaq istəyən digər ölkələrə lazımi mesajı verdi.

Qarabağın qədim şəhərlərindən biri olan Şuşa bu sahəyə töhfə verən mühüm musiqiçiləri ilə “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” kimi müəyyən edilir. Prezident İlham Əliyev Şuşa şəhərini Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycanda ələ keçirmək istədiyi şəhərlərdən biri də Şuşa idi. Ermənistan ilk dəfə 1991-ci ildə Xankəndi şəhərini ələ keçirib. Bu hücumdan sonra Ermənistan 1992-ci il fevralın 25-26-da Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Xocalı şəhərində kütləvi qırğın həyata keçirdi. Azərbaycanın rəsmi mənbələrinə görə, 83-ü uşaq, 106-sı qadın və 70-dən çox qoca olmaqla 613 Azərbaycan türkü qətlə yetirilib, 487 nəfər isə ağır yaralanıb. Bu qırğında 1275 nəfər girov götürülüb, 150 nəfər itkin düşüb. Yenə rəsmi mənbələrdə verilən məlumata görə, meyitlərə baxış keçirilərkən aydın olub ki, insanlar yandırılaraq öldürülüb, gözləri çıxarılıb, başları kəsilib, hamilə qadınların körpələri qarınlarından çıxarılıb [19].

Xocalı qətliamından sonra Ermənistan 1992-ci il mayın 8-də Şuşanı işğal etmişdir. Vətəninə bu işğaldan qorumağa çalışan Azərbaycan vətəndaşları şəhid oldular, əsir götürüldülər və bir daha onlardan xəbər alınmadı.

Bu işğallar Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurdu. İyirmi mindən çox vətəndaş öz vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Ermənilər burada

məskunlaşmışdılar. Azərbaycanın 300-dən çox tarixi abidəsinə ziyan dəyib. Bu erməni işğalı 28 il davam etdi.

28 ildən sonra Azərbaycan ordusu işğal etdiyi torpaqları geri qaytarmaq üçün başladığı hərbi əməliyyatla bir-birinin ardınca işğal etdiyi torpaqları geri aldı. 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa işğaldan azad edilərək azad şəkildə Vətənə qovuşdu.

Dənizdən 1300-1500 metr hündürlükdə yerləşən Şuşa Sovet İttifaqı dövründə turistləri qəbul edən şəhər kimi müəyyən edilirdi. Üç tərəfdən qayalarla əhatə olunmuş olması şəhərin təbii qala içində yerləşməsi və şəfalı bulaq sularına malik olması ilə sağlamlıq baxımından üstünlük verilən şəhərlərdən birinə çevrilməsinə səbəb olub. Cıdır düzünün ətrafında at yarışları və müxtəlif idman-mədəni tədbirlər üçün istifadə olunan çoxlu ağaclarla örtülmüş təbii istirahət zonaları var.

Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycana ikinci səfərini Şuşaya edib. Bu səfər iki dövlətin prezidentləri səviyyəsində olub və iki dövlətin münasibətlərini müttəfiqlik səviyyəsinə çatdıran bəyannamə imzalanıb [20].

İkinci Qarabağ müharibəsi başlayanda xalq Şuşanın işğaldan azad olunmasını istərkən, digər tərəfdən də Şuşanın coğrafi mövqeyinin çətinliyi və Ermənistanın buraya göstərdiyi münasibəti səbəbindən onun qısa zamanda işğaldan azad ediləcəyini düşünmürdülər. Müharibə gedən bir vaxtda Prezident İlham Əliyevin “Şuşa olmasaydı, bu əməliyyat yarımçıq olardı” deməsi xalqa həm ümid verdi, həm də sevindirdi. Bu motivasiya həm ictimaiyyətdə, həm də orduda öz yolunu tapdı.

İkinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində Ermənistanın Şuşadakı təxribatçı münasibətini də qeyd etmək lazımdır. 2020-ci il martın 31-də Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağda keçirilən qondarma seçki, seçkidən sonra Şuşada yeni tikilən qondarma andiçmə mərasimi Azərbaycan xalqını və rəhbərliyini xeyli narahat edib. Ermənistan da qondarma dövlətin qondarma paytaxtını Şuşaya köçürmək planları qururdu. Andiçmə mərasiminə qatılan Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın sərxoş davranışları və orada qələbə hissi ilə rəqs etməsi Azərbaycan tərəfində böyük narahatlığa səbəb olmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan ordusunun vurduğu ilk binalardan biri də Ermənistanın qondarma andiçmə mərasimi keçirdiyi bu binadır.

Lakin İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan ordusu çox ehtiyatlı davrandı ki, Şuşanın tarixi quruluşu zədələnməsin. Əksinə, Ermənistan tərəfi Azərbaycan ordusunu geri çəkmək üçün hətta ətraf mühitə ciddi ziyan vura biləcək, tarixi yaşayış məntəqələrini tamamilə məhv edə biləcək “İsgəndər-M” ballistik raketindən də istifadə edib. “İsgəndər-M” ballistik raketlərinin qalıqları Bakıda, İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan ordusunun döyüş texnikasını nümayiş etdirən “Qənimətlər” muzeyində yerləşir [21].

Ermənistanın baş naziri Paşinyanın verdiyi açıqlamaya görə, “İsgəndər-M” ballistik raketinin təxminən 10 faizi partlayıb. Ermənistanın baş naziri, Ermənistan prezidenti, Ermənistanın Baş Qərargahı və Rusiya Müdafiə Nazirliyi bir-birini tənqid edən bəyanatlarla çıxış edərək, bu raketlərin istifadə edilib-edilməməsi ilə bağlı düzgün məlumat vermədilər.

“İsgəndər-M” ballistik rketi beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən məhdudiyətlərə məruz qalır. İsgəndər-M ballistik raketlərinin müxtəlif növləri var. Şuşadakı xarabalıqlara baxanda görünən “9M723” ID nömrəli raket yalnız Rusiya üçün istehsalına icazə verilən, nüvə başlığı ilə uyğunlaşa bilən, 500 km uçuş məsafəsinə malik raketdir və onun satışı beynəlxalq hüquqa görə qadağandır. Ermənistanın Rusiyadan əvvəlki illərdə aldığı “İsgəndər” ballistik raketinin modeli “İsgəndər-E” modelidir. Bu model 300 km-ə çata bilən və nüvə başlığı ilə uyğun gəlməyən modeldir [22].

Belə olan halda sual yaranır ki, Rusiyanın satması qadağan edilən ballistik raket növü Rusiyadan başqa bir ölkədə necə tapıla və hərbi əməliyyatda istifadə oluna bilər? Bu vəziyyətlə bağlı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun hansısa addımın atılıb-atılmayacağı yaxın vaxtlarda bəlli olacaq.

Azərbaycan ordusu Şuşanı darmadağın etməmək üçün tank, zirehli texnika, top, raket kimi ağır silahlardan istifadə etməyib. Azərbaycan ordusu Şuşaya yaxınlaşanda hava buludlu idi. Azərbaycan əsgəri isə düşmənin fikrindən fərqli olaraq, buludlu havadan istifadə etmək üçün ağıllı strategiya tətbiq edərək, düşmənin gözlədiyi marşrutdan deyil, təxminən 1300-1500 metr yüksəklikdəki dağlıq və meşəlik ərazilərdən keçərək Şuşaya gəldi. Şuşada Azərbaycan ordusu avtomat silah və bıçaqlarla işğala son qoydu. Şuşanın işğaldan azad olunduğu xəbərini Prezident İlham Əliyev Bakıda Şəhidlər xiyabanından bəyan edib, “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz səni bərpa edəcəyik! Əziz Şuşa, qayıdırıq!” sözləri Şuşaya qoyulmuş mənəvi bağı aydın şəkildə ortaya qoyur.

Şuşa işğaldan azad edildikdən dərhal sonra şəhərdə dağıdılması arzulanan tarixi-mədəni sərəvtlərin ilkin formasına qaytarılmasına cəhdlər göstərilib. Tarixi Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin elektrik enerjisi işğalın başa çatmasından sonra Ermənistan tərəfindən kəsilib. Dərhal Azərbaycan məscidə elektrik çəkdi. İşğaldan sonra 28 ildən sonra ilk dəfə Yuxarı Gövhər Ağa məscidində azan oxunub, daha sonra cümə günü cümə namazı qılınıb. Məscid orijinalına uyğun bərpa olunmuşdur [22].

Nəticə

Qarabağ adının etimoloji cəhətdən ilk orta əsr mənbələrində yer aldığı məlumdur. Mənşəcə Azərbaycan türklərinə aiddir. Tarixən araşdırıldıqda Rusiya çar hökuməti dövründən başlayaraq bu bölgədə xristian, erməni və slavyanları yerləşdirmək və bu əraziləri xristianlaşdırmaq siyasətini həyata keçirdiyi görünür. Yenə bu dövrlərdə xüsusilə xristianların inzibati və regional idarəetmə pillələrində yerləşdirildiyi, bir neçə misal istisna olmaqla, türklərin inzibati

səviyyəyə daxil edilməməsi bir sual idi. Müxtəlif mənbələrdə bu dövrdə türk ziyalılarının öldürüldüyü də bildirilir.

1991-ci il dekabrın 25-26-da Sovet İttifaqı Prezidentinin istefası ilə başlayan sonrakı dövrdə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması nəticəsində Azərbaycan və Ermənistan Dağlıq Qarabağla bağlı razılığa gələ bilmədilər. Birinci Qarabağ Müharibəsi 1991-ci ildən 1994-cü ilin mayına qədər davam etdi. Bu dövrdə Ermənistan həm münaqişə zamanı, həm də dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törəyəndə Rusiyanın qanadı altında olduğunu bildirdi. Birinci Qarabağ müharibəsi ilə İkinci Qarabağ müharibəsi arasında zaman-zaman münaqişələr olmuşdur.

30 ilə yaxın əsirlikdə olan Şuşa da daxil olmaqla əksər torpaqlar İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində azad edilərək Azərbaycanın tabeliyinə keçib. İkinci Qarabağ müharibəsi dövlətin müdrik siyasəti, vətəndaşların hərtərəfli dəstəyi və canları bahasına Vətəni işğaldan xilas etməyi qarşısına məqsəd qoyan qəhrəman Azərbaycan əsgərlərinin mübarizəsi sayəsində qələbə ilə başa çatıb. Bu prosesdə Türkiyə Cümhuriyyəti beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycan dövlətinin öz bölgəsində tək olmadığını və bu bölgədə güclü bir rolunu olduğunu nümayiş etdirdi.

İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbə ilə Azərbaycan bayrağı yenidən Qarabağda dalğalanır.

Ədəbiyyat:

1. Aliyev. Ermenistan'ın savaşa "İskender M" balistik füzeleri istifadəsini açıqladı, <https://www.trthaber.com/>
2. Aliyev J. (2020). Armenia-Azerbaijan conflict: New horizons after 3 decades, 28.10.2020, <https://www.aa.com.tr/>
3. Aliyev. Türkiyə'nin tecrübesi bizim için çok önemlidir, <https://www.trthaber.com/>
4. Azərbaycan inşaat ihalelerinde Türkiyə modelini uygulayacak, <https://www.aa.com.tr/>
5. Azərbaycan'ın işgal altındaki toprakları Karabağ. <https://www.aa.com.tr/>
6. Azərbaycan'ın Karabağ zaferi: İşte anlaşmanın maddeleri, <https://www.trthaber.com/>
7. Cura, A. (2020). "AGİT Minsk Grubunun 28 yılda çözemediği kriz 44 günde sonlandırıldı," 25 Aralık 2020, <https://www.aa.com.tr/>
8. Çevre Alanında İmzalanmış Mutabakat Zabıtları, <https://ab.csb.gov.tr/>
9. Dağlık Karabağ için kurulacak Türk-Rus Ortak Merkezi'nin detayları neler?, <https://www.bbc.com/>
10. Dinç A. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nın Öğrettikleri. <http://www.hbstrateji.com/>

11. Erdoğan ve Aliyev 'Şuşa Beyannamesi'ne imza attı, <https://www.trthaber.com/> Ermeni İşgalinden kurtarılan Şuşa'da İskender füzesi bulunması neden büyük bir krize sebep oldu. <https://www.habererk.com>
12. Hasanov B. (2018). Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Tarihî Coğrafyası . Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi , 34 (98) , 445-468
13. Karabağ Savaşı ve Hocalı Katliamı, <https://satemer.sakarya.edu.tr/>
14. Milletlerarası Andlaşma, 9 Temmuz 2004 tarihinde Bakü'de imzalanan ve 28/10/2005 tarihli ve 5423 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan ekli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Çevre Koruma Alanında İşbirliği Anlaşması"nın onaylanması hakkında 2006/11244 sayılı Karar, <https://www.resmigazete.gov.tr/>
15. Özcan M. (2020). Dağlık Karabağ'ın Jeopolitik Yansımaları ve Savaşın Dönüşümü. Global Savunma, 15 Aralık 2020, <https://www.globalsavunma.com.tr/>
16. Rusya: Ermenistan Dağlık Karabağ'da Iskender-M balistik füzesi kullanmadı, <https://www.defenceturk.net/>
17. Şuşa'ya giden "Zafer Yolu" tamamlanıyor, <https://www.yenisafak.com/>
18. Şuşa'daki Yukarı Gövher Ağa Camisi'ne elektrik verildi, <https://www.aa.com.tr/>
19. Türkiye ile Azerbaycan arasında çevre koruma alanında çalışma programı imzalandı, <https://www.habername.com/>
20. Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi, <https://www.tccb.gov.tr/>
21. Türk-Rus ortak merkezi kapılarını SABAH'a açtı, <https://www.sabah.com.tr/>
22. Zengin A.K. (2017). Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları: AGİT Minsk Grubu Görüşmeleri. International Academic Research Congress, Antalya

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ
AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYA TARİXÇİLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR
DÖVRÜNƏ DAİR TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ
DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ**

Aydın Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmm dov.67@ mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan tarixşünaslığı, Rusiya tarixşünaslığı, əhali məksunlaşması, əhali artımı, orta əsrlər, tarixi demoqrafiya

Xülasə

Son dövrlərdə iqlim dəyişiklikləri, yararlı torpaq sahələrinin, şirin su ehtiyatlarının azalması, ərzaq təhlükəsizliyi, məskunlaşmanın coğrafi sərhədlərini durmadan genişləndirməsi, o cümlədən digər bu kimi məsələlərin gündəmə gəlməsi ilə bağlı demoqrafik proseslərin və tarixinin öyrənilməsinə maraq durmadan artır. Bəşər tarixinin bütün inkişaf dövrlərində elə bir insan olmamışdır ki, bu və ya digər şəkildə demoqrafik proseslərin iştirakçısı olmasın. Məhz bu baxımdan demoqrafik proseslərin tarixini izləmək əslində yalnız ayrıca bir insanın deyil, bütövlükdə cəmiyyətin, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi inkişaf tarixini nəzərdən keçirmək deməkdir. Çünki, bəşər tarixini daima mühüm demoqrafik proses olan, bir-birini əvəz edən, artıb-törəyən insan nəsilləri və onların zəngin təcrübəsi yaradır. Sözügedən elmi məqalənin əsas məqsədi azərbaycanlı və rusiyalı tarixçilərin XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərində yazdıqları orta əsrlər dövrünə dair tədqiqat əsərlərində demoqrafik proseslərin tarixini araşdırmaq təşkil edir.

**ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И
РОССИЙСКИХ ИСТОРИКОВ ПОСРЕДНЕВЕКОВОМУ ПЕРИОДУ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА И В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

Айдын Баламирза оглы Мамедов

Ключевые слова: Азербайджанская историография, российская историография, народонаселения, рост населения, средневековье, историческая демография.

Резюме

В последнее время возрастает интерес к изучению демографических процессов и истории изменения климата, сокращения пахотных земель, запасов пресной воды, продовольственной безопасности, постоянно расширяющихся географических границ населенных пунктов, а также других подобных вопросов. Во все периоды развития человечества не было человека, который так или иначе не был бы вовлечен в демографические процессы. С этой точки зрения проследить историю демографических процессов означает взглянуть на историю общественно-политического, социально-экономического, культурного и духовного развития общества в целом, а не одного отдельного человека. Потому что история человечества всегда создается важным демографическим процессом, сменяемыми, подрастающими поколениями и их богатым опытом. Основной целью данной научной статьи является изучение истории демографических процессов в Средние века в исследованиях, написанных азербайджанскими и российскими историками, во второй половине XX века - начале XXI века.

ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE RESEARCH WORKS OF AZERBAIJANI AND RUSSIAN HISTORIANS ON MEDIEVAL PERIOD IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Ayдын Balamirza oghlu Mammadov

Key words: *Azerbaijani historiography, Russian historiography, population settlement, population growth, the Middle Ages, historical demography.*

Summary

Recently, interest has been growing in the study of demographic processes and the history of climate change, the reduction of arable land, fresh water supplies, food security, the ever-expanding geographical boundaries of settlements, and other similar issues. In all periods of human development, there was no person who, one way or another, would not be involved in demographic processes. From this point of view, to trace the history of demographic processes means to look at the history of the socio-political, socio-economic, cultural and spiritual development of society as a whole, and not of one individual. Because the history of mankind is always created by an important demographic process, by changing, rising generations and their rich experience. The main purpose of this scientific article is to study the history of demographic processes in the Middle Ages in studies written by Azerbaijani

and Russian historians in the second half of the 20th century - the beginning of the 21st century.

Tarixi mənbələrdə Azərbaycanın ən qədim zamanlardan çox sıx məskunlaşmış bir məmləkət olması, zəngin şəhər mədəniyyətinə malik ölkə kimi seçilməsi haqqında məlumatlar verilir [2, s.101-102]. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Azərbaycan əhalisi haqqında biləvasitə etibarlı mənbə sayılan statistik məlumatlara nadir hallarda rast gəlinir. Sözügedən problemlə bağlı R.Məmmədovun 2015-ci ildə nəşr olunan “Şimali Azərbaycan şəhərləri VII-XIV əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında oxuyuruq: “X-XII əsrlərdə Azərbaycanın şəhər əhalisinin sayına dair statistik məlumatların olmaması səbəbindən şəhərlərin əhalisi əsasən narrativ mənbələrin fraqment xarakterli məlumatlarına, habelə yaşayış evlərinin sayına dair məlumatlara əsasən müəyyən edilir” [10, s.184]. Müəllif bu monoqrafiyada nəinki tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq, o cümlədən yazıya qədərki maddi-mədəniyyət nümunələri sayılan arxeoloji materialların müqayisəli analizi əsasında orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin demoqrafik mənzərəsini yaratmağa çalışmışdır. Belə ki, müəllifin orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin sahəsini müəyyənləşdirməklə bağlı elmi yanaşması diqqəti cəlb edir: “Orta əsr şəhərlərində qazıntı işləri aparən arxeoloqların hesablamalarına görə, şəhər divarları daxilində qalan ümumi sahədən ictimai binaların, bazarların, küçələrin və s. tutduğu sahə çıxılır (Arxeoloji təcrübəyə əsasən gəlinən qənaətə görə ortalama hər 9 hektardan 2 hektar)” [10, s.185]. Müəllif məhz bu kontekstdən çıxış edərək sözügedən dövrdə Şamaxının malik olduğu 91 hektar ərazinin 70 hektarının yaşayış binaları təşkil etdiyini söyləyir və İ.Cəfərzadəyə istinad edərək Şamaxıda 45,5 minə yaxın adamın yaşadığını göstərir [10, s.185]. Bundan başqa, müəllif orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin sayı haqqında mülahizələri müqayisəsini də aparır. Məsələn, İ.Cəfərzadəyə görə, Gəncə şəhərinin rabadında (şəhərin qala divarlarından çöldə olan hissəsi – A.M.) şəhərin özündən 4 dəfə çox adam yaşayırdı. Q.Əhmədovun fikrincə isə, Beyləqan şəhərinin rabadında əhalinin sayı elə şəhərin özündəki qədər idi [10, s.185]. Təbii ki, müəllif orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin sayı haqqında statistik sənədlərin olmaması dəqiq demoqrafik mənzərənin yaradılmasında çətinlik yaratdığını qeyd edir.

Müstəqillik dövründə Vətən tarixşünaslığında orta əsr Azərbaycan əhalisinin inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən maraqlı əsərlərdən biri də K.Şükürovun “Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları” monoqrafiyasıdır. Müəllifin 2004-cü ildə işıq üzü görən bu əsəri qədim zamanlardan müasir dövrdək Azərbaycanda cərəyan edən demoqrafik proseslərin inkişaf dinamikasını çoxsaylı mənbələr əsasında elmi-obyektiv müstəvidə geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Sözügedən kitabın “Əlavələr” bölməsinin “Demoqrafiya statistik qaynaqlara dair arxiv və nəşr edilmiş materialların sistemləşdirilmiş siyahıları” adlı II hissəsindəki bölmələrdən biri də “Orta əsrlərdə Azərbaycanda

aparılan “əhali siyahıya almaları” haqqında” adlanır. Müəllif burada sözügedən dövrdə Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin sayı haqqında statistik sənədlərin azlığına rəğmən son dərəcə maraqlı, diqqət çəkən elmi-analitik təhlilini aparmağa müyəssər olmuşdur [4, s.650-652].

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər dövrünə dair tədqiqat əsərlərindən danışarkən Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Ziya Bünyadovu xatırlamamaq olmur. Belə ki, Z.Bünyadov 1965-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında sözügedən problemə dair yazır: “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur”. Göründüyü kimi, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Z.Bünyadov türklərin Azərbaycana kənardan gəlməsi fikri ilə nəinki barışmır, əksinə Vətənimizin tarixin ən qədim çağlarından türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmasını elmi baxımdan daha düzgün olması qənaətinə gəlir. Görkəmli alim fikrinə davam edərək: “Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi” – deyərək yazmışdır [1, s.171].

Z.Bünyadov da Azərbaycanda müxtəlif dillərdə danışan, çoxsaylı etnosların və xalqların məskunlaşmasını özünəməxsus bir xüsusiyyət kimi qeyd edir. Məhz bu xüsusiyyət: “Azərbaycan əhalisinin ərəbləşməsinə mane olmuşdur”. Müəllif Qafqaz albanların ərəb xilafəti dövründəki vəziyyətindən bəhs edərək: “Ola bilsin ki, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar.” – deyərək yazır [1, s.170].

Sovet dönəmində Vətən tariximizin orta əsrlər tarixinə dair digər dövrləri də, o cümlədən IX-XII, XIII-XV əsrlərə dair tədqiqat işləri də məhdud sayda olmuşdur.

XX əsrin ikinci yarısında maraqlı elmi məqalələri ilə diqqəti cəlb edən tədqiqatçılardan biri Məmmədli Şərifli olmuşdur. Onun 1978-ci ildə işıq üzü görən “IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyası ilkin ərəb və fars mənbələri əsasında tədqiq edilən və sözügedən dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatını son dərəcə geniş və elmi-obyektiv surətdə işıqlandıran unikal əsərdir. Bu monoqrafiyada müəllifin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də əhali demoqrafiyası məsələləsidir. Belə ki, M.Şərifli sözügedən əsərində ayrı-ayrı tayfaların Azərbaycanda məskunlaşması

məsələsini mənbələr əsasında araşdırmağa cəhd göstərmişdir: “X əsrin məşhur tarixçisi Məsudi qeyd edir ki, hələ VI əsrdə Qafqaz dağlarında bir sıra istehkamların tikilməsi, səddlərin çəkilməsi, bununla əlaqədar olaraq bəzi tayfaların bu rayona köçürülməsi, buradakı xəzər, türk, sərir və s. tayfaların hücumlarından mühafizə etməkdən ibarət idi” [3, s.34-35]. M.Şərifli dərhal həmin məlumatın ardınca məsələyə münasibətini bildirərək: Bu tayfaların əksəriyyəti çox qədimdən burada yaşayan yerli tayfalar idi” – deyər yazır.

M.Şərifli, çoxsaylı türk tayfalarının Azərbaycana tarixən şimaldan gəldiyini və burada əvvəldən məskun olan türkdilli etnoslarla çox tez qaynayıb-qarıxdığını həm etnik qohumluqla, həm də ərazinin coğrafi mövqeyi ilə izah edirdi: “X əsrdə Şirvan ərazisində müxtəlif tayfaların olmasının başlıca səbəbi bu ölkənin yaşayış üçün əlverişli olması, hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olması, şimaldan cənuba və cənubdan şimala keçib gedən tayfaların burada məskən salması və sair bir sıra tarixi amillərlə izah edilməlidir”. M.Şərifli elə bu səbəbdən də istər Qafqazda, istərsə də Azərbaycanda öz dilləri olan yüzlərlə etnosun məskunlaşmasını da bu səbəblə izah edir və fikrini əsaslandırmaq üçün ilkin mənbələrə müraciət edir: “Qafqaz dağlarında yaşayan tayfalar və onların dilləri haqqında ən dəqiqləşdirilmiş məlumatı İbn Hövqəl verir. O yazır ki, deyilənlərə görə Qafqaz dağlarında yaşayan əhali üç yüz altmış dildə danışır, mən əvvəllər özüm bir çox şəhərləri görməyə qədər bu şəhərlərin hər birində türk (Azərbaycan) və fars dillərindən başqa yerli dillərin mövcud olmasınadək bunu inkar edirdim” [3, s.35-36].

M.Şərifli Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində müxtəlif türkdilli və digər tayfaların fəal iştirak etdiyini, o cümlədən, bu hadisənin öz əksini yaşayış məskənlərində əks etdirdiyini də əminliklə söyləmişdir: “... Hələ X-XI əsrlərdən başlayaraq təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan xalqının tərkibinə bu tayfaların əksəriyyəti qarışb assimilyasiya etmişdir. Bunlardan bəziləri öz xüsusiyyətlərini və dilini zəmanəmizə qədər saxlamışdır. Məsələn, xəzərlər, albanlar, zıxlar, şəkinlər, dudainlər və başqa tayfaların yalnız adları və yaxud adları ilə bağlı şəhər, kənd, dağ və yer adları qalmışdır.” [3, s.36].

Azərbaycan tarixçisi Cəfər İbrahimov 1962-ci ildə işıq üzü görən “XV əsr Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri” adlı əsərində həmin dövrdə Vətən tarixşünaslığımızda ovrta əsrlərə dair tədqiqatların aparılmasına dair yazırdı: “Müasir tarixşünaslıqda Azərbaycanın XV əsr sosial-iqtisadi quruluşu İ.Petruşevskinin “XV əsr Azərbaycan dövlətləri” adlı əsəri istisna olunmaqla tədqiq olunmamışdır” [8, s.17-18].

Vətən tariximizin XIII-XIV əsrlər dövrünün görkəmli tədqiqatçısı Ə.Əlizadənin 1956-cı ildə nəşr olunan “XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi” adlı son dərəcə maraqlı monoqrafiyası belə əsərlərdən biridir. Müəllif monqolların, onlardan sonra digər monqol sülalələrinin Azərbaycana dağıdıcı yürüşlərindən, o cümlədən yurdumuzda möhkəmlənərək burada

siyasi nüfuz uğrunda bir-biriləri ilə apardıqları siyasi mübarizələrindən (xüsusən də Qızıl Orda ilə Hülakilər arasında Azərbaycanda möhkəmlənmək uğrunda mübarizələrindən... A.B.) bəhs edərək, hərbi münaqişələrin bitib tükənməməsinin əhalinin sosial iqtisadi durumuna son dərəcə neqativ təsirindən bəhs edərək yazır: “Şimali Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatların fasiləsiz olaraq davam etməsi səbəbindən Azərbaycan əhalisi hər iki tərəfdə müharibənin ağır yükünü çəkmək zorunda idi. Şəhərlər və kəndlər dağıdılaraq, viran qoyulur, əkin sahələri tapdağ edilərək sıradan çıxarılır, memarlıq abidələri yerlə yeksan edilirdi” [5, s.329]. Müəllif haqlı olaraq fasiləsiz davam edən hərbi əməliyyatların bütün ağırlığının xalqın çiynlərinə düşməsinə və təbii ki, belə bir vəziyyətin onun sosial durumuna deməli həm də əhali artımına son dərəcə mənfi təsirini xüsusi olaraq vurğulayır: “Yerli əhali ya məhv edilir, ya da ki, başını götürüb ölkədən qaçırdı. Əhalinin bir qismi də dağlarda və meşələrdə gizləndi” [5, s.329]. Müəllif obyektiv surətdə belə bir nəticəyə gəlir: “Bütün bunlar Şəhər və kəndlərlərin var yoxdan çıxmasına, ticarətin tənəzzülünə və Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatının çökməsinə gətirib çıxardı” [5, s.329].

Müəllif tarixi mənbələrə istinadən hətta Azərbaycan əhalisinin əkinçiliklə məşğul olmaqdan imtina etdiyini, o cümlədən heç yerdə öz təhlükəsizliklərini təmin edə bilməmələrinə görə çıxış yolunu özlərini öldürməkdə gördüklərini də xüsusi olaraq vurğulayır. Təbii ki, belə bir hal sözügedən dövrün əhali artımı ilə bağlı demoqrafik vəziyyətini son dərəcə ağır olmasından xəbər verir.

Ümumiyyətlə Ə.Əlizadənin bu əsərisözündən dövrüsiyasi hadisələrinin yurdumuzun sosial-iqtisadi durumuna, deməli həyat səviyyəsi və onunla sıx şəkildə bağlı olan demoqrafik proseslərə neqativ təsirini zəngin faktoloji materiallarla elmi-obyektiv müstəvidə ən xirda təfərrüatları ilə son dərəcə geniş əks etdirdiyinə görə ona orta əsrləri tədqiq edən digər alimlərimiz də tez-tez müraciət etmişlər. Məsələn, C.İbrahimov yuxarıda adını çəkdiyimiz “XV əsr Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri” adlı əsərində Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi güzəranından bəhs edərkən Ə.Əlizadənin yuxarıda adı çəkilən əsərinə istinadən: “Əgər Azərbaycanın XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərindəki siyasi durumuna nəzər salsaq, o zaman XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda monqol ağalığı nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının tənəzzülə uğradığını, şəhər və kənd əhalisinin ifrat dərəcədə dilənçi vəziyyətinə düşməsinə ... mütləq qeyd etməliyik.” - deyərək yazır [8, s.19].

C.İbrahimov çoxsaylı tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq materiallarına istinad edərək siyasi hadisələrlə zəngin olan həmin dövrün sosial-siyasi mənzərəsini canlandırma bilmişdir. O, haqlı olaraq XIV əsrin 80-ci illərində Əmir Teymurun Qızıl Orda xanı Toxtamışla Azərbaycanda möhkəmlənmək uğrunda apardığı qanlı mübarizənin yurdumuzun şəhər və kəndlərini, yollarını xaraba qoymasını, deməli xalqımızın güzəranına, mexaniki-təbii artımına son dərəcə ağır təsir göstərdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır [8, s.21]. Müəllif sözügedən

əsərində tarixi demoqrafiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinə toxunaraq yazır ki, həmin dövrün səyyah və tarixçilərinin verdiyi məlumatlara görə XV əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı heç də hər yerində eyni səviyyədə olmamışdır [8, s.53].

Müəllif 1475-ci ildə Şirvanda olmuş venesiyalı səyyah Ambroco Kontarini-nin məlumatlarına istinadən yazır: “Sözügedən dövrün səyyah və tarixçilərinin məlumatlarına görə Azərbaycanın şimal hissəsi, yəni Şirvan ölkəsinin digər əraziləri, vilayətləri ilə müqayisədə iqtisadi baxımdan daha çox inkişaf etmişdir. Ambroco Kontarini Azərbaycanın şimal və cənub ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafı arasındakı bu uyğunsuzluğu, yaxud kəskin fərqi XV əsr boyu, yəni Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin mövcud olduğu dövr ərzində bu iki dövlət arasındakı fasiləsiz surətdə davam edən dağıdıcı müharibələrdə görmüşdür. Müəllif haqlı olaraq dağıdıcı münasibətlərin misilsiz fəlakət, aclıq və qırğınlar gətirməsi baxımından Azərbaycanın cənub hissəsinin sosial-iqtisadi durumunu mənfi hal kimi qiymətləndirir. Azərbaycanın şimal hissəsinə gəlincə isə burada şəhərlərin, xüsusən Şamaxının yüksək inkişafını daha çox vurğulayır: “A.Kontarini Şamaxını varlı şəhər, Şirvanı isə məhsuldar və münbit torpaqlı diyar kimi qiymətləndirir. Kontarini Şirvanda Azərbaycanın cənub hissəsi ilə müqayisədə qiymətlərin, xüsusən də ərzaq məhsullarının qiymətlərinin çox aşağı olması da heyrtləndirmişdir” [8, s.54].

Nəzərə alsaq ki, ticarət və sənətkarlığın mərkəzləri sayılan şəhərlərin inkişafı, qiymətlərin, xüsusən də ərzaq məhsullarının qiymətlərinin ucuzluğu əhalinin maddi rifahən əsas göstəricilərindəndir, onda bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimal hissəsində əhalinin normal inkişaf dinamikası haqqında da fikir söyləyə bilərik. Çünki, ayrı-ayrı dövlətlər arasında fasiləsiz müharibələrin Azərbaycanı böyük bir hərbi meydanına çevirdiyi dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri diqqət çəkməyə bilmir. C.İbrahimov özü məsələyə münasibət bildirərək yazır: “Tarixçilər Elxanilər dövlətinin süqutundan XV əsrin sonlarına qədər 165 ilin keçdiyi və bu illər ərzində cəmi 75 ilin nisbətən sülh şəraitində keçməsinə bəhs edirlər. Qalan 90 il fasiləsiz olaraq davam edən münasibətlərdən və çəkişmələrdən ibarət olmuşdur”.

Farsdilli mənbələrin gözəl bilicisi, görkəmli tədqiqatçı Əbülhəsən Rəhmanın 1981-ci ildə işıq üzünə görə “Azərbaycan XVI əsrin sonu-XVII əsrdə (1590-1700-cü illər)” adlı monoqrafiyası xalqımızın XVI-XVII əsrlərdə sosial-iqtisadi durumuna və məhz bu zəmində tarixi demoqrafik vəziyyətini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəllif sözügedən monoqrafiyasında elmi dövriyyəyə daxil etdiyi çoxsaylı mənbələr və obyektiv-analitik təhlillər əsasında Azərbaycanın tədqiq etdiyi dövrə dair ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi mənzərəsini, o cümlədən mədəni tarixini geniş surətdə əks etdirməyə nail olmuşdur. Tarixçi bir əsrdən çox davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin ölkə iqtisadiyyatına vurduğu ziyanı, təəssüf ki, dağıdıcı döyüşlərin əsas

səhnəsinə çevrilən Azərbaycan şəhərlərinin və əhalisinin məruz qaldığı acınacaqlı durumu konkret faktlar əsasında təsvir edə bilmişdir. Belə ki, müharibənin gedişində bir sıra iri Azərbaycan şəhərləri, vilayətləri yandırılaraq viran edildi. I Şah Abbas Azərbaycanın bir sıra vilayətlərinin əhalisini sürgün etdi, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə və d. şəhərləri dağıdaraq xarabazara çevirdi.

Kütləvi şəkildə, məcburi miqrasiyaya məruz qalan əhali çox zaman yeni məskunlaşdığı ərazilərdə də təzyiqlər və bir çox çətinliklərlə üz-üzə qalırdılar. Mənbələrə müraciət edən müəllif bu barədə belə yazır: “XVI əsrin son onilliklərinin əvvəllərində İsfahanda yaşayan azərbaycanlı mühacirlərin vəziyyətini Cəlaləddin Məhəmməd Yezdi belə təsvir edir: “Təbrizlilərin çox pis, davranışları ilə əlaqədar onların kütləvi surətdə qətləmlərinə dair fərman verildi. Lakin, əfv olunmaları ilə bağlı yalvarışlarından sonra onlara tacirlərin iştirakı olmadan dörd min түmən vermələri və məhz bu ödəncdən sonra öz yerlərini bilmələri tövsiyə edildi [14, s.46].

Ə.Rəhmanınin sözügedən monoqrafiyası bir növ tədqiq olunan zaman kəsiyi baxımından həmin əsərin sinxron davamı təəssüratını oyadır. Belə ki, Ə.Rəhmani adı çəkilən əsərində zəngin mənbəşünaslıq bazası əsasında bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin fonunda əhalinin demoqrafik durumuna bilavasitə təsir göstərən həyat və məişətini təfərrüatı ilə əks edə bilmişdir. Belə ki, 100 ildən artıq davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələrində bəhs edərkən müəllif Azərbaycanın düşmüş olduğu ağır iqtisadi-sosial vəziyyəti mənbənin dili ilə belə əks etdirmişdir. Müəllif yazır ki, müharibənin gətirdiyi fəsadlar nəticəsində başlanan aclıq I Şah Abbasın dövründə təkcə Azərbaycanı deyil, bütün Zaqafqazıyanı və İstanbul yaxınlığındakı ərazilərdən Təbrizədək, Bağdaddan Dəmirqapıyadək hər yeri bürümüşdü.

Azərbaycan tarixçiləri öz əsərlərində tez-tez Azərbaycana təşrif buyuran Avropa səyyahlarının vətənimizə dair məlumatlarından da mənbə kimi faydalanmışlar. Belə ki, avropalı səyyahlar geostrateji məkanda yerləşən, zəngin təbii sərvətləri ilə həmişə diqqət çəkən Azərbaycan haqqında vacib və əhəmiyyətli qeydlər etmiş, son dərəcə maraqlı məlumatlar vermişlər.

Bu baxımdan Oqtay Əfəndiyevin Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yazdığı əsərlər də böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. O.Əfəndiyevin 1961-ci ildə nəşr edilən “XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması” adlı əsərində yazır: “İlk mənbələrdəki məlumatların qeyri-səlisliyi bizə sözügedən dövrdə zəhmətkeş kütlələrin və rəiyyətin vəziyyətini aydın şəkildə təsvir etmək imkanını yaratmır. ... Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah İsmayıl mərkəzi dövlət yaratmaq işinin öhdəsindən gələ bilmədi” [16]. O.Əfəndiyev Səfəvilər dövlətində də istər qızılbaş tayfa başçılarının mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaları, istər fasiləsiz ara müharibələri, bir-biri ilə çəkişmələri, istərsə də Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırdığı faktoloji materiallar əsasında tədqiq etmişdir: “... Xarici, qeyri-iqtisadi amillər

də şəhərlərin yüksəlişi, yaxud tənəzzülü. Bəzən də sonrakı mövcudluğu üçün az əhəmiyyətə malik deyildi. Onların sırasında Səfəvi-Osmanlı müharibələrini (1514, 1533, 1578-1590), feodal çəkişmələrini, aclığı, epidemiyaları və s. göstərmək olar” [16].

Rusiya tarixçisi N.Puşkareva “Qədim Rusun qadınları” adlı əsərində XII-XIV əsrlərə dair tarixi sənədlər əsasında Rusiyada əhali artımına müsbət təsir göstərən demoqrafik prosesləri əks etdirə bilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, knyaz Yaroslav Vladimiroviçin nizamnaməsi onun ailə və nikah münasibətlərində kilsənin feodalizmə qədərki qalıqlarına qarşı mübarizəsini, habelə feodal qanunvericilik normalarına uyğun olaraq orta əsr rus ailə modelinin əsaslarını, toy mərasimlərini, ailə ənənələrinin inkişafını, nikahın ləğvi və formalarını, valideynlər və uşaqlar arasında münasibətləri geniş şəkildə əks etdirir. Sözügedən dövrün qanunvericilik aktlarında qadını təhqir etməyə görə pul cəzası sisteminin tətbiqi, boşanma prosedurları və normaları və onların sosial-hüquqi statusu haqqında məlumatlar son dərəcə maraqlıdır. Belə ki, bu qanunvericilik aktlarında təkcə qadının deyil, həm də ərinin təqsiri üzündən boşanması məsələsi də öz əksini tapmışdır. Müəllif köhnə rus mənbələri əsasında cənubi slavyanların mənbə olan “İnsanların mühakimə qanunu”na istinad edərək ailə hüququ və həyatı tarixinə dair qiymətli məlumatlar vermişdir. Müəllif həmçinin kilsənin köhnə rus ailəsinin həyatını tənzimləmək üçün etdiyi cəhdləri, məsələn, qadınlara münasibətdə dini normalardan kənara çıxma hallarında, o cümlədən yaxın qohumların nikaha girməsi zamanı bir sıra cəzalar – tövbə, müntəzəm oruc tutma, dualar etmə və s. ayinlər icra etməyi müəyyən edir. [12,s.5-6]. Bəlli olur ki, kilsə ailədə uşaqların doğumunu, nəsil artımını Allahın mükafatı kimi qiymətləndirir və bunun müqabilində yaradana şükran duaları etməyi vacib sayır.

Həmin müəllifin 2011-ci ildə işıq üzü görən “Qədim Rus və Moskvada qadınların şəxsi həyatı: gəlin, həyat yoldaşı, məşuqə” adlı kitabında rus salnamələri, kilsə aktları, folklor nümunələrinin son dərəcə geniş təhlili əsasında ailə quruculuğu və modelinin formalaşması, təməl prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi prosesindəki rus qadınının misilsiz rolunu maraqlı bir şəkildə tədqiq etmişdir. Müəllif “Pyotra qədərki dövrdə qadının şəxsi həyatına onu “azad”, yaxud “asılı” edən hansı amillərin təsir göstərmişdir?” sualına konkret tarixi dövrlərdə baş verən hadisə və proseslərin təhlili ilə cavab verir. Bununla da, X–XIX əsrlər boyunca rus ailəsinin tarixi demoqrafik mənzərəsini yaradır [13,s.10-67].

Müəllif dövlət və kilsə institutlarının ailənin əsaslarını möhkəmləndirmək, ailədə uşaq doğumunu təşviq etmək üçün verilmiş qanunvericilik aktlarını da təhlilini aparmağa nail olmuşdur. Belə ki, XII əsr kilsə qanununa görə, kişi həyat yoldaşına yalnız ailədə uşaqların dünyaya gəlməməsi, yaxud özünün impotent olması səbəbindən boşana bilərdi. XVII əsrdə ailə münasibətlərini tənzimləyən digər bir hüquqi sənədə görə isə, qadın üçün boşanma səbəbi yalnız

ailə başçısının ailəni və uşaqları maddi cəhətdən təmin edə bilməməsi, ailənin bütün gəlirini əyyaşlığa sərf etməsi, əsassız qalmaqlar yaradaraq qadına və uşaqlara xətər yetirməsi ola bilərdi [13, s.28-29].

V.Kozlov “Etnik demoqrafiya” adlı kitabında yazır ki, orta əsrlərdə insanlar ailədə çoxlu sayda uşağın doğulmasında maraqlı idilər. Müəllifin fikrincə, əvvəllər uşaqlar onlara həddən ziyadə ehtiyac olduğuna görə “həyatın əvəzsiz neməti” sayılırdılar [9, s.118-124]. Müəllifin fikrincə, ailədə uşaqların sayının çox olması ilk növbədə onların saxlanmasına sərf olunan vəsaitin az olması ilə uşaq əməyinin iqtisadi baxımdan yetərincə faydalı olması ilə bağlı idi [9, s.123]. Müsəlman ailələrində ənənəvi olaraq çoxuşaqlılıqdan bəhs edərkən müəllif bunun səbəbini islam dini ilə əlaqələndirir. Müəllifin fikrincə, mömin müsəlman nəsil artımına və ailədə uşaqların çox olmasına Allahın bəyəndiyi əməl kimi baxır. O, əmindir ki, Allahın iradəsi ilə dünyaya gələn uşaqlar elə onun da himayəsi altındadırlar. Allah övladı və onun ruzisini yetirəndir. Müəllif nəsil artımı ilə bağlı xristianlıqda da eyni yanaşmanın olduğunu söyləyir: “Hər günü bizə bəxş edən Allah, ruzimizi də yetirəndir”. Lakin, müəllif məsələyə ideoloji baxımdan yanaşaraq sual verir: “Nə üçün övladı və onun ruzisini verən Allah, qocalarkən insanın qayğısına qalmır?” [9, s.122]. Lakin, müəllif unudur ki, islam dəyərləri təkə valideynin üzərinə deyil, övladın da üzərinə qocalarkən ata-anasına baxmaq kimi məsuliyyət qoyur.

Rusiyanın görkəmli demoqraf-alimi B.Urlanis yazır ki, keçmişdə (orta əsrlərdə – A.M.) böyük kəndli ailəsində doğulan uşaqların erkən yaşlardan ev işlərində, ən müxtəlif təsərrüfat işlərində iştirak etməsi böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz bu səbəbdən də, orta əsrlərdə çoxuşaqlılıq ailənin sosial-iqtisadi durumuna nəinki mane olmur, əksinə onun maddi rifahına töhfə verirdi. Belə ki, böyük kəndli ailəsi malik olduğu əkin sahəsini əlavə əmək və pul sərf etmədən övladlarının köməyi ilə əkib-becərir, hazır məhsulu toplayır bununla da daha yüksək əmək məhsuldarlığını təmin edə bilirdi. Müəllif yazır ki, yüksək uşaq doğumuna orta əsrlərdə icma torpaqlarının vaxtaşırı çoxuşaqlı ailələrin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi də kömək edirdi [15, s.20].

V.Borisov “Doğumun perspektivləri” adlı kitabında A.Antonovuntarixən ailədə uşaqların sayına 3 əsas amilin – iqtisadi, sosial və psixoloji təsir etdiyini göstərir. Müəllifin fikrincə, məhz iqtisadi maraqlar ailədə doğulan uşaqların sayı üçün bütün dövrlərdə əsas motiv olmuşdur. Başqa sözlə, orta əsrlərdə çox uşaq sahibi olmağın mənasını bir növ uşaqdan valideynlərin şəxsi məqsədlərinə çatmaları üçün bir vasitə kimi istifadə etmələri təşkil edir [6, s.181-182].

V.Borisov uşaqlara tələbatın az və ya çox olması səbəblərini araşdırmağa cəhd edərkən, insanın bu məsələdə öz tələbatını hansı formada ödəməsi seçimi ilə bağlıdır [6, s.180].

Başqa bir tarixçi-demoqraf B.Mironov rus kəndlisinin demoqrafik “davranışından” bəhs edərkən yazır ki, kəndli həyatı həmişə ailədə çox və ya az

uşaqlılığın olması ilə bağlı şəxsi təşəbbüsə malik olmayıb. Müəllifin fikrincə, rus kəndində mövcud olan, ailə həyatına son dərəcə ciddi və kobud surətdə müdaxilə edən kənd icması demoqrafik davranışda kəndli qarşısında heç bir alternativ qoymurdu. Kənd icması bütün üzvlərin bir-birini yaxşı tanıdığı kiçik sosial qrup olduğuna görə, nəinki kəndlilərin sosial-iqtisadi, eləcə də gündəlik məişət və ailə, ailədaxili münasibətlərini də ciddi şəkildə tənzimləyərək bir növ, sosial nəzarət funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə, ondan nəyisə gizlətmək demək olar ki, qeyri-mümkün idi. Əgər kəndli qadın istər ailədə uşaqların sayı ilə bağlı, istərsə də ailənin əxlaqi dəyərlərinə xələl gətirən hər hansı bir qayda pozuntusuna yol versəydi, o zaman əri tərəfindən xəyanətin cəzası olaraq onu bədəninə qətran çəkərək tük və lələklərlə bulaşmış formada arabaya bağlayaraq bütün kəndi gəzdirdirdi. Bu qayda demək olar ki, bütün orta əsrlər boyunca, hətta XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olmuşdur. Məhz buna görə də, müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, kəndlilər özlərini elə aparıblar ki, sanki yüksək uşaq doğumunun faydalarına qarşı obyektiv amillər mövcud olmayıb (11, s.96-100).

Eyni fikirlərə görkəmli demoqraf A.Vişnevskinin əsərlərində də rast gəlik. Vişnevski problemə bir qədər başqa mövqedən yanaşır. Onun fikrincə, sosial-iqtisadi cəhətdən həmişə aşağı səviyyədə olan rus kəndində uşaq doğumunun yüksək göstəricisi hələ yüksək iqtisadi göstərici demək deyildi. Məhz bu səbəbdən, uşaqların sayını yüksək doğum tempi deyil, doğulanlarla ölənlər arasındakı fərq müəyyən edirdi. Başqa sözlə, doğulan uşaqların sayı ilə valideynlərin sosial-iqtisadi rifahı qeyri-mütənəsnib olduğuna görə, bəzi hallarda uşaqların çox olması ailənin rifahı, bəzi hallarda güzəranın çətinləşməsi, üçüncü halda isə, etinasız münasibətlə nəticələnirdi. Lakin, doğumun yüksək tempi sabit olaraq qalırdı. [7, s.323-324].

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Rusiya tarixçiləri orta əsrlər dövründə məskunlaşma, nəsil artımı və s. kimi proseslərin inkişaf dinamikasını əks etdirən sanballı monoqrafiyalar ərsəyə gətirməklə əhalinin tarixi demoqrafik həyatını elmi-obyektiv müstəvidə təsvir etməyə nail olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərneşr, 1989, 336 s.
2. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı, ADMİU, 2019, 231 s.
3. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978, 343 s.
4. Şükürov K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı, Elm, 2004, 974 s.
5. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, АН СССР, 1956, 420 с.

6. Борисов В.А. Перспективы рождаемости. Москва, Статистика, 1976, 248 с.
7. Вишневский А.Г. Избранные демографические труды. В двух томах. Том 1. Демографическая теория и демографическая история. Москва, Наука, 2005, 368 с.
8. Ибрагимов Дж.М. Феодалные государства на территории Азербайджана. Баку, АПИ, 1962, 111 с.
9. Козлов В.И. Этническая демография. Москва, Статистика, 1977, 240 с.
10. Мамедов Р.А. Города северного Азербайджана VII-XIV вв. (социально-экономическая и культурная история). Баку, Elm və Təhsil, 2015, 480 с.
11. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР / Под ред. А.Г. Вишневского. Москва, Статистика, 1977. С. 83–104.
12. Пушкарева Н.Л. Женщины древней Руси. Москва, Мысль, 1989, 286 с.
13. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь женщины в Древней Руси и Московии: невеста, жена, любовница. Москва, Ломоносовь, 2011, 216 с.
14. Рахмани А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, Элм, 1981, 240 с.
15. Урланис Б.Ц. Рождаемость и продолжительность жизни в СССР. Москва, Госстатиздат, 1963, 136 с.
16. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, АН АзССР, 1961, 207 с.

NASİST ALMANİYASI İLƏ MÜHARİBƏ ƏRƏFƏSİNDƏ SSRİ-DƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTƏ DAİR

Balamirzə Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti

balamirzamammadli@gmail.com

Açar sözlər: SSRİ, Almaniya, İkinci Dünya müharibəsi, ictimai-siyasi həyat, ideoloji təbliğat

Xülasə

İkinci Dünya müharibəsində bütün bəşəriyyət üçün təhükə yaratmış faşizm və militarizm üzərində qələbədən artıq 77 il keçir. Bu geniş zaman müddətində tədqiqatçılar o illərin hadisələrinin tarixinə nə qədər dərindən nüfuz etsələr də, cavab tələb edən daha çox yeni-yeni suallar və məsələlər meydana çıxır. Bunlardan biri də Almaniya ilə müharibə, çətin sınaq illəri ərəfəsində SSRİ-də ictimai-siyasi vəziyyət və həyata keçirilən təbliğat işi məsələsidir. Sovet tarixşünaslığında partiya-dövlət konyunkturası səbəbindən SSRİ tarixinin bu mühüm mərhələsinin bir çox məsələlərinə birtərəfli yanaşıldığından və tədqiqata zəif cəlb olunduğundan onların elmi-obyektiv müstəvidə tədqiq olunmasına ehtiyac yaranmışdır. Məqalədə nasist Almaniyası ilə müharibə ərəfəsində SSRİ-də mürəkkəb və ziddiyyətli ictimai-siyasi vəziyyətin xüsusiyyətləri, sovet dövlətinin apardığı ideoloji təbliğat tədqiq olunmuşdur.

К ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В СССР НАКАНУНЕ ВОЙНЫ С НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИЕЙ

Баламирза Мамедли

Ключевые слова: СССР, Германия, Вторая мировая война, общественно-политическая жизнь, идеологическая пропаганда

Резюме

Прошло более более 77 лет после победы над фашизмом и милитаризмом, которые угрожали всему человечеству во Второй Мировой войне. Но чем дальше и глубже исследователи проникают в историю событий тех лет, тем больше возникает новых вопросов, требующих ответа. Один из них – общественно-политическая ситуация и идеологическая работа в СССР накануне тяжелых испытаний, война с Германией. В связи с политической конъюнктурой в советской историографии многие важные вопросы этого важного этапа истории СССР трактуются од-

нобоко и мало исследованы, поэтому возникает необходимость их объективного исследования. В статье рассматривается сложная и противоречивая социально-политическая ситуация и особенности идеологической пропаганды в СССР накануне войны с нацистской Германией.

ON THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE USSR ON THE EVE OF THE WAR WITH NAZI GERMANY

Balamirza Mammadli

Key words: *USSR, Germany, World War II, socio-political life, ideological propaganda*

Summary

More than 77 years have passed since the victory over fascism and militarism, which threatened all mankind in World War II. But the further and deeper researchers penetrate into the history of the events of those years, the more new questions arise that require an answer. One of them is the socio-political situation and ideological work in the USSR on the eve of difficult trials, the war with Germany. In connection with the political conjuncture in Soviet historiography, many important issues of this important stage in the history of the USSR are treated one-sidedly and are little researched; therefore, it becomes necessary to research them objectively. The article examines the complex and contradictory socio-political situation and features of ideological propaganda in the USSR on the eve of the war with Nazi Germany.

İkinci Dünya müharibəsi başlayan illərdə ümumi sahəsi 22 milyon km²-dən artıq olan SSRİ özündə 16 müttəfiq respublikanı birləşdirirdi. Bu respublikalardan dördü: Baltıqyanı ölkələri Latviya, Litva, Estoniya, hebelə Karel-Fin SSR lap yenicə – 1940-cı ildə SSRİ-nin tərkibinə daxil edilmişdi. Çoxmillətli ölkə olan SSRİ-nin əhalisi həmin ildə 191,7 milyon nəfər təşkil edirdi [8, 17]. 1929-cu ildən başlayaraq ölkədə geniş surətdə həyata keçirilən sənayeləşməyə baxmayaraq, nasist Almaniyası ilə müharibə ərəfəsində Sovet İttifaqı əsasən aqrar ölkə olaraq qalmaqda idi. SSRİ əhalisinin böyük bir qismi – 131,1 milyondan çoxu kəndlərdə yaşayır ki, bu da bütün vətəndaşların təqribən 68%-i demək idi. Şəhər əhalisinin sayı isə, 60,3 milyon nəfər təşkil edirdi, yəni bütün əhalinin 30%-dən bir qədər çox [8, 17].

İkinci dünya müharibəsinin ilk illərində SSRİ-nin demoqrafik vəziyyətində mənfi tendensiyanı müşahidə etmək olar. Belə ki, ölkədə doğum səviyyəsi azalmış, ölüm səviyyəsi isə, əksinə artmışdı. Əgər İkinci Dünya müharibəsi başlayan ildə SSRİ-də 7,6 milyon nəfər doğulmuşdusa, 1940-cı ildə bu rəqəm təxminən 7 milyon nəfərə düşmüşdü. Əhalinin təbii artım əmsalı 21,5%-dən

14,7%-ə enmişdi. 1940-cı ildə kişilərin orta ömür müddəti 1939-cu il ilə müqayisədə 40,5 yaşdan 38,6 yaşa, qadınların orta ömür müddəti isə, müvafiq olaraq 46,8 yaşdan 43,9 yaşa enmişdi [10, 143]. Almaniya ilə müharibə ərəfəsində Sovet İttifaqındakı bu demoqrafik göstəricilər 20-30-cu illərdə ölkədə baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərlə sıx şəkildə əlaqədar idi. Məsələn, sənayeləşdirmənin gedişində şəhər əhalisinin müxtəlif sənaye sahələrində gərgin əmək şəraiti, kəndlərdə zorakı kollektivləşdirmə, qolçomaqların təqib olunması və s. bu proseslərə misal göstərmək olar. Həmçinin, 30-cu illərin əvvəllərində ölkənin geniş ərazilərini bürüyən və milyonlarla insanın ölümünə səbəb olan kütləvi aclığın ağır nəticələri müharibə ərəfəsində də öz təsirini göstərməkdə idi. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci il inqilablardan sonra başlayan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər nəticəsində 30-cu illərin sonlarına doğru SSRİ-nin yeni sosial siması formalaşmışdı və fəhlələr, kəndlilər, qulluqçular sovet cəmiyyətinin əsasını təşkil edirdi.

1920-30-cu illərdə SSRİ-nin ictimai-siyasi həyatında yuxarıda qeyd olunan mənfi cəhətlərlə yanaşı, bəzi müsbət tendensiyaları, xüsusən də savadsızlıqla mübarizəni qeyd etmək yerinə düşərdi. Ölkədə savadsızlığın aradan qaldırılması (qıscaca “likbez” siyasəti adlanırdı – B.M.) üzrə həyata keçirilən dövlət siyasəti 30-cu illərin sonunda bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə etməyə imkan yaratmışdı. Belə ki, kişilər arasında savadlılıq səviyyəsi 86%-ə, qadınlar arasında isə 66,2%-ə qaldırılmışdı [3, 179]. Əhalinin əsasən gənc hissəsi arasında bu rəqəmlər yüksək idi.

Nasist Almaniyası ilə müharibə ərəfəsində sovet dövlətinin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında ağır sənaye və müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsi prioritet istiqamət idi və icbari xarakter daşıyırdı. Lakin bu siyasət, yüngül sənaye və qida sənayesinə böyük zərbə vururdu idi ki, bu da ərzaq məhsullarının, istehlak mallarının bahalaşmasına və qıtlığına gətirib çıxarmışdı. Bu problem SSRİ-Almaniya müharibəsindən əvvəlki illərdə o qədər kəskinləşmişdi ki, 1934-cü ildə bütün ölkə üzrə ləğv edilən kartoçka sistemi SSRİ-nin bir sıra bölgələrində yenidən tətbiq olunmuşdu [11, 16-32].

1938-ci ildə üçüncü beşillik planının başlanması ilə istehsal prosesində meydana gələn yeni çətinliklər iqtisadi inkişaf tempini ləngidirdi. İstehsalatda müsbət tendensiyaya nail olunması məqsədilə sovet dövləti əmək qanunvericiliyinin sərtləşdirilməsi, qanuna əməl etməyənlərə qarşı sərt inzibati və cinayət cəzalarının tətbiq edilməsi kimi tədbirlərə başladı. Əmək qanunvericiliyinin sərtləşdirilməsi sahəsində tədbirlərdən biri SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26 iyun 1940-cı ildə təsdiq etdiyi “Səkkiz saatlıq iş gününə, yeddi günlük iş həftəsinə keçilməsi və fəhlələrin, qulluqçuların iş yerlərini, müəssisələri özbaşına tərk etməsinin qadağan edilməsi haqqında” fərman oldu. Həmin fərmanın 5-ci bəndinə görə, qanunu pozanlar 2 aydan 4 aya kimi həbs cəzasına məhkum edilə bilərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə 1940-1941-ci illərdə sözügedən qa-

nunu pozan 3,2 milyon şəxs əməkhaqlarının 4/1-nin tutulması və 6 ay müd-dətinə istehsalatda islah işləri cəzasına məhkum edilmiş, ayrıca 633 min şəxs barəsində isə, 4 aydan iki ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdi [7, 57]. Rusiya tarixçisi M.Muxinin yazdığı kimi, bu sərt qanun işçini faktiki olaraq mənsub olduğu müəssisəyə, iş yerinə “təhkim edirdi” [6, 238].

Müharibə ərəfəsində SSRİ-də din əleyhinə kampaniya, ateist təbliğatı son dərəcə güclənmiş, ibadət evlərinin dağıdılması və din xadimlərinin repressiyaları kütləvi hal almışdı. Belə ki, əgər 1936-cı ildə SSRİ ərazisində 20 min kilsə və məscid var idisə, 1941-ci ilin əvvəlində onların sayı mindən daha az qalmışdı [2, 7]. Bu isə, əhalinin xüsusilə inanlı hissəsi arasında stalinist rejimə qarşı kəskin qəzəb yaratmışdı.

30-cu illərdə Stalinin həyata keçirdiyi siyasi repressiyalar və deportasiyalar ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. İkinci Dünya müharibəsinin ilk illərində Baltıyanı ölkələr, qərbi Ukrayna, qərbi Belarusiya, habelə şimali Bukovina və Bessarabiyanın SSRİ-yə birləşdirilməsindən sonra ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbləşmişdi. Bu ərazilərin sovetləşdirilməsi prosesində oradakı əhalinin etiraz edən, müqavimət göstərən hissəsi sərt repressiyalara məruz qalırdı. Həmin illərdə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) orqanları tərəfindən yüz minlərlə insanın sərhədyanı rayonlardan Sovet İttifaqının ucqar rayonlarına deportasiyası həyata keçirilmişdi. Almaniya ilə müharibə başladıqda isə, ilk “total deportasiyaya” məruz qalan xalqlar almanlar və finlər oldu. Xüsusilə, etnik mənsubiyyətinə görə potensial “kollaborasionistlər” kimi təsnif edilən sovet almanlarının 80%-dən çoxu qısa zamanda deportasiya olundu [1, 140].

Sözgedən dövrdə SSRİ-də icbari əmək sistemi də geniş tətbiq olunurdu. 1939-cu il yanvarın 1-də QULAQ kimi tanınan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Baş Düşərgəhlər İdarəsi sistemində 454432 nəfəri “əksinqilabi fəaliyyətə görə” məhkum olunmaqla ümumilikdə təqribən 1,7 milyon nəfər məhkum var idi [12, 121]. QULAQ məhkumlarından əsasən kömür şaxtaları, yeraltı mədənlər, metallurgiya müəssisələri və digər ağır əmək sahələrində işçi qüvvəsi kimi istifadə olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Stalinin repressiv siyasəti sovet cəmiyyətində birmənalı olmayan reaksiyalara səbəb olmuşdu. Belə ki, həmin dövrdə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının hesabatlarında bildirilirdi ki, ictimai mühitdə Stalin rejiminə həm loyallıq, həm də kəskin tənqidi yanaşanlar var [14, 129].

Sovet kəndlərində elliklə kollektivləşdirmə zamanı kolxozların yaradılmasının əleyhinə çıxış edən kəndlilər, xüsusilə qolçomaqlar da ciddi repressiyalara məruz qalırdı. 1937-ci il iyulun 30-da Xalq Daxili İşlər komissarı N.Yejovun imzaladığı “keçmiş qolçomaqlar, cinayətkarlar və digər antisovet elementlərin repressiya olunması əməliyyatı haqqında” 00447 sayılı əmrə uyğun olaraq 770 mindən çox insan repressiyalara məruz qaldı [5, 273-281]. Habelə, 380 minə

yaxın “keçmiş qolçomaq” və 200 mindən çox “digər əksinqilabi elementlər” həbs edildi [12, 106]. Sovet kəndində repressiv siyasətə yalnız 1938-ci ilin noyabrında ÜK(b)P Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Soveti tərəfindən qəbul edilən xüsusi əsasnamədən sonra son qoyuldu. Ümumiyyətlə, II Dünya müharibəsi ərəfəsində SSRİ-də daxili vəziyyətin, ictimai-siyasi həyatın son dərəcə gərgin olmasını belə bir fakt sübut edir ki, təkcə iki il ərzində, yəni 1937 və 1938-ci ildə SSRİ-də 1,5 milyondan çox insan antisovet fəaliyyətə görə həbs edilmiş, onlardan təqribən 700 min nəfəri güllələnmişdi [5, 6].

Həm müharibədən əvvəlki illərdə, həm də müharibə zamanı SSRİ-də ideoloji iş böyük diqqət yetirilmiş və bu sahədə sovet dövlətinin sərt nəzarəti mövcud olmuşdur. İdeoloji iş rəhbərlik ÜK(b)P Mərkəzi Komitəsinin təbliğat və təşviqat idarəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Sovet təbliğat sisteminin fəaliyyətində dövrü mətbuatdan geniş surətdə istifadə edirdi. Təsədüfi deyildir ki, Stalin özü deyirdi: “Dünyada mətbuat – jurnallar, qəzetlər, broşuralar qədər yaxşı təbliğat üsulu yoxdur”. Sovet təbliğat işində mətbuatın aparıcı rolu ÜK(b)P Mərkəzi Komitəsinin 14 noyabr 1938-ci il tarixli fərmanında da qeyd edilirdi: “Təbliğatda həlledici silah mətbuat olmalıdır”. Bunun nəticəsi idi ki, Almaniya ilə müharibə ərəfəsində SSRİ-də ümumilikdə illik tirajı 245 milyon nüsxə olan 1800-dən çox dövrü nəşr var idi [9, 453]. Hərbi strukturlarda, orduda təbliğat və təşviqat işinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Müharibədən əvvəlki illərdə Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyi (SİTA) və radio təbliğat işində mühüm rola malik idi. Hələ 1925-ci ildə yaradılmış SİTA tədricən dövlətin mərkəzi xəbər agentliyinə çevrilmiş, 1934-cü ilin noyabr ayından ÜK(b)P MK-nin sərəncamına uyğun olaraq ölkə daxilində xarici xəbərləri və ictimai məlumatları yaymaqla bağlı müstəsna hüquqa malik olmuşdur [4, 181]. SSRİ-də mərkəzi, respublika və yerli radiostansiyaların gündəlik olaraq yayım vaxtı ümumilikdə 383 saat təşkil edirdi. Mərkəzi radio yayımı həm də xarici dinləyicilər üçün nəzərdə tutulan 14 xarici dildə verilişləri əhatə edirdi. 1931-ci il sentyabrın 10-da SSRİ poçt və teleqraf üzrə xalq komissarlığı nəzdində Ümumittifaq radio yayımı komitəsi yaradılmış, iki il sonra 1933-cü ildə bu komitə ləğv edilərək onun əsasında SSRİ XKS yanında Ümumittifaq radio-laşdırma və radio yayımı komitəsi yaradılmışdır.

Müharibə ərəfəsində SSRİ-də ədəbiyyat, incəsənət və kinematoqrafiya dövlətin böyük diqqət yetirdiyi mühüm sahələr idi. Ölkənin ziyalı elitası (yazıçılar, jurnalistlər, incəsənət xadimləri və s.) daim siyasi rəhbərliyin diqqət mərkəzində idi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxt SSRİ-də 45 min yazıçı, jurnalist, redaktor, 100 minə yaxın “mədəni siyasi-maarif işçiləri” var idi. Almaniya ilə müharibədən əvvəlki illərdə qədər şifahi təbliğat və təşviqat sahəsinə 112 min nəfərdən çox ziyalı cəlb edilmişdi [13, 212].

Nəticə. Beləliklə, nasist Almaniyası ilə müharibə ərəfəsində SSRİ-də ictimai-siyasi vəziyyət mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur. 30-cu illərdə sovet döv-

lətində həyata keçirilən zorakı kollektivləşdirmə, sənayeləşdirmə, qolçomaqların təqib olunması, din əleyhinə kampaniya, Stalinin sərt repressiv siyasəti ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətə ciddi şəkildə mənfi təsir göstərmişdir. Məhz belə bir gərgin ictimai-siyasi şəraitdə nasist Almaniyası qəfil SSRİ üzərinə hücum etdikdə sovet dövləti bu müharibədə böyük çətinliklər və ağır sınaqlarla üzləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli B.A. İkinci Dünya müharibəsi illərində SSRİ-də almanların deportasiyası məsələlərinə dair. Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu), VIII buraxılış. Bakı: "Füyuzat", 2021, 160 s.

2. Будницкий О.В., Зеленина Г.С. «Свершилось. Пришли немцы!» Идеальный коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны. Москва: РОССПЭН, 2012, 325 с.

3. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное. Москва, РОССПЭН, 2001, 280 с.,

4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Под общ. ред. А.Г.Егорова, К.М.Боголюбова. Изд. 9-е. Том 7. Москва, Изд-во политической литературы, 1985, 574 с.,

5. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. Под ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва, МФД, 2004, 736 с.

6. Мухин М.Ю. Советская авиапромышленность в годы Великой Отечественной войны. Москва, Вече, 2011, 350 с.,

7. Народ и война: 1941-1945 гг.: [очерки истории Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.]: издание подготовлено к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне / отв. ред.: А.Н.Сахаров, А.С.Сенявский. Москва, Институт российской истории РАН, 2010, 728 с.

8. Народное хозяйство СССР (статистический сборник). Москва, Госстатиздат, 1956, 262 с.

9. Народное хозяйство СССР 1922-1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. Москва, Статистика, 1972, 829 с.

10. Население Советского Союза 1921-1991. Москва, Наука, 1993, 143 с.,

11. Осокина Е.А. Люди и власть в условиях кризиса снабжения 1939–1941 гг. // Отечественная история, 1995, № 3. с.16-32.].

12. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. Москва, РОССПЭН, 2008, 447 с.

13. Советская культура в реконструктивный период, 1928-1941. Москва, Наука, 1988, 608 с.

14. Фельдман М.А. Советское решение рабочего вопроса на Урале (1929-1941 гг.) // Вопросы истории, 2002, № 12, с.120-130.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ АНТИЧНОЙ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Эльмира Кязым кызы Мамедова
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет
suleymanova.elmira1954@mail.ru

Ключевые слова: дипломатия, наханг, гавар, понтийский царь, центурион

Резюме

Кавказская Албания существовала с конца IУ века до нашей эры по начало УШ века нашей эры. В начале VIII века в 705 году она теряет свою независимость и окончательно переходит в управление наместников арабских халифов, при которых ее территория была разделена на три административные области Аран, Ширван, Муган. Эти административные названия бывшей Албании дошли до нашего времени.

В статье на примере активной внешней политики древней Кавказской Албании показаны различные традиции государственной и военной дипломатической деятельности, как заключение устных договоров о мире и согласии, направление посольств, переписка правителей, обмен военнопленными, военная стратегия и т.д. Наличие богатых традиций дипломатической деятельности в той или иной степени отражают степень и значимость Кавказской Албании во взаимоотношениях с каждым из близких и дальних соседей на протяжении семивекового существования. Дипломатия древней Кавказской Албании свидетельствует, что это государство было одним из сильных государственных образований на территории Южного Кавказа.

QƏDİM QAFQAZ ALBANİYASININ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİ

Elmira Məmmədova

Açar sözlər: diplomatiya, nəhəng, qavar, Pont çarı, senturion

Xülasə

Qafqaz Albaniyası e.ə. IV əsrdən bizim eramızın VIII əsrin əvvəllərinədək mövcüd idi. VIII əsrin əvvəllərində 705-ci ildə o öz mövcudluğunu itirir və ərəb

xəlifələrinin canişinlərinin idarəsinə keçir. Onların dövründə Qafqaz Albaniyasının ərazisi Aran, Şirvan, Muğan adlı üç inzibati vilayyətlərə bölünür.

Məqalədə Qədim Qafqaz Albaniyasının xarici siyasəti əsasında onun sülh və razılıq haqqında müqavilələrin bağlanması, yazışmalar, hərbi strateqiyası, səfirlərin göndərilməsi, əsirlərin dəyişdirilməsi və s. dövlət və hərbi diplomatiyasının ənənələri göstərilir. Qafqaz Albaniyasının xarici siyasətində dövrün diplomatik adət-ənənələrin mövcudluğu bu və ya digər mənada onun qədim dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə hər bir uzaq və yaxın qonşuları ilə münasibətlərində yerini, möqeyini vurğulayır. Qafqaz Albaniyasının diplomatiyası sübut edir ki, bu dövlət Cənubi Qafqazın güclü dövlət qurumlarından olub.

INTERNATIONAL RELATIONS OF ANCIENT CAUCASIAN ALBANIA

Elmira Mamedova

Key words: *Diplomacy, nahang, gawar, Pontic king, centurion*

Summary

Caucasian Albania existed from the end of the 1st century BC to the beginning of the VIII century AD. At the beginning of the VIII century in 705, it lost its independence and finally passed into the administration of the viceroys of the Arab caliphs, under whom its territory was divided into three administrative regions of Aran, Shirvan, Mugan. These administrative names of the former Albania have survived to our time. The article, on the example of the active foreign policy of ancient Caucasian Albania, shows various traditions of state and military diplomatic activity, such as the conclusion of oral treaties on peace and harmony, the direction of embassies, the correspondence of rulers, the exchange of prisoners of war, military strategy, etc. The presence of rich traditions of diplomatic activity to one degree or another reflects the degree and importance of Caucasian Albania in relations with each of its near and far neighbors throughout its seven-century existence. The diplomacy of ancient Caucasian Albania testifies that this state was one of the strongest state formations on the territory of the South Caucasus.

Международные связи Кавказской Албании в целом еще не являлась предметом специального исследования. Накопленный научный материал, в том числе и археологический, современное состояние письменных источников, а также публикации, появившиеся в последние два

десятилетия уже давно позволяют достаточно детально исследовать эту проблему истории античной Кавказской Албании.

Кавказская Албания, охватывавшая с IV века до нашей эры по начало VIII века нашей эры была одним из сильных государств на территории Южного Кавказа. В начале VIII века в 705 году она теряет свою независимость и окончательно переходит в управление наместников арабских халифов, при которых ее территория была разделена на три административные области Аран, Ширван, Мугань. Эти названия административных областей Албании дошли до нашего времени.

Одной из особенностей Кавказской Албании является то, что хронологически она охватывает древний и средневековый периоды всеобщей истории. Ее одиннадцативековая история делится на две части: древнюю историю Кавказской Албании (IV век до нашей эры - III век нашей эры) и раннесредневековую историю Кавказской Албании (III - начало VIII веков нашей эры).

По географическому положению Кавказская Албания находилась на стратегически важном месте. На севере ее границы проходили по горным хребтам Большого Кавказского хребта, включая Южный Дагестан, на юге границы Кавказской Албании проходили по реке Куре, вплоть до устья этой реки, впадающей в Каспийское море, на востоке ее границы омывали берега Каспийского моря, на западе она граничила с Иберией. Ближним и дальним соседям Кавказская Албания была известна и по названиям всех своих административно-территориальных нахангов и гаваров: Чола, Лпина, Камбисена, Хеджери, Кабалака, Шаки, Ути, Сакасена, Гирдыман, Пайтакаран, Арцах, Каспиана, Сюник. Эти административно-территориальные области в древний и раннесредневековый период истории каждая в отдельности были политико-культурными центрами Кавказской Албании и славились своими обильными экономическими ресурсами. В V-VIII веках в Албании насчитывались 12 епископств: Габала, Гашуа, Еута, Цри, Амарас, Баласакан, Шаки, Гирдыман, Мец-Когманк, Мец-Иранк, Габанд, Партав. Чола, Кабала, Шаки, Камбисена, Арцах в разное время представляли собой церковно-административные единицы этого государства. Названия административно-территориальных нахангов и гаваров становятся понятиями или политико-административными, или географическими, или политическими и находят свое отражение в античных и раннесредневековых источниках. Самые ранние из них греко-римские источники Пайтакаран называют Каспианой, Ути-Отеной, Арцах-Орхистеной. Область Сакасена сохранила за собой лишь древнегреческое название. После античных источников хронологически числятся армянские источники. В «Армянской географии VII века» албанская область Хеджери упоминается как Дашт-и Базкан, в других армянских источниках албан-

ская область Пайтакаран называется Каспк, Казбк, области Ути-Утик, Гирдыман-Гардман, Шаки-Шако. Следующие по времени арабо-персоязычные источники фиксируют названия албанских областей, как Камбисена-Камбеджен, Пайтакаран - Баласакан, Сюник-Сисакан и Чола. Понятие Чола произошло от персидского Чор, Чол. У албанского историка Моисея Каланкайтукского (Каганкатвази) и в некоторых более поздних армянских источниках Пайтакаран именуется Баласикан. В грузинских источниках область Шако названа Нухпато. Наличие обширной базы источников, упоминающих албанские административно-территориальные наханги и гавары в той или иной степени отражают степень и значимость каждой из них во взаимоотношениях Кавказской Албании с близкими и дальними соседями.

Албания была известна своим соседям и по именам правителей правящих здесь династий. Их имена известны из далеких страниц военной и общественно-политической истории античности и раннего средневековья. Из династии Аранидов Оройз, Козис, Зобер, защищавших свои земли от посягательств римских полководцев, из династии албанских Аршакидов Урнаир, утвердивший христианство официальной религией, Есуаган, путем реформирования старой письменности закрепивший новый собственный алфавит, Ваче II, возглавивший антисасанидскую борьбу и восстановивший христианство, Вачаган III Благочестивый укрепивший царскую власть и позиции христианства, из династии Мехранидов Вараз-Григор первым принявший титул «господин Гирдымана и князь страны Албанской», Джаваншир сохранивший внутреннюю самостоятельность и прежние порядки в Албании при арабском господстве, Гасан Джалал, соединивший светскую и религиозную власти и восстановивший господство местных правителей уже в XIII веке и др.

Множество плодородных областей, обилие скотоводческих районов и сказочно богатых торговых городов, известные ветви транзитных международных торговых путей Кавказской Албании из века в век постоянно притягивали к себе их захватнические устремления. И потому вряд ли была другая страна, подвергавшаяся на протяжении всей своей истории стольким политическим изменениям, столько раз менявшая границы своей территории, служившая почти непрерывным театром войн, как Кавказская Албания. Ее внешнеполитическая история богата историческими фактами международных взаимосвязей и дипломатических традиций, как в древний, так и в средневековый периоды человеческой цивилизации. Анализ этих исторических событий свидетельствует, что в истории ее внешней политики наиболее четко отразились черты древней и средневековой дипломатии.

С течением веков сразу после образования Кавказской Албании в IV в. до н.э. вплоть до ее падения в 705 году албанцы шаг за шагом осваивая различные церемонии гражданской и военной дипломатии научились вести переписку с правителями государств и с их представителями, вступать в прямые дипломатические контакты с представителями сильных государств, быть военными союзниками соперничавших в регионе сильных империй, заключать перемирия и миры, освоили процедуру заключения устных соглашений о прекращении военных действий и обмене пленными, вести диалоги по погашению материальных затрат во время военных действий обмена военнопленными, закреплять контакты брачными узами, и т.д.

Дипломатия древней Кавказской Албании хронологически охватывает период с IУ века до нашей эры до III века нашей эры. Началом периода древней дипломатии Кавказской Албании стало падение империи Александра Македонского и концом этого периода является падение Парфянской державы, образование державы Сасанидов. За этот период Кавказская Албания овладела всеми формами дипломатических отношений с окружающими странами и народами тогдашнего мира. По мере укрепления и развития древней Кавказской Албании активизировывалась ее внешняя политика, а на ее фоне вырабатывались все формы древней дипломатии.

Историко-географическое положение древней Кавказской Албании уже с самого начала этого периода создавало для нее очень сложную ситуацию. На юге от нее лежало Парфянское царство Аршакидов, а на севере жили скотоводческие племена различных тюркских народов и эллинистическое Боспорское царство, на западе простирались границы государства Селевкидов, на юге она граничила с Атропатеной. Поэтому сразу после образования государства в IУ веке до нашей эры Кавказская Албания вступает в орбиту политических интересов парфянских аршакидов, сирийских селевкидов, понтийских правителей и предводителей различных тюркских племен. Из них наиболее грозными были аршакиды и селевкиды.

Возникнув на территории Сирии, Финикии и Малой Азии на западе и до реки Инда на востоке Селевкидское государство стало обладателем почти всех основных торговых магистралей, связывающих восток и запад. Центром Селевкидского государства была Сирия, а все остальные страны, входившие в его состав являлись провинциями этого государства. Селевк выдает свою дочь замуж за вождя из индийской династии Маурьев и в качестве приданного западная Индия отходит к этой династии. И таким образом на востоке Селевкиды в результате брачной дипломатии находят себе верного союзника. Но уже в III веке до н.э. от государства Селевкидов отпали Средняя Азия и весь Восточный Иран, на территории кото-

рых возникли Греко-Бактрийское и Парфянское царства. Греко-Бактрийское царство возникло на территории древних областей: Бактрии с главным городом Бактры-Балх, Согдианы с главным городом Самарканд (Мараканда) и Моргианы (в районе современного города Мерв). Правил этим царством греческая династия прежних наместников Селевкидов. В период расцвета Греко-Бактрийского царства в состав его входил современный Афганистан, и границы царства простирались до державы Маурьев в Индии. В 135 году до н.э. Греко-Бактрийское царство подверглось нашествию кочевых племен-кушан. Эти племена уничтожили власть Греко-бактрийских царей на большей части ранее подчиненных им территорий и вытеснили их из Средней Азии и Афганистана. После этого Греко-бактрийская династия просуществовала еще около 50 лет на берегах реки Инд.

Почти одновременно с возникновением Греко-Бактрийского царства представитель парфянского племени парк Аршак основал Парфянское царство (247 г. до н.э.-224 н.э.) Его древней резиденцией был город Ниса (близ Ашхабада). В конце II века до н.э. парфянский престол один за другим сменяют его наследники Ород I, Синатрук, Фраат III, Митридат II и Ород II, Фраат IV, Вонон I, Готарз II, Вологед I, Вологез. С конца II века до н.э. наследникам аршакидов пришлось вести борьбу за расширение своих владений с селевкидами, гуннами и Римом. На западе в борьбе с селевкидами им удалось включить в границы своих владений все Иранское плоскогорье, Армению и часть Месопотамии. На востоке после распада Греко-Бактрийского царства к Парфянскому царству была присоединена и область Маргиана и Парфянское царство уже вступило в контакт с Китаем. С середины II века до н.э. на севере Аршакидам пришлось отбивать атаки гуннов. К тому времени на западе у парфян появился новый, гораздо более сильный и опасный противник в лице Римской империи. В течение нескольких веков период правления парфянских Аршакидов был ознаменован их упорной борьбой с Римом. Между Парфянским государством и Римской империей шла, с переменным успехом почти непрерывная борьба за овладение торговыми путями между востоком и западом от Индии и Китая до побережья Средиземного моря. Парфянские Аршакиды стремились расширить свои владения за счет Западной Аравии, Малой Азии, Египта и Южного Кавказа, т.е. довести свои владения до тех пределов, которых достигало государство Ахеменидов. По этому поводу римский автор Помпей Трог сообщает: «Парфяне, которые как бы поделив весь мир между собой и римлянами, в настоящее время держат власть над востоком...».

В такой сложной политической обстановке во внешней политике Кавказской Албании наряду с чисто светскими дипломатическими традициями наиболее четко прослеживаются черты древней военной диплома-

тии. Во II в. до н.э. перевес во внешнеполитических отношениях перешел к Риму. Римская империя, уничтожив Карфаген в 146 году до нашей эры в западной части Средиземного моря, вступила твердой ногой в пределы Малой Азии и Балканского полуострова. Молниеносно покорив Сирийское царство Селевкидов, Македонию, Грецию, Рим раздвинул свои границы в Азии и на юге Европы вплотную подошел к границам Парфянской державы и Боспорского царства. Началось соперничество за политическое, экономическое, культурное влияние в Малой Азии и на Южном Кавказе между Римской империей, Парфянской державой и Боспорским царством. Ко времени римской экспансии в середине II века до н. э. Парфия, хотя и оставалась еще небольшим государством, однако сумела распространить свое господство от Кавказских гор до реки Ефрат. Своего политического господства в этих пределах парфяне достигли при аршакидском правителе Митридате I. По ту сторону Кавказских гор политическим гегемоном стало Боспорское царство Митридата У1 Эвпатора. Расположенные на северо-востоке от только что завоеванных римлянами Сирийского царства Селевкидов, Греции и Македонии, территории этих соперников Рима занимали особое место в планах римских завоевателей.

И если верить сообщению Страбона, то в этот период многие страны «перешли под власть римлян и назначенных ими властителей». Действительно, начало I в. н. э отмечено более интенсивными отношениями между римлянами и народами Южного Кавказа, тогда как положение на территории Парфии в это время было характерно растущим антиримским движением.

Центровесные тенденции Кавказской Албании усиливаются во II веке до нашей эры, когда согласно представлениям географов и историков того времени мир был разделён на две части, из которых одной владела Римская империя, другой – Парфянская держава. Римляне стремились захватить побережье Каспийского моря и взять под свой контроль водный торговый путь, соединяющий Индию с Черным морем. Об этом водном торговом пути античные авторы пишут как о торговом пути, по которому индийские товары водным путем по реке Оке (Амударья), Гирканскому морю (Каспийское море), реке Куре и оттуда сухопутным путем доставлялись в Черном море.

На борьбу с понтийским царем Митридатом VI Эвпатором были отправлены римские полководцы М. Авремей Котта и Л. Лициний Лукулл. Вскоре Котта был разбит, а Лукулл вышел на берега Чёрного моря. Столкновение с Тиграном II было неминуемо. По словам Плутарха, армянскому царю помогали многие соседние страны, в том числе мидийцы и албанцы. Армянский царь обратился к парфянскому царю Фраату III (70-58г. до н.э) с посланием. Парфянский царь предпочел сохранить нейтралитет. Лукулл

начал военные действия в Армении в 69 г. до н. э и победил противника у Тигранакерта. Но его неудача в борьбе с Боспорским царем Митридатом VI, союзниками которого в борьбе против римлян были албаны, атропатены и армяне заставила сенат отозвать Лукулла обратно в Рим. Продолжить дело римского полководца Лукулла выпало на долю заполучившего славу покорителя восстания рабов под предводительством Спартака, молодого римского полководца Гнея Помпея, перед которым были поставлены две задачи. Одна - дойти до побережья Каспийского моря, другая - овладеть водным торговым путем, соединяющим юг и север.

В этот период в обстановке сложных международных отношений правители Кавказской Албании вступают в борьбу за твердую политическую самостоятельность. Это четко прослеживается на их внешнеполитической деятельности, когда дипломатические отношения Кавказской Албании принимают уровни стандартов международных связей и оформляются взаимными договорами. Римские полководцы, ведя завоевания в восточных странах внесли практику подписания устных договоров мира и согласия с народами, которых они называли варварами. Албанцы усваивают в этот период практику заключения устных соглашений. Первый известный нам устный договор мира албанцев был подписан в 66г. до н.э. после военных столкновений между римским полководцем Гнеем Помпеем и албанским царем Оройзом.

Огромная армия римского полководца Гнея Помпея, расположившись на зимовку в долине Куры намеревалась с наступлением весны начать военные операции. Помпей планировал перезимовать на берегу Куры и весной вернуться в Албанию. Разгадав планы Помпея, албанский царь Оройз решил нанести внезапный удар по врагу. Помпей был вынужден подготовиться к сопротивлению албан. В декабре 66 года до.э. Помпей разделил свою армию на три части и расположил их в разных пунктах. Командование одной части он взял сам, а двумя другими частями командовали его помощники Люций Флакк и Метелл Целлер.

Албанский царь Оройз, переправившись через реку Куру, решил начать наступление одновременно на все три римские части. Римский автор Плутарх пишет, что армия албан состояла из 40 тысяч воинов. Оройз сам во главе одной части албанского войска двинулся против римлянина Метелла Целлера. Остальные части своей армии он отправил против Помпея и Люция Флакка. Оройз рассчитывал, что в таком случае римские части не смогут прийти на помощь друг другу. 40-тысячное албанское войско обрушилось на римлян. На берегу Куры произошло кровавое столкновение. У одного из римских лагерей албанские воины потеснили римлян, загнав их в глубокий ров. Но, несмотря на мужество албанов,

победу одержали более многочисленные и лучше вооруженные, более опытные и сильные римляне. Албаны были вынуждены отступить.

Между албанским царем Оройзом и Помпеем был заключен мир, который стал своеобразным дипломатичным признанием Албании со стороны Рима. По условиям договора предусматривалось установление между Римом и Албанией мирных отношений, а также военная помощь Римской империи со стороны Албании. Договор 66 года до нашей эры был первый известный нам устный договор мира и согласия между Римом и Кавказской Албанией. Этот договор давал возможность Помпею двинуться вглубь Южного Кавказа. Вскоре Помпей двинулся на Иберию, где также встретил упорное сопротивление. В это время албаны преследовали Помпея, рассчитывая нанести римлянам удар с тыла. Помпея тревожило преследование албан. Боясь оказаться меж двух огней Помпей решил нанести внезапный удар на албан. Для этого Помпей был вынужден начать отступление через безводную степь. Он приказал своим войскам наполнить водой 10 тысяч бурдюков и взять из числа пленных местных жителей двух проводников. Пленные албаны повели римлян не по короткому пути, а по длинному и сложному пути и совсем запутали их. Попав в сильную бурю римское войско почти погибло. Албанские пленники сумели спастись и добрались до Албании. Албанский царь Оройз и его брат Козис высоко оценили поступок албанских патриотов и наградили их.

Историк А.Шукурзаде по этому поводу сообщает, что знаменитый римский полководец Гней Помпей в 66 году до н.э. пройдя через Иберию оказался у границ Албании. Здесь на берегу реки Куры в окружении лесных массивов и болотистой местности римские легионы натолкнулись на непреодолимые препятствия, начался мор, римские воины гибли по всякому случаю. Понеся большие потери Помпей велел изменить курс направления римского войска. Прежде чем изменить путь Помпей велел оставить на камне надпись; «Из-за непроходимых болот и больших потерь в римском войске вынужден был изменить курс». Позже местное население эту надпись на камне стало называть «Черная надпись», что в переводе с тюркского языка означает «Гараязы». Это название Гараязы закрепилось за этой местностью.

Исследователь Ш.Назарли также считает, что это событие в период похода Помпея произошло на территории нынешнего Гардабанского района Грузинской Республики, известной под названием Гараязы. По приведенным Ш.Назарли свидетельствам источников известно, что римские легионы под предводительством Гнея Помпея в 66 году до н.э., пройдя через территорию нынешних городов Абастуман, Гаракился, дошли до Дилиджана и Агстафы. Здесь на левом берегу реки Куры албанцы соорудили оборонительные сооружения, на берегу реки были зарыты многочис-

ленные столбы. Римские войска обойдя их с другой стороны вошли в албанскую область Камбисена и оказались в безводной степи Гараязы у границ Албании лицом к лицу с албанским войском.

Конкретно путь Помпея по безводной пустыне находился между реками Габирли (Иори) и Ганых (Алазань). В 65 году до н.э албаны встретили римлян у реки Ганых (Алазань). Здесь албаны планировали остановить римлян и не пропустить их вглубь страны.

Римский автор Плутарх сообщает, что в этой битве албанское войско состояло из 60 тысяч пехотинцев и 12 тысяч конницы во главе с братом албанского царя Оройза Козисем. Основную боевую силу албанского войска составляла конница, у римлян - пехотинцы. В этом сражении Помпей использовал военную хитрость: Перед началом сражения выставил небольшую конницу, пехотинцы же спрятались за конницей. Албанцы попались на эту хитрость. Они решили, что войско римлян состоит только из конницы и выставили против них свою основную конную силу. Завязалась ожесточенная битва. Албаны сражались с большой отвагой. Брат албанского царя Козис ударил копьем римского полководца Помпея, но не смог пробить надетого на него панциря. А Помпей ответным ударом нанес противнику смертельную рану. В боях против римлян наравне с мужчинами участвовали и албанские женщины. Среди пленных было много раненых женщин. Их подвиги поразили римлян. По-видимому, в связи с этим в древности распространилась легенда о том, что в горах на севере Албании жило воинственное племя амазонок. В сражении на берегу Куры албаны потерпели поражение и были рассеяны по ближайшим лесам. По приказу Помпея эти леса были окружены и подожжены. Многие скрывавшиеся в них албаны погибли. После этого поражения Помпей потребовал, чтобы албанский царь Оройз явился к нему в ставку.

Албанский царь Оройз сам к Помпею не пришел, а послал к нему своего представителя с предложением о мире. Осваивая различные церемонии гражданской и военной дипломатии он начал переписку с Помпеем. Албанский представитель привез в ставку римского полководца Помпея дорогие подарки, среди которых был золотой трон. Помпей принял мирное соглашение албанского царя, подписав с ним устное соглашение во второй раз.

Один из известных сюжетов дипломатических сношений между Помпеем и Оройзом был обмен военнопленными. В этой церемонии видна большая роль в войнах Рима захвата пленных и решение судьбы этих пленных. Обмен военнопленными был одним из важных пунктов дипломатических переговоров о мире. После этого Помпей намеревался двинуться к берегам Каспия с целью овладеть побережьем Каспийского моря и взять под свой контроль водный торговый путь. Названный путь

представлял собой часть той торговой магистрали, которая согласно римской дорожной карте *Tabula Peutingeriana* проходила через территорию Албании. Но его замысли не осуществились. Албанцы продолжали сопротивление римлянам. Кроме этого на пути римлян была безводная пустыня со множеством ядовитых змей. В результате римляне были вынуждены повернуть обратно. По этому поводу римский автор Плутарх пишет, что Помпей все - таки двинулся вглубь страны, но на их пути была безводная пустыня со множеством ядовитых змей и упорное сопротивление албан.

После Лукулла и Помпея продолжателем римских завоеваний на Востоке стал второй покоритель восстания рабов под предводительством Спартака, римский полководец Марк Красс. Войну с парфянами римские легионы под командованием Красса начали на территории Сирии. Однако весной 54г. до н.э Марк Красс попал в плен к парфянам и был убит, а в 53 г. до н.э. парфянский полководец Сурен оставшиеся основные силы римлян заманил в сирийскую пустыню и здесь римские легионы фактически целиком были уничтожены. Проводить восточную политику римского сената было возложено на правителя восточных римских провинций молодого полководца, друга и соратника Юлия Цезаря, мужа царицы Птоломеевского Египта Клеопатры Марка Антония. Однако Марк Антоний до Албании не дошел, так как в походе до границ Албании римские легионы натолкнулись на сопротивление парфян, атропатенцев и армян. В 38 г. до н.э в северной Месопотамии римские легионы под предводительством римского полководца Марка Антония нанесли парфянам тяжелое поражение. Сосредоточенные в северной Месопотамии войска под предводительством парфянского царя Фраата IV не смогли оказать римлянам сопротивления. По заключенному с римлянами договору о мире и согласии сын Фраата IV Вонон был отослан в Рим на постоянное жительство. Марк Антоний, перейдя Зевгму, прибыл в Армению, где встретился с армянским царем Артаваздом, а оттуда напал на Атропатену. Дойдя до хорошо укрепленной атропатенской крепости Фраасы римские войска осадили ее. Но безрезультатно и вынуждены были вернуться. Марк Антоний был побеждён, потеряв 35 тыс. римских воинов и оставив атропатенцам богатые трофеи. Под давлением парфян оставил основную часть свою армию в Армении под командованием римского полководца Канидия, а сам ушел обратно в Египет. При албанском царе Зобере римляне под командованием опытного полководца Канидия организовали новый большой поход в Иберию и Албанию. После этого похода иберы и албаны признали зависимость от Рима.

Однако, для Албании эта зависимость носила чисто номинальный характер. Римляне не могли утвердиться здесь. И в первую очередь из-за упорного сопротивления албанцев.

Борьба против парфян заставляли царей Албании не прерывать дипломатические отношения с Римом. Поэтому во внешней политике в определенной степени албаны придерживались римской ориентации. Дипломатия этого периода отмечена прямыми дипломатическими контактами с представителями сильных государств, стремлением стать военными союзниками соперничавших в регионе сильных империй. Источники сообщают нам, о новых формах дипломатических отношений Албании с Римом. В известном труде римского автора Гая Веллера Патеркула «Император Август» пишется: «Нашу дружбу просили через послов бастарны, скифы и цари сарматов, живущих по Сю сторону реки Танаис и за ней, а также цари албанов и иберов и медов». Таким образом, к традиционным устным договором мира и согласия, предусматривающие восстановление мирных отношений между странами в дипломатической сфере дополнялись направление посольств. Как показывает источник албанские послы, выступая от лица своих царей и своего народа, вступали в прямые дипломатические контакты с центральным римским правительством.

Риму никогда не удавалось полностью завоевать Албанию. В 68г. до н.э. римский император Нерон готовил большой поход в Албанию, но он был прерван смертью Нерона.

Некоторые сведения свидетельствующие о тесных политических, культурных торгово-дипломатических связях Албании с Римом дает латинская надпись в Гобустане. Надпись гласит: «Во время империи – Цезаря Августа Домициана Германарика - центурион XII легиона- Максим сделал». Император Домициан Август Германарик правил в Риме в 81-96 гг до н.э. Тиул Германарика он получил в 83 до н.э, следовательно, надпись сделана где-то между 83-96гг до н.э. Центурион - воинское звание командующего отрядом из числа 100 воинов. И так как об этом походе римлян в Албанию другого источника нет, то вероятно, надпись оставлена небольшим римским военным отрядом сопровождающую какую-то дипломатическую делегацию. Источники показывают, что такие связи Албании с Римом продолжались до сер. III в.н.э. Один из авторов IV в.н.э сообщает, что римская империя при императоре Адриане (117-138) поддерживала тесные дружеские связи с царями албанов и иберов. Римский император Адриан посылал им ценные подарки.

Все эти события свидетельствуют, что в дипломатической сфере Албания уже в античный период была известна как субъект международного права. Албанские цари не только умели заключать обычные для того времени договоры мира и согласия, но и подошли вплотную к сфере посольских обменов.

Все это показывает и свидетельствует о большом международном значении Албании и ее значении в дипломатической сфере в древний период истории.

Ədəbiyyat

1. Алиев К.Г. Кавказская Албания (1в.до н.э.-1 в.н.э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.
2. Алиев К. Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку:
3. Амиранашвили А. Иберия и Римская экспансия в Азии.// «Вопросы древней истории», 1938, №4
4. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и прим. Г.А.Стратановского. Л.: «Наука, 1972, 600с.
5. Дион Кассий. Римская история. XXXУ1.// «Вопросы древней истории», 1948, №2
6. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. М.: Изд-во АН СССР, 1961-1964, тт.1-III
7. Страбон. География в 17-ти книгах. Перевод Г.А. Стратановского. М., 1964, кн.X1
8. Тревер К.В.. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959
9. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М.: изд-во Политическая литература, 1952, 467с.
10. Новосельцев А.П. К вопросу о политической границе Армении и кавказской Албании в античный период. // См.: Сборник «Кавказ и Византия». Ереван, 1979, т.1
11. Мамедов. Т.М. Кавказская Албания. Баку, 1993
12. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986
13. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и Албаны. Баку, 2005.
14. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании.//Известия АН СССР.М.,1937, № 1

QAZAXISTANIN XƏZƏR HÖVZƏSİNİN ENERJİ RESURSLARININ İSTİFADƏSİ MƏSƏLƏSİNDƏ MÖVQEYİ

Məmmədli Günay Xəqani qızı
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı
gunay_memmedli@mail.ru

Açar sözlər: Xəzər, neft, Qazaxstan, status, bölgə, sammit

Xülasə

Qazaxıstan Xəzər hövzəsində yerləşən mühüm dövlətlərdən biridir. İstər ərazisinə, istərsə də təbii sərvətlərinə görə güclü imkanlara malikdir. Eyni zamanda geosiyasi yerləşməsi onun tranzit imkanlarını artırır. Mərkəzi Asiyadakı roluna görə, eləcə də Çinlə yaxınlığına görə onun beynəlxalq əhəmiyyəti artır. Özünəməxsus su və enerji siyasətinə malik olan Qazaxıstan Xəzər dənizinin bölünməsi, eləcə də onun statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı olaraq bir sıra təkliflərlə çıxış edibdir. Buna görə də bu məqalədə Qazaxıstanın Xəzərin enerji resurslarının istifadəsində mövqeyinə toxunulmuşdur. Məqalənin verdiyi imkanlar daxilində məsələ icmalı olaraq araşdırılmışdır.

ПОЗИЦИЯ КАЗАХСТАНА ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ КАСПИЙСКОГО БАССЕЙНА

Мамедли Гюнай

Ключевые слова: Каспий, нефть, Казахстан, статус, регион, саммит

Резюме

Казахстан - одна из важнейших стран Каспийского бассейна. Он имеет большие возможности как с точки зрения территории, так и природных ресурсов. В то же время его геополитическое положение увеличивает его транзитные возможности. Он приобретает международное значение благодаря своей роли в Центральной Азии, а также близости к Китаю. У него своя водно-энергетическая политика. Он внес ряд предложений по разделу Каспийского моря, а также определению его статуса. Таким образом, в данной статье затрагивается позиция Казахстана по использованию каспийских энергоресурсов.

Position of Kazakhstan on the using of energy resources of the Caspian basin

Mamedli Gunay Khagani kızı

Key words: Caspian, oil, Kazakhstan, status, region, sammit

Summary

Kazakhstan is one of the most important countries in the Caspian basin. It has great opportunities both in terms of territory and natural resources. At the same time, its geopolitical position increases its transit possibilities. It is gaining international importance due to its role in Central Asia, as well as its proximity to China. It has its own water and energy policy. He made a number of proposals on the division of the Caspian Sea, as well as on the definition of its status. Thus, this article touches upon the position of Kazakhstan on the use of Caspian energy resources.

Giriş. Qazaxıstan ərazisinə görə dünyada doqquzuncu və MDB-də Rusiyadan sonra ikinci, təbii sərvətlərlə ən zəngin dövlətlərdən biridir. Bütün post-sovet dövlətləri arasında ən sabit ölkələrdən sayılır. 2003-cü ildə Qazaxıstanın ümumi ÜDM -i bütün digər Orta Asiya respublikalarının ümumi ÜDM -dən çox idi. O andan etibarən dünya dövlətləri bölgədə lider olaraq Qazaxıstan haqqında açıq danışımağa başladı. 2004-cü ildə ABŞ və Qərb Qazaxıstanı bazar iqtisadiyyatına malik bir dövlət kimi tanıdı. 2005-ci ildə Vaşinqton və Qərb, keçmiş və indiki aparıcı siyasətçilərinin, eləcə də böyük biznesin nümayəndələrinin təmsil olunduğu Qazaxıstanı "çiçəklənən dövlətlər klubuna" bir növ qəbul etdi (8, s.354). Beləliklə, artıq 2000-ci illərin əvvəllərindən Qazaxıstan regional proseslərdə fəal iştirak edən bir dövlətdir. Bu səbəbdən də onunla münasibətlərin, xüsusi ilə Xəzər dənizi hövzəsində formalaşan qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Qazaxıstanın dəniz-su-enerji resurslarının istismarında mövqeyi. Təxminən 18 milyon əhalisi olan Qazaxıstan 2.7 milyon km² bir coğrafi əraziyə sahibdir və bu göstərici ilə dünyada 9-cu yeri tutur. Su-inzibati bölgüsü su ehtiyatlarının nəzərdən keçirildiyi kontekstdə, hövzədə, vilayətdə, şəbə və sektor aspektlərində istifadəsi, su ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi, təsərrüfat sahələri üçün su təminatının optimallaşdırılması və su təsərrüfatının işlənməsi baxımından əsasdır (6).

Qazaxıstan Respublikasının 9 iyul 2003-cü il tarixli 481 nömrəli Su Məcəlləsi ölkənin su və dəniz resursları ilə bağlı olan siyasi kursunu müəyyən edir. Qazaxıstan Respublikasının su qanunvericiliyi Qazaxıstan Respublikasının

Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllə və Qazaxıstan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarından ibarətdir. Qazaxıstan Respublikası tərəfindən ratifikasiya olunmuş beynəlxalq müqavilələrdə bu məcəllədəki qaydalardan başqa qaydalar müəyyən edilsə, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq olunur (6).

Transsərhəd sular Qazaxıstan Respublikasının dövlət sərhəddini təyin edən yerüstü və yeraltı su obyektləridir. Transsərhəd suların istifadəsi və qorunması qaydası bu Məcəllə, Qazaxıstan Respublikasının Dövlət Sərhəd Qaydaları və Qazaxıstan Respublikasının ratifikasiya etdiyi beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən edilir.

Xəzər dənizinin resursları ilə bağlı mövqeyinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, Qazaxıstan 2003-cü il Tehran Konvensiyasını imzalayıbdır. Xəzərin zəngin ekosisteminin qorunmasının yalnız effektiv regional əməkdaşlıqla mümkün olduğunu başa düşən Xəzəryanı ölkələr, 2003-cü ilin noyabr ayında Xəzər dənizinin ətraf mühitinin qorunmasında əsas vasitə rolunu oynayan Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin qorunması haqqında Çərçivə Konvensiyasını (Tehran Konvensiyası) imzaladı. Qazaxıstanda Tehran Konvensiyası Qazaxıstan Respublikasının 13 dekabr 2005-ci il tarixli 97 nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Tehran Konvensiyasının Qazaxıstan Respublikasında tətbiqi ilə bağlı ilk milli hesabat standart hesabat formasına uyğun hazırlanmışdır. Bunun hazırlanması üçün Qazaxıstan Respublikasının qanunvericiliyi, proqram sənədləri, planlar, bəyannamələr və Qazaxıstan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və digər dövlət qurumları tərəfindən verilmiş rəsmi məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Burada Qazaxıstan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Qazaxıstan Respublikası Nəqliyyat və Rabitə Nazirliyi, Qazaxıstan Respublikası Təhsil və Elm Nazirliyi, Qazaxıstan Respublikası Neft və Qaz Nazirliyi, Mangistau vilayətinin və Atirau vilayətinin rəhbərliyi və "Kazmunaygaz" ASC iştirak edib (7).

Qazaxıstan Respublikası Konstitusiyasının 4-cü maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, ratifikasiya edildikdən sonra Tehran Konvensiyası beynəlxalq müqavilə olmaqla, Qazaxıstan Respublikasının qanunlarından üstündür və onun müddəaları və normaları birbaşa tətbiq olunur. Konvensiyanın əsas prinsipləri Qazaxıstan Respublikasının Ekoloji Məcəlləsində təsbit edilmişdir.

Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin 9 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə ətraf mühitin qorunması sahəsində ümumi qəbul edilmiş sənəd beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hazırlanmışdır.(10) Ekoloji Məcəllədə Qazaxıstan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş 24 ölkədən 19 beynəlxalq çoxtərəfli ekoloji konvensiyaların prinsipləri nəzərə alınmışdır. Kodeks Xəzərin şimal hissəsində iqtisadi və digər fəaliyyətlər üçün ekoloji tələbləri təmin edən ayrıca fəsildən ibarətdir. Qazaxıstan üçün Xəzər bölgəsi prioritetdir. Qazaxıstan hökuməti Xəzər dənizinin ətraf mühitinin qorunması məsələlərinə böyük diqqət

yetirir. Xəzərin ekologiyasını qorumaq tədbirləri regional strategiya kimi bütün vacib dövlət proqramlarına daxil edilmişdir.(10)

Xəzərin təbii ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi və qorunması məqsədinə çatmaq üçün Qazaxıstan Respublikası sahilyanı dövlətlərlə həm çoxtərəfli formatda, həm də ikitərəfli şəkildə əməkdaşlıq edir. Qazaxıstanın sahil ölkələri ilə ikitərəfli əməkdaşlığı aşağıdakı razılaşmalar əsasında həyata keçirilir:

- Qazaxıstan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında 6 iyul 1998-ci il tarixində yeraltı istifadəyə suveren hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə Xəzər dənizinin şimal hissəsinin delimitasiyası haqqında Saziş;

- Qazaxıstan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin delimitasiyası haqqında Saziş və Qazaxıstan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin delimitasiyası haqqında Sazişin Protokolu;

- Rusiya Federasiyası Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında 27 avqust 1992-ci il tarixli transsərhəd su obyektlərinin birgə istifadəsi və qorunması haqqında Saziş;

- Qazaxıstan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında dəniz nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş;

- Qazaxıstan Respublikası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında dəniz ticarət gəmiçiliyi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş.

Dəniz mühitinin qorunmasında Qazaxıstan beynəlxalq təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq edir. 12 ildən çoxdur ki, bölgədə BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı həyata keçirilir. Bu müddət ərzində əhəmiyyətli nəticələr əldə edildi, Tehran Konvensiyasının icrasına ciddi dəstək verildi. Əlbəttə ki, Xəzər Ekoloji Proqramının təsirli nəticələrinə beynəlxalq təşkilatların daimi dəstəyi ilə nail olundu.

Qazaxstanın Xəzərin statusunda mövqeyinin analizi. Qazaxıstan dövləti Xəzərin statusu ilə bağlı öz tərəfindən bir sıra təkliflərlə çıxış etmişdir. Hələ 1994 -cü ildə Qazaxıstan Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı özünün ümumi razılaşma layihəsini təqdim etdi və bir sıra müddəaları Konvensiyanın son mətninə köçürüldü. Sovet İttifaqının dağılmasından əvvəl Xəzərdə mövcud olan Sovet-İran kondominium rejiminin qorunmasına qarşı çıxan Qazaxıstan, əvvəlcə Xəzər dənizinin bu və ya digər şəkildə sərhədlərinin delimitasiyasını təklif etdi.

1994-cü ildə Qazaxıstan tərəfindən hazırlanan Konvensiya layihəsi qapalı dəniz anlayışına əsaslanırdı və 1982-ci il BMT-nin Dəniz Hüquqları Konvensiyasının Xəzər dənizinə tətbiqinin bir sıra əsas prinsip və müddəalarını əks etdirirdi.

Qazaxıstanın mövqeyinə əsaslanaraq, su sahəsi milli yurisdiksiyada olacaq ərazi sularına və milli balıqçılıq zonalarına bölünməli idi. Beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq, orta xətt boyunca hər bir dövlətin müstəsna iqtisadi zonasının sərhədinin qurulması da nəzərdə tutulurdu. Beynəlxalq dəniz hüququ nor-

malarını Xəzər bölgəsindəki vəziyyətə uyğunlaşdırmağı təklif edən Qazaxıstan, hüquqi məzmununu və terminoloji dizaynını yeniləməyin vacibliyini vurğulayırdı (6).

Bu prosesdə Qazaxıstanın Azərbaycanla mövqələrinin uzlaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. 1996-cı il sentyabrın 16-da Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin Bakıya rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri arasında Xəzərlə bağlı altı bənddən ibarət birgə bəyanat imzalandı. Xəzər dənizi ilə bağlı imzalanmış birgə bəyanat çərçivəsində Qazaxıstan və Azərbaycan başçıları hüquqi status məsələsinin həllinin prioritet və təxirəsalınmaz vəzifə olduğu qənaətinə gəldilər. Eyni zamanda qeyd edilirdi ki, sahil dövlətlərinin fəaliyyəti BMT Nizamnaməsinin normalarına riayət etmək, dənizi sülh, mehriban qonşuluq və dostluq zonası kimi qorumaq, habelə delimitasiya prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Tərəflər bölgədə yalnız Xəzəryanı ölkələrin gəmilərinin üzə biləcəyi barədə razılığa gəldilər.(11)

2001-ci ilin noyabrında Azərbaycan və Qazaxıstan Xəzər dənizinin dibinin sahil xətti, dibin topoqrafiyası və adalar nəzərə alınmaqla orta xətt prinsipinə görə bölünməsi haqqında müqavilə imzaladılar (2). 14 may 2003-cü ildə Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya dəniz dibinin bölünməsi və su səthinin sahil dövlətləri tərəfindən saxlanılması haqqında yekun razılaşma imzaladı. Müqavilə nəhayət Xəzərin şimal hissəsinin sahil dövlətləri arasında bölünməsinə icazə verdi və Xəzər dənizinin sərhədlərinin koordinatlarını təyin etdi. Müqaviləyə əsasən, Xəzər dənizinin dibinin 19%-i Rusiyanın, 29%-i Qazaxıstanın və 19%-i Azərbaycanın payına düşdü.(3)

2004-cü ilin mart ayında Qazaxıstana səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Xəzərin statusu məsələsinin həllində məhz Bakı, Moskva və Astananın rəsmi mövqələrinin, üç ölkə başçılarının imzaladığı ikitərəfli və üçtərəfli sazişlərin əsas götürülməsini vacib saymışdır. Qazaxıstanla Azərbaycan arasında Xəzər dənizinin sektorlara bölünməsinə dair saziş əldə olunması iki ölkənin belə məsələləri həll edə bilməsinə sübutdur.(1)

Xəzərin statusu məsələsində Qazaxıstanın mövqeyi sadə və konkretidir. Qazaxıstana görə, dənizin dibi ölkənin quru ərazisinin geoloji davamıdır və onun milli suverenliyinin tətbiq olunduğu ərazisi hesab olunmalıdır. O ki, qaldı dənizin dibinin böyüklüyünə (sərhədinin ölçülərinə), bu koordinatlar hər bir ölkənin sərhədinin-sahil xəttinin uzunluğuna adekvat olmalıdır. Yəni, dəniz dibinin sərhədləri quru sərhədlərinin davamıdır. Qazaxıstan hesab edir ki, BMT-nin 1982-ci ildə qəbul etdiyi “Dəniz hüquqları haqqında” Konvensiyanın əsas müddəaları Xəzərdə tətbiq oluna bilər. Onun Barents, Baltik, Qara dəniz, Fin körfəzi və başqa sututarlarda tətbiq olunan “bərabər məsafə metodu” sadədir və praktik olaraq Xəzərdə həyata keçirilə bilər. Qazaxıstanın Xəzər dənizinin geosiyasi məsələləri ilə bağlı Azərbaycandan əsas fərqi bu məkanda reallaşdırdığı bütün işləri bir qədər ehtiyatlı şəkildə həyata keçirməsi, quruda və

dənizdə xarici şirkətlərlə birgə reallaşdırdığı transmilli layihələrə Rusiyanı yaxından cəlb etməsi və bütün fəaliyyətini müəyyən mənada bu dövlətlə razılaşdırmasıdır.

Azərbaycanla sazişlərin imzalanması ilə bağlı sonrakı danışıqlar ikitərəfli və üçtərəfli sazişlərin bağlanması üçün optimal şəraitdə keçdi (6). İmzalanmış sənədlər, Xəzər bölgəsindəki beynəlxalq əlaqələr praktikasına modifikasiya edilmiş orta xətt anlayışını daxil etdi və bu, nəhayət milli sektorun sərhədlərinin yalnız yeraltı sərvətlərin istifadə hüdudları olduğu anlayışını möhkəmləndirdi. Eyni zamanda göstərilirdi ki, dəniz sahəsi ümumi olaraq qalır və bölünməyə tabe deyildir.

Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentlərinin bütün görüşlərində Xəzərin taleyi əsas müzakirə mövzusu idi. Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarından birinci sammiti 2002-ci ildə Aşqabadda, ikincisi 2007-ci ildə Tehranda, üçüncüsü 2010-cu ildə Bakıda, dördüncüsü 2014-cü ildə Rusiyanın Həştərxan şəhərində keçirilmişdir. Bu sammitlərdə dəniz dibinin bölünməsinə dair ikitərəfli müqavilələr Xəzər dənizi regionunun sülh, sabitlik, mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq zonasına çevrilməsində əsas rol oynadı.

2018-ci il avqust ayının 12-də Aktauda keçirilən V Xəzər Sammiti, şübhəsiz ki, 2002-ci ildən bəri Xəzəryanı dövlət başçılarından ən məhsuldar görüşü oldu. "Xəzər beşliyi" ölkələri bölgədə siyasi sabitliyin qorunmasını təmin edən qarşılıqlı məqbul bir kompromis əldə edə bildilər. Sahil dövlətlərinin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən yeni beynəlxalq hüquqi çərçivənin sənədləri arasında Aktauda imzalanan "Xəzər Dəniz Konstitusiyası" Qazaxıstanın da iştirak etdiyi önəmli bir hüquqi normativ akt rolunu oynadı. (2)

Nəticə. Məsələlərin analizi onu deməyə əsas verir ki, Qazaxıstan Xəzər dənizinin statusu məsələsində Azərbaycanla oxşar mövqələrdə durur. Onun da mövqeyi Xəzərin orta xətt prinsipi ilə milli sektorlara bölünməsinə nəzərdə tutur. Məsələnin bu şəkildə qoyulması Azərbaycan və Qazaxıstan arasında əlaqələrin gücləndirilməsinə təkan verə bilər. Xüsusi ilə Qarabağın azad edilməsindən sonra yaranan yeni reallıqlarda Qazaxıstan Azərbaycanla bir sıra məsələlərdə, xüsusi ilə Xəzərin statusu məsələsində ortaq mövqələrdən çıxış edərsə, yeni tranzit xəttlərdən istifadə edə bilmək imkanları qazana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana dövlət səfəri Lev Qumilyov adına Qazaxıstan Dövlət Avrasiya Universitetində görüş. AzərTAc 1 mart 2004-cü il. https://files.preslib.az/site/ialiyev_2004.pdf
2. Şahinoğlu E. Konvensiya Xəzərin konstitusiyasıdır.
3. Həsənov Ə. Xəzərin hüquqi statusu məsələsi və Azərbaycanın geoiqtisadi maraqları. Xəzərin hüquqi statusu probleminin tarixi. // 525-ci qəzet.- 2010.- 14 noyabr.- S.8-13.

4. Завьялова Е.Б. Каспийская мечта и геополитическая реальность. Экономическая политика, № 5. Том 1, май 2017, s.41-48.

5. Позиции Казахстана и Азербайджана внесли большой вклад в определение правового статуса Каспийского моря - мнение эксперта.
[https://online.zakon.kz/ Document/ ?doc_id=30361746 #pos=3;-80](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30361746#pos=3;-80)

6. Водный кодекс Республики Казахстан, 2003

https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K030000481_

7. Доклад республики Казахстан о выполнении рамочной конвенции по защите морской среды каспийского моря. Программа № 001 «Услуги по сохранению, восстановлению и улучшению качества окружающей среды, обеспечению перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию» (договор с МООС РК №07-1-191 от 22 октября 2012 года), s.13

8. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 440 с

9. Совместное заявление по вопросам Каспийского моря, принятое Президентами Азербайджана и Казахстана в Баку 16 сентября 1996 г. // Письмо постоянных представителей Азербайджана и Казахстана при Организации Объединенных Наций от 18 октября 1996 г. на имя Генерального секретаря// <https://undocs.org/ru/A/51/529>

10. Экологический кодекс Республики Казахстан.

https://adilet.zan.kz/rus/docs/K070000212_

11. <https://lib.aliyevheritage.org/az/30362981.html>

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI MÜNASİBƏTLƏRİ MİLLİ TARİXŞÜNASLIQDA

Naibə Əhmədağa qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba.ahmedova@mail.ru

Açar sözlər: *tarixşünaslıq, erməni-azərbaycanlı münasibətləri, işğal, köçürülmə, deportasiya*

Xülasə

İstər çarizm, istərsə də sovet dövründə Azərbaycan tarixi ilə bağlı yazılmış elmi əsərlər birtərəfli xarakter daşımış, xalqın həqiqi tarixi çar üsuli-idarəsinə və sovet ideologiyasına xidmət edərək təhrif edilmişdir. Bu baxımdan müstəqillik dövrü tarixşünaslığında XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinə yeni baxış son dərəcə əhəmiyyətlidir. Məqalədə XIX-XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə dair milli tarixşünaslıqda yazılmış əsərlərə nəzər yetirilmiş, elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilən mənbələrə aydınlıq gətirilmişdir.

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ В XIX- НАЧАЛЕ XX ВВ.

Найба Ахмедова

Ключевые слова: *историография, армяно-азербайджанские отношения, оккупация, переселение, депортация*

Резюме

Научные работы по истории Азербайджана как при царизме, так и в советское время носили односторонний характер, а подлинная история народа искажалась в угоду царской власти и советской идеологии. С этой точки зрения новый взгляд на историю начала XIX и начала XX веков чрезвычайно важен в историографии периода независимости. В статье рассматриваются работы отечественной историографии по армяно-азербайджанским отношениям в начале XIX-XX веков, уточняются источники, впервые введенные в научный оборот.

ARMENIAN-AZERBAIJANIAN RELATIONS IN THE NATIONAL HISTORY AT THE BEGINNING OF THE XIX-XX CENTURIES

Naiba Ahmedova

Key words: *historiography, Armenian-Azerbaijani relations, occupation, resettlement, deportation*

Summary

Scientific works on the history of Azerbaijan, both under tsarism and in Soviet times, were one-sided, and the true history of the people was distorted in favor of the tsarist government and Soviet ideology. From this point of view, a new look at the history of the early 19th and early 20th centuries is extremely important in the historiography of the period of independence. The article examines the works of national historiography on Armenian-Azerbaijani relations at the beginning of the 19th-20th centuries, and clarifies the sources that were first introduced into scientific circulation.

Çağdaş dünyada bəzi proqnozlara baxmayaraq, qloballaşma prosesləri millətlərarası və konfessional münasibətlərin əhəmiyyətini azaltmadı, əksinə bir sıra sahələrdə bu problemlər daha da kəskinləşdi. Artıq onilliklərlə davam edən bir sıra milli münaqişələrin açıq müharibəyə çevrilməsi tədqiqatçıları baş verən hadisələrin əsil mahiyyəti və köklərinə diqqətlə yanaşmağa sövq edir. Bu mənada 1905-1906-cı illərin erməni-müsəlman münaqişəsinin elmi, tarixi, həm də müasir mərhələdə münaqişənin tənzimlənməsinin konkret prinsiplərinin işlənilib hazırlanması nöqtəyi-nəzərindən daha diqqətlə və dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac var.

XIX əsrin birinci yarısında Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və bu ərazilərə ermənilərin köçürülməsi, müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərdən istifadə XX əsr milli tariximizə qanlı səhifələr yazmışdır. Bu qanlı səhifələrin tədqiqi milli tarixşünaslıq qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir. Müasir Azərbaycan dövlətinin getdikcə güclənməsi işğal edilmiş ərazilərimizin azad edilməsi üçün xarici siyasətdə hücum diplomatiyasının genişləndirilməsi fonunda bu problemlərin tədqiqi xüsusi elmi-nəzəri və siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Yusif Qarayev “Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəklər” əsərində ermənilərin mənşəyi, erməni kilsəsi, “erməni məsələsi”nin əsl mahiyyəti barədə fikirlərə, habelə qeyri-müsəlman tədqiqatçıların araşdırmalarına, o cümlədən erməni terrorunun vəhşətini yaşamış şahid ifadələrinə geniş yer vermiş, ermənilərin həyata keçirdikləri kütləvi türk soyqırımını, erməni terrorunun dağıdıcı fəaliyyətini əhatə edən məqamları müxtəlif mənbələr və faktlar əsasında izah etmişdir (1). H.Sadıqov “Erməni məsələsi: xəyanəti, depotrasianı, soyqırımını

və işğalı pərdələyən yalan” əsərində ermənilərin mənşəyindən, yaşamış olduqları coğrafi bölgələrdən, ötən əsrin sonlarına kimi tarixinə ekskurs etmişdir (2). Kitabda ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, Rusiya və Qərbin siyasətində erməni amili, Osmanlıda, Rusiyada, Qafqazda ermənilərin törətdiyi qırğınlar, erməni cəmiyyətləri, komitələri, terror təşkilatları, erməni kilsəsinin qiyam və terrora rəvac verməsi və s. məsələlərə müəllif diqqət yetirmişdir.

M.Qasımlı “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gercək tarix axtarışında (1724-1920)” adlı monoqrafiyasında Rusiya, Gürcüstan, Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya və Türkiyədə nəşr olunmuş arxiv materialları, sənədli mənbələr və müxtəlif ədəbiyyatlar əsasında uydurma “erməni məsələsi” və onun həlli üçün atılan addımlar, nəticələr, hadisələrə böyük dövlətlərin münasibəti məsələlərini araşdırmışdır (3). Mənbələrin əksəriyyəti müəllif tərəfindən elmi dövriyyəyə ilk dəfə olaraq gətirilmişdir. Əsərdə XIX əsrin ilk onilliklərində Rusiya-Qacarlar və Rusiya-Osmanlı, Krım müharibəsi (1853-1856) və 1877-1878-ci il müharibəsinin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın sosial-siyasi həyatına təsiri, ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi, erməni siyasi təşkilatlarının yaranması və onların təşkil etdiyi terror və qiyamlar araşdırılmışdır.

F.Cabbarovun “Cənubi Qafqazda erməni ekstremizmi: XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin başlanğıcı” adlı iri həcmli əsərində həm Azərbaycan, həm Rusiya arxivlərinin zəngin sənədləri və müxtəlif xalqların nümayəndələrinin yazdığı tarixi ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir (4). Kitabda Cənubi Qafqazda rus imperiyasının milli siyasəti və millətlərarası münasibətlər, erməni-Azərbaycan konfliktinin birinci mərhələsi (fevral-iyul 1905), erməni-Azərbaycan konfliktinin ikinci mərhələsi (avqust 1905-1906) kimi məsələlər araşdırılmışdır. Tədqiqatçı kitabın son fəslində 1905-1906-cı illərdə erməni qırğınlarının yekun və dərsələrindən bəhs edir. Müəllif millətlərarası konfliktin Cənubi Qafqazda çar hökumətinin siyasətinə təsiri, konfliktin iqtisadi nəticələri və onun millətin ictimai-siyasi təşkilatlanmasına təsiri kimi məsələləri təhlil etmişdir. Müəllifin belə fikri ilə razılaşımaq lazım gəlir ki, kitabda tədqiq olunan problemlər səthi öyrənilmişdir. Xüsusən sovet dövründə yazılan əsərlərdə 1905-1906-cı illər erməni-Azərbaycan konfliktində əsas günahkar çar Rusiyası hesab olunurdu. Müasir dövrdə isə 1905-1906-cı illərdə qanlı hadisələrdə erməni siyasi dairələrinin təxribatçı hərəkətləri təkzibolunmaz faktlarla verilmişdir. Lakin bu əsərlərdə də qırğınlarda Rusiyanın əsas rol oynaması fikri dəyişməmiş qalmışdır. Müəllif çar Rusiyasının rolunun qabardılması, erməni təşkilatlarının fəaliyyətinin ciddiyyə alınmaması fikri ilə razılaşırmır, əksinə gətirdiyi faktlarla, bu qırğınlarda erməni təşkilatlarının əsas günahkar olduğunu sübut edir. Q.Çaxmaqlı “Erməni məsələsi” tarixin izi ilə” əsərində XIX əsrin ikinci yarısında Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və “erməni məsələsi”nin ortaya atılmasında Qərb dövlətlərinin rolunun dövrü mətbuatda əksi məsələsini öyrənmişdir (5). Kitabda müəllif “erməni məsələsi”nin ortaya atılmasında xris-

tian missionerlərinin rolu və mətbuatın bu məsələlərə münasibətini, erməni millətçi cəmiyyətləri, komitə və siyasi təşkilatların Şərqi Anadoluda erməni dövləti yaratmaq ideyasını mətbuat vasitəsilə təbliğ etməsini, “erməni məsələsi”nin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana keçirilməsində erməni və ermənipərəst mətbuatın fəaliyyətini təhlil etmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə və 1905-1906-cı il konfliktinə dair əhəmiyyətli əsərlər sırasına E.Əzizovun, A.Paşayevin, S.Y.Süleymanovun, T.Atayevin, İ.Bağirovanın, C.Həsənlinin, B.Nəcəfovun, F.Səfiyevin və başqalarının əsərləri daxildir (6-13). Sadalanan işlərdən İ.R.Bağirovanın “Azərbaycanın siyasi partiyaları və təşkilatları (XX əsrin əvvəllərində) adlı monoqrafiyası fərqlənir (10). İlk Azərbaycan milli siyasi təşkilatlar məhz erməni-azərbaycan münasibətinə reaksiya olaraq yaradıldıkları üçün müəllif öz monoqrafiyasında onların yaradılması məsələsini geniş işıqlandırır. Həmçinin işdə Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən erməni partiyalarının fəaliyyəti də ayrıca fəsil olaraq verilib.

Türkiyə ilə yanaşı erməni təşkilatları Azərbaycana da qarşı terror fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar. M.Əliyeva “XX əsrdə Azərbaycana qarşı erməni terrorizmi” adlı doktorluq dissertasiyasında bu məsələyə diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, elmi tədqiqatlar göstərir ki, erməni terrorizmi beynəlxalq terrorizmin bir hissəsi olub, 100 ildən artıqdır fəaliyyət göstərir (14,s.6).

Tarixi ədəbiyyatların təhlili nəticəsində tədqiqatçı belə qərara gəlir ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülüb yerləşdirilməsi prosesi bir neçə yüzilliklər çəkmiş, XIX əsrin əvvəllərində iki həlledici gücün – Rusiya imperiyası və erməni-qriqoryan kilsəsinin teokratik hakimiyyətinin fəallığı ilə daha da güclənmişdir.

Müəllif belə bir maraqlı fakt gətirir ki, general Paskeviç 28 mart 1827-ci ildə belə qərara gəlir: Qacar dövləti ilə Rusiya imperiyası arasında etibarlı müdafiə xətti yaratmaq üçün 80.000 kazak yerləşdirsin. Lakin bu planı daha ucuz və əlverişli variantla əvəz etmək üçün azərbaycanlılardan qoparılmış torpaqlarda erməniləri yerləşdirmək qərara alınır (14). Müəllif qeyd edir ki, siyasi cəhətdən təşkilatlanmış ermənilər XIX əsrin ikinci yarısı –XX əsrin əvvəlində Osmanlı dövlətinin şərqi Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycan torpaqlarında Böyük Ermənistan yaratmaq üçün müsəlmanlara qarşı terror tətbiq etmiş, qırğınlar törətmiş, etnik təmizləmə aparmışlar. Qərb dövlətləri, Rusiya imperiyası bu zaman onların himayədarı rolunda çıxış etmişdir.

Rusiya imperiyası XIX əsrin başlanğıcında Cənubi Qafqazın işğalına başlayarkən ermənilərə böyük ümid bəsləyirdi.

Y.Mustafayevin “1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törtərdikləri kütləvi qırğınlar” adlı tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyası (15) ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirdikləri qırğınların

baş verdiyi tarixi şəraitin təhlil edilməsi və nəticələr çıxarılması baxımından aktual tədqiqat işidir.

Məlumdur ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımların ilk mərhələsi 1905-1906-cı illəri əhatə edir. Tarixi ədəbiyyata ilk olaraq “erməni-müsəlman davası”, “erməni-müsəlman qırğınları” və yaxud “erməni-tatar qırğınları” kimi düşən bu qanlı aksiyalar erməni silahlı dəstələri tərəfindən planlı şəkildə azərbaycanlıların milli və dini mənsubiyyətlərinə görə etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirilmişdir.

“Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixdə imzaladığı fərmanda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımını siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün erməni soyqırımlarını yad eymək məqsədilə 31 Mart “Azərbaycanlıların soyqırımını günü” elan edilmişdir (16). Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlar və deportasiyalar beynəlmilətçilik pərdəsi altında ört-basdır edilmiş, sovet tarixşünaslığında bu səpkidə mövzuların tədqiqinə yasaq qoyulmuşdur. Yalnız XX əsrin sonunda ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın başına gətirilən faciələrin obyektiv öyrənilməsi mümkün olmuşdur.

1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarının tarixşünaslığı ilə bağlı yazılmış əsərləri üç dövrə bölmək olar; 1-ci dövr – çar Rusiyası, 2-ci dövr – sovet və nəhayət 3-cü – müstəqillik dövründə yazılan əsərlər. Tədqiqatda geniş mənbə bazasından, xüsusən Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin fondlarında saxlanılan sənədlərdən, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində keçirilən siyahıyaalma materiallarından, “Qafqaz təqvimi”, “İrəvan quberniyasının yaddaş kitabçası” nəşrlərindən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (1990) toplusuna, İrəvanda çap edilən “Şərqi Ermənistanın Risiyaya birləşdirilməsindən sonra Yerevanın inkişafı” (1978) adlı sənədlər toplusundakı 1905-1906-cı il toqquşmaları ilə bağlı daxil edilmiş sənədlərdən də istifadə edilmişdir. Lakin ilk mənbə və tarixi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınları kifayət qədər tədqiq edilməmiş, dissertasiya və monoqrafiyalarda bütün mənbələr və dövrü mətbuat materialları tədqiqata cəlb olunmamış, bu mövzuda yazan erməni və xarici müəlliflərin tədqiqatlarına demək olar ki, müraciət edilməmişdir. Elə bu nöqteyi-nəzərdən mövzunun kompleks şəkildə tədqiqi ciddi elmi aktualıq kəsb edir. Dissertasiyada konkret faktlar və ilk mənbələr əsasında 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınların, “Erməni dövləti” yaratmaq xülyasının gerçəkləşdirilməsi naminə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi və ilk mərhələsi olduğu əsaslandırılmışdır. Müəllif

“XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası və Zəngəzur qəzasında sosial-demoqrafik və ictimai-siyasi vəziyyət” adlı birinci fəsildə göstərir ki, tarixən Azərbaycan torpaqları olan bu bölgələrin əhalisi oğuz və qıpçaq türklərindən təşkil edilmişdir. Çar hökumətinin müstəmləkə mahiyyətli müntəzəm köçürmə siyasəti nəticəsində bu bölgələrdə ermənilərin sayı artmışdı. Tədqiqatçı İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına İran və Türkiyədən 57.266 nəfər köçürüldüyünü, köçürmə nəticəsində 1873-cü ildən 1897-ci ilədək İrəvan quberniyasının erməni əhalisinin 292 mindən 441 min nəfərə çatdığını göstərmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində 400 min nəfər erməninin köçürüldüyünü bildirmişdir (15, s.17). N.Şavrovun da XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin ruslar tərəfindən buraya köçürüldüyünü yazır.

1897-ci il Birinci Ümumrusiya siyahıyaalmanın nəticələrinə görə İrəvan quberniyasının ərazisində (XX əsrin əvvəllərində 25,43 min kv.km.) yerli və gəlmə ermənilərin sayı 441 min nəfərə çatmış, azərbaycanlılar isə 313.176 nəfər olmuşdur. Həmin siyahıyaalınmaya görə, ümumən quberniyada 350.099 nəfər müsəlman qeydə alınmışdır (17,s.2).

1897-ci ildə Zəngəzur qəzasında 137.871 nəfər yaşamışdır ki, onlardan da 71.206 nəfərini azərbaycanlılar, 63.622 nəfərini ermənilər (əksəriyyəti bura köçürülən), 1807 nəfərini kürdlər, 1006 nəfərini ruslar təşkil edirdi (18,s.75). Tədqiqatçının gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında torpaqların böyük hissəsi azərbaycanlılara məxsus idi və həmin torpaq sahələrini ələ keçirmək məqsədilə ermənilər 1905-1906-cı illərdə kütləvi qırğınlar törətmişlər. Çar hökumət dairələri isə onları himayə etmişdir. Dissertasiyanın “1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar” adlı ikinci fəslində müəllif qeyd edir ki, həmin illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzası və 8 şəhərində müsəlmanlara qarşı qırğınlar törədilmiş, İrəvan quberniyasında və Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında 200-dən artıq azərbaycanlının yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi soyqırırma məruz qalmışdır (15,s.25).

A.K.Eyyubovun “Millətlərarası münasibətlər Cənubi Qafqaz xalqlarının milli özünüdərk səviyyəsinə təsir amili kimi (XX əsrin əvvəllərində)” adlı tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyası (19) da məhz bu məsələnin araşdırılmasına yönəldilmişdir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərini, bilavasitə münaqişə dövrünü və ümumən XX əsrin ilk onilliyini əhatə edir. İşin mənbə bazası qismində ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin fondlarında saxlanılan sənədlər, ölkəmizdə və xaricdə nəşr olunan sənəd və toplular təşkil edir. Obyektivlik prinsipinə sadıq qalaraq, ermənilərlə bağlı məsələlərdə erməni müəlliflərinin əsərlərinə, erməni tərəfin mövqeyini, fikirlərini açıqlayan mənbələrə də geniş yer ayrılmışdır. Müəllif müxtəlif dövrlərdə çap olunmuş

tarixi ədəbiyyatları da nəzərdən keçirmişdir. Tədqiqatçı diqqətini yalnız faktların sadalanmasına deyil, münaqişənin etnososial, tarixi məqamlarına yönəlmişdir. İşdə Avropadan gələn millətçilik, kapitalizm ideyalarının avtoxton Qafqaz millətlərin statusu, məişəti, dünyagörüşünə necə təsir etdiyini, yerli xalqların cəmiyyətin kapitallaşma və milliləşməsi proseslərinə sürətli, zorakı, yarımçıq cəlb edilməsinin Qafqazın polietnik harmoniyasını necə dağıtdığını göstərməyə çalışmışdır. Dissertasiyada hərbi qarşımaya gəlib çatmış münaqişənin ideoloji, etnomədəni səviyyədə yaranmasının və kəskinləşməsinin ümumi mənzərəsi verilmişdir (195, s.11). Bütün bu məsələlər “Erməni-Azərbaycan münaqişəsinin etnotarixi şərtləri”, “Münaqişənin tərəflərin milli obrazlarına təsiri”, “Hərbi qarşıdurmanın münaqişənin özü bitmədən tamamlanması” fəsilərində ətraflı şərh edilmişdir. Ə.İ.Əbdullayevin “XIX əsrin axırı-XX əsr Ermənistanın Azərbaycanına qarşı təcavüzkarlıq siyasəti” əsəri də tarixşünaslıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir (20).

Ədəbiyyat

1. Qazıyev Y. Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəklər. Bakı:Nurzar 2009. 343 s.
2. Sadıqov H. Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan. Bakı:Adiloğlu 2012. 576 s.
3. Qasımlı M. “Erməni məsələsi”ndən erməni soyqırımını”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı:Mütərcim 2014. 462 s.
4. Cabbarov F. Cənubi Qafqazda erməni ekstremizmi: XIX əsrin ikinci yarısı –XX əsrin başlanğıcı. Bakı, 2012.
5. Çaxmaqlı Q. “Erməni məsələsi” tarixin izi ilə. Bakı, 2008.
6. Əzizov E.Difai:XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009
7. Paşayev A.Ə.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). Bakı, 2011
8. Süleymanova S.Y. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı,1999
9. Атаев Т. Год 1905-й. Пожары на Бакинских промыслах // [http^eminbar.com](http://eminbar.com) (дата обращения: 27.03.2016).
10. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку, 1997
11. Гасанлы Дж. Али Марданбек Топчибашев: жизнь зат идею. М., 2014
12. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX вв.: в 2-х чч., ч.1. ку, 1992
13. Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 гг. // Ирс – Наследие, №4(34)2008

14. Алиева М.Ф. Армянский терроризм против Азербайджана в XX веке. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по истории. Баку, 2009.

15. Mustafayev N.Y. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014, 30 səh.

16. Xalq” qəzeti, 27 mart 1998-ci il, №98

17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года . Том, LXXI, Эриванская губерния, СПб., 1905

18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года . Том, LXIII, Елисаветпольская губерния, СПб., 1904

19. Eyyubov A.K. Millətlərarası münasibətlər Cənubi Qafqaz xalqlarının milli özünüdərk səviyyəsinə təsir amili kimi (XX əsrin əvvəllərində). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2011, 25 səh.

20. Abdullayev Ə.İ. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti: XIX əsrin axırı-XX əsr. Bakı, Elm 1998. 150 s.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ BƏDİİ YARADICILIĞINDA “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”NİN ƏKSİ

Sevda İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti
sevdaismayilova@rambler.ru

Açar sözlər: bədii əsərlər, çarizmin köçürmə siyasəti, “erməni məsələsi”, “Hacı Qara”, bəy komissiyaları

Xülasə

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal dövründə başlamış və bütün XIX əsr boyu davam etmiş köçürmə siyasəti müstəmləkəçi siyasi xəttin tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. İran və Osmanlı dövlətlərindən kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülən, idarəetmə işlərinə cəlb edilən ermənilərin çarizmə sədaqətlə xidmət göstərməklə yanaşı, müsəlman əhalisinə qarşı öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməsi, əsil-nəcabətli müsəlman zadəganlarına rus hökuməti etibar etmədiyini halda, Azərbaycanda gəlmə ermənilərdən çoxlu yalançı “bəylər” yaranması və s. kimi tarixi gerçəkliklər M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində çox dəqiq və real şəkildə təsvir edilmişdir.

ОТРАЖЕНИЕ «АРМЯНСКОГО ВОПРОСА» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МИРЗА ФАТАЛИ АХУНДОВА И СЕЙИД АЗИМА ШИРВАНИ

Севда Исмаилова

Ключевые слова: художественная литература, царская переселенческая политика, «Армянский вопрос», «Гаджи Гара», бекские комиссии

Резюме

Политика переселения, начавшаяся во время оккупации Азербайджана царской Россией и продолжавшаяся на протяжении всего XIX века, была неотъемлемой частью колониальной политической линии. Армяне, депортированные в Азербайджан из Ирана и Османской империи и участвовавшие в управлении, не только служили царю, но и проводили свою коварную политику против мусульманского населения, создавая множество ложных «беков» из армян, прибывших в Азербайджан. Подобные исторические реалии очень точно и достоверно описаны в трудах М.Ф.Ахундова и С.А.Ширвани.

REFLECTION OF THE "ARMENIAN QUESTION" IN WORKS MIRZA FATALI AKHUNDOV AND SEYID AZIM SHIRVANI

Sevda İsmayilova

Key words: *fiction, tsarist resettlement policy, "Armenian question", "Haji Gara", beys commissions*

Summary

The policy of resettlement, which began during the occupation of Azerbaijan by Tsarist Russia and continued throughout the 19th century, was an integral part of the colonial political line. The Armenians deported to Azerbaijan from Iran and the Ottoman Empire and participating in the government not only served the king, but also carried out their insidious policy against the Muslim population, creating many false "beys" from the Armenians who arrived in Azerbaijan. Such historical realities are described very accurately and realistically described in works of M.F.Akhundov and S.A.Shirvani.

Giriş. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal dövründə başlamış və bütün XIX əsr boyu davam etmiş köçürmə siyasəti müstəmləkəçi siyasi xəttin tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. Bölgədə xristianlardan ibarət hərbi-sosial dayaq yaratmaq, demoqrafik dəyişikliklərlə assimilyasiyanı gücləndirmək, iqtisadiyyatın müəyyən sahələrini inkişaf etdirmək, İran və Osmanlı dövləti ilə sərhəd boyu xristianlardan ibarət kordon (sədd) yaratmaq məqsədilə Rusiya hökuməti 1828-ci ildə İranla bağladığı Türkmənçay və 1829-cu ildə Osmanlı dövləti ilə bağladığı Ədirnə müqavilələri əsasında həmin ölkələrdən erməni əhalisini kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürməyə başlamışdı. Rus hökuməti Türkmənçay sülh müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən [4, s.263]. İrandan 40 mindən çox, Ədirnə müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətindən 84 mindən çox erməni əhalisini köçürərək Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və başqa bölgələrində yerləşdirmişdi. Cənubi Qafqaza erməni köçürmələrinin əsas təşkilatçılarından biri olan rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedov yazırdı: *"Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlman əhalidə yaranacaq qorxunu aradan qaldırmaq və köçürmə nəticəsində düşə biləcəkləri ağır vəziyyətlə müsəlman əhalisini barışdırmaq məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur"*[9, s.341]. Qriboyedovun bu qeydlərindən aydın olur ki, erməni köçürmələri əlacsızlıqdan düşdüyü vəziyyətlə razılaşmağa məcbur olan Azərbaycan əhalisinin [12, s.83] ciddi narazılığına və etirazına səbəb olmuşdu.

Kütləvi erməni köçürmələrinin Qafqazarxası bölgələrdə demoqrafik vəziyyətə təsiri və onun siyasi çarları ilə bağlı rus tarixçisi N.N.Şavrovun belə

bir qeydi də çox maraqlıdır: *“Müharibədən sonrakı 2 ildə (1828-1830-cu illər nəzərdə tutulur) Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min nəfər erməni köçürmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında ... yerləşdirmişdik... XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdır”*[13, s.59-60].

Dövlət səviyyəsində ardıcıl olaraq həyata keçirilən bu siyasətin nəticəsində bölgədə demoqrafik tarazlıq pozulmuş, Rusiyanın əli və gücü çatan yerlərdə vəziyyətin erməni əhalisinin xeyrinə dəyişdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. 1823-cü il kameral sayımına görə, Qarabağ əhalisinin 8,4 faizini təşkil edən ermənilərin [3, v.226]xüsusi çəkisi artaraq 1832-ci ildə 34,8 faizə [11, s.363], 1897-ci il sayımına görə isə 53 faizə çatmışdı [4, s.268]. İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin $\frac{3}{4}$ -nü təşkil edən azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artıq 1834-35-ci illərdə 46 faizə enmişdi [1, s.47].

Bu gün Azərbaycan torpaqlarına öz tarixi ərazisi kimi iddia edən ermənilərin əcdadları ilə kimmerlər e.ə. VIII əsrdə Frakiyada-Balkanlarda yaxınlaşmış, onları özləri ilə Kiçik Asiyaya gətirmişdilər [10, s.20]. Ermənilərin Cənubi Qafqaza miqrasiyası 387-ci ildən başlamış, VII-IX, XI-XII əsrlərdə isə güclənmişdi [8, s.20-21].

Azərbaycan torpaqlarına İrandan və Osmanlı dövlətindən kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi və onun ağır nəticələri XIX yüzilliyin bədii ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Dövrün M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani kimi görkəmli ədibləri öz əsərlərində “erməni məsələsinə” və ondan irəli gələn problemlərə bu və ya digər şəkildə münasibət bildirməkdən çəkinməmişlər.

Müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün çarizm Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda müxtəlif tədbirlər planı hazırlayarkən həm öz məmurlarına, həm də o dövrdə ordu sıralarında xidmətə böyük həvəslə gələn, hakim dairələrin rəğbətini qazanan ermənilərə, ayrı-ayrı erməni mülklərinə, tacirlərə arxalanırdı. Qafqazın, həmçinin Azərbaycanın demək olar ki, çox yerlərində idarəetmə işlərinə cəlb edilən erməni məmurlar, çarizmə sədaqətlə xidmət göstərməklə yanaşı müsəlman əhalisinə qarşı amansızlıqla öz məkrli siyasətlərini həyata keçirirdilər [5, s.144]. Bu Rusiya hökumətinin bölgədə həm sosial-siyasi, həm də iqtisadi maraqlarına tamamilə uyğun gəlirdi.

Mirzə Fətəli Axundovun bədii yaradıcılığında “erməni məsələsi”nin əksi.XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövləti Osmanlı Türkiyəsi ilə mübarizədə qeyri-müsəlman xalqlardan istifadə məqsədi ilə onlara münasibətdə xoş məramlı siyasət yeridirdi ki, bu xalqlar içərisində erməni və yəhudiləri göstərmək olar. M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərindən göründüyü kimi Mollabaşı bu halı qeyd etməli olur: *“Hətta mən istədim ki, cuhudlara və ermənilərə dəxi əl qatıb onları da şiə məzhəbinə döndərim, amma bir para xeyrəndiş kimsənələr məsləhət görmədilər ki, lüzumu yoxdur. Çünki hər torpaqda cuhuddan və*

ermənidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir”. Böyük mütəfəkkir demək istəyirdi ki, Azərbaycan torpaqları nəinki ermənilərin tarixi-etnik əraziləri olmamışdır, onların heç öz tarixi vətənləri belə olmamışdır. 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Rusiyanın hüdudlarına, yəni Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyünü göstərən rus müəllifi S.Qlinkanın yazdığı kimi “.....onlar öz yeni vətənlərinin ümumi sənayesinin inkişafına yardım edəcəklər, bütün yer üzünə səpələnmiş erməni tayfaları toplaşacaqdır” [7, s.18-19].

Böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” komediyasında artıq Azərbaycanın hər bölgəsində kəndlidən tutmuş yüzbaşıya qədər müxtəlif vəzifələrdə rast gəlinən ermənilərə də münasibət bildirilmişdir. Məsələn, M.F.Axundov Mkrtiç və Arakelin simasında “kasıb”, “yazıq”, “dinc” erməni kəndlisi obrazı yaratsa da, Hacı Qaranın dilindən onlarla dialoqda ermənilərə xas olan bütün mənfi keyfiyyətlər sadalanmışdır. Hacı Qara onlara deyirdi: “Mən sizin tamam hiylələrinizdən xəbərdaram! Əgər siz dürüst adam olsaydınız, bu gecə vaxtı bu yolda görülməzdiniz. Sizin fikriniz həmişə xalqa zərər yetirməkdir, xalqın evin yıxmaqdır” [2, s.159]. Hacı Qara erməniləri quldura, yolkəsənə, xalqın evin yıxana, zalıma, müftəxora, dar ağacından asılmağa layiq olana [2, s.159] bənzədirdi. Hacı Qara həyat təcrübəsinə əsasən onlara inanmır, onların yaxşısı olacağına inamı yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Tiflisdə dövlət qulluğunda çalışan və yüksək intellektual səviyyəyə malik olan Mirzə Fətəli Axundov kimi mütəfəkkir Qafqazın hər yerinə səpələnmiş və hər yerdə müsəlman əhalini sıxışdırıb sıradan çıxartmaq istəyən, islam və türk düşməni olan ermənilərin xarakterini və xislətini tanıyır və bilirdi. M.F.Axundov “Hacı Qara” komediyasında hökumət qulluğunda olan erməniləri hiyləgər, yalançı, satqın və casus kimi təsvir etmişdir. “Hacı Qara” əsərinin məzmunundan aydın olur ki, rus hökuməti Arazın o tayından qaçaq mal gətirən müsəlmanları yaxalamaq üçün erməni Ohan yüzbaşının başçılığı ilə silahlı dəstə yaratmışdı. Ohan yüzbaşı “qaçaqçıların hamısını xingəl kimi doğramağa” hazırdır. Heydər bəyin başçılığı altında qaçaq malı gətirənlərin yüklərini ələ keçirib, adambaşına əlli manatdan artıq xeyir götürmək istəyir [2, s.154]. Heydər bəyin silahlı dəstəsinin hədə qorxusu və hücumu qarşısında tab gətirməyən qorxaq ermənilər hətta papaqlarını qoyub qaçırlar [2, s.156]. Əsərin başqa bir yerində Ohan yüzbaşı Heydər bəyin və onun yoldaşlarının üstünə şər ataraq, onları Əylis ermənilərini soyub ipəklərini əllərindən almaqda günahlandırır. Rus naçalnikinə yaltaqlanaraq deyir: “Başına dönüm, quldur həmişə tataradan (azərbaycanlı) olur. Bizlərdən heç vaxt quldur olmaz!” [2, s.170]. Erməni xarakterinə yaxşı bələd olan rus naçalnik Ohan yüzbaşıya cavabında ermənilərin qorxaq və aciz xalq olduğuna belə işarə vurur: “Kəs səsin, bu sizin doğruluğunuzdan deyil. Ondan ötrü ki, cürət edə bilmirsiniz və bacarmırsınız!” [2, s.170]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan bəylərinin sosial-iqtisadi, siyasi və silki hüquqlarını məhdudlaşdıran, onların

statusunu aşağı salan, dövlət qulluğuna müsəlman zadəganlarını yaxın qoymayan rus hökuməti diyara köçürüb gətirdiyi ermənilərdən idarəetmə işlərində geniş istifadə edirdi. Ermənilər onlar üçün yaradılmış əlverişli şəraitdən yararlanaraq hökumət orqanlarından hətta bəylik şəhadətnamələri alırdılar. Əsil-nəcabətli müsəlman zadəganları rus hökumətinə sədaqətli olmadıqlarından və ya ruslar onlara etibar etmədiklərindən çox zaman qanuni bəy hüquqlarını təsdiq etdirə bilmədikləri halda, Azərbaycanda gəlmə ermənilərdən çoxlu yalançı “bəylər” əmələ gəlmişdi. Bu tarixi gerçəklik M.F.Axundovun “Hacı Qara” əsərində çox dəqiq və real şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərdə əsl müsəlman zadəganı olan Heydər bəyin alçaq bir erməni yüzbaşısı Ohanı düzgün olaraq “mujiq”, yəni kəndli, rəiyyətləndirilməsinə cavab olaraq Ohan rus naçalnikinə bir sıra sənəd və şəhadətnamələri göstərərək demişdi: *“Başına dönüm, mən hər-giz müjik deyiləm. Mən iyirmi ildir vilayət böyüklərinə qulluq edirəm. İyirmi rizaməndlik kağızım var. Keçən il mənə gümüş medal yazmışdılar! Alın bu kağızları bir oxuyun, görün!... Başına dönüm, mənim bəylik üçün şəhadətnaməm dəxi var! Alın, oxuyun!”* [2, s.168]. M.F.Axundov ermənilərin rus hökumətindən qondarma bəy şəhadətnamələri almasını Heydər bəyin dili ilə belə ifadə etmişdir: *“Naçalnik, bu şəhadətnamələrin yüzü bir pula dəyməz. Zatında şübhə olanlar öz nəşəbləri üçün şəhadətnamə qayırdarlar”* [2, s.168]. Əsərdə Ohan yüzbaşının davranışları da onun “bəyliyi” şübhə altına alır. Hər sözünün əvvəlində naçalnikə yaltaqcasına “başına dönüm” deyir. İyirmi il Qarabağda vilayət böyüklərinə qulluq etməsini xatırladır, bir qədər sonra əvvəllər bəy zümrəsinə mənsub olmadığını özü də etiraf edərək rus rəisinə deyir: *“Başına dönüm, mən bu axırncı nüfus dəftərində bəy yazılmışam. İndi bu (Heydər bəy) mənim bəyliyi istir batırsın. Haqq elə, mən bədbəxt olmuyum”* [2, s.168]. Göründüyü kimi, Ohan yüzbaşı sonuncu siyahıya almada bəy olmaya-olmaya özünü hansısa əyri yolla hökumətin dəftərində bəy yazdırma bilmişdi.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii yaradıcılığında “erməni məsələsi” nin əksi. 1870-ci il Kəndli islahatına hazırlıq sahəsində mühüm addımlardan biri 1866-cı ildə bəy komissiyalarının yaradılması idi. Bəy komissiyaları Cənubi Qafqaz quberniyalarında ali müsəlman silkinin tərkibini müəyyən etməli idi. Ali müsəlman silkinin tərkibinin müəyyən edilməsi də çox böyük çətinliklərlə bağlı idi. Belə ki, bir sıra “yalançı bəylər” pulla şahidlər tutur, məmurlara rüşvət verərək özlərini ali müsəlman silkinin sıralarına saldırdılar. Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilərin müxtəlif yollarla bəy adı alaraq ali zümrənin tərkibinə soxulmağa çalışması halları böyük ədibimiz Seyid Əzim Şirvaninin də diqqətindən yayınmamışdı. S.Ə.Şirvani “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” əsərində erməni əsilli şəxslərin rüşvət verməklə “bəy olmasını” belə təsvir etmişdir: *“Xud pristatel özü Hacı bəyə verdi bəzək, Dedi hər nal çəkər oğlu nə rəvadır ola bəg? Bəs nədəndir ki, bəy oldu, görəsən, zimmi Səhək? Aşıkar işdi ki, həm-məzhəbinə etdi kömək, Batini zahir edib qəsd-i-müsəlman elədi”* [6, s.15].

Şeirin məzmunundan aydın olur ki, Şirvan üzrə 1866-cı ildə yaradılmış Bəy komissiyasının sədri (şeyrdə predsədatel kimi verilmişdir) əsl zadəgan olan Hacı bəyin statusunu təsdiq etmir. Ancaq sədrlə həmməzhəb olan zimmi, yəni xristian Səhək onun köməyi ilə bəy adı ala bilmişdi.

S.Ə.Şirvani həmin şeirində daha sonra yazırdı: “*Qaraqaş oğlu ki, heç bəy döyüdü, bəg dedilər, Pul ki, gəldi araya, bardağa səhək dedilər, Kim ki, pul vermədi, – ol yazığı Bərmək dedilər. Müxtəsər, eşşəyə at, ata da eşşək dedilər, Bu eşşəklər yeyibən arpanı tüğyan elədi.*”

Üç talaqə qəsəm etmişdi bu bəylər yekca – Kim, Lələyovlulara bəy deməsinlər əsla, Min manat çün Lələyov onlara pul etdi ata, Öz sözündən hamısı döndü, işə oldu riza, Filhəqiqət bu əda aləmi heyran elədi” [6, s.15-16]. S.Ə.Şirvani hökumətdən layiq olmadığı halda pul və rüşvətlə bəy adı alan erməniləri “arpa yeyən eşşəyə” bənzətmişdi.

Nəticə. Göründüyü kimi, XIX əsrin II yarısına aid olan bədii ədəbiyyat nümunələrində Azərbaycanın XIX əsrə qədərki və XIX əsr tarixinin bu və ya digər şəkildə öyrənilmiş və ya indiyə qədər öyrənilməmiş bir sıra mühüm hadisələri və məsələləri əks olunmuşdur. XIX əsrin II yarısında yaşayıb yaratmış görkəmli ədiblərimizin bədii səciyyə daşıyan əsərləri, haqqında danışılan dövrün əsas sosial-siyasi hadisələri, rus işğalından sonra çar hökumətinin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasətin başlıca məsələləri barədə, o cümlədən ermənilərin kütləvi sürətdə köçürülüb Şimali Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi, Rusiya İmperiyasının ermənilərdən müsəlman türk əhalisinə qarşı öz müstəmləkəçi siyasətini həyata keçirmək üçün yararlanması kimi qiymətli tarixi faktlarla zəngindir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı, Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin rəhbərliyi ilə Şanlı Azərbaycan Ordusu torpaqlarımızı erməni işğalından azad etmiş, Qarabağımızı azad olmuşdur. Bu gün tüğyan edən erməni faşizmi bütün dünya ölkələrinə, dövlət və hökumət başçılarına və bəşəriyyətə ciddi xəbərdarlıq signalı olmalı, dünya dövlətləri bəşər tarixinin təcrübəsindən ibrət dərsi almalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev M. Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasəti / Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri toplusu. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 2000. – s.37-54.

2. Axundov M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, – 1987. – c.1. – 320 s.

3. Azərbaycan Respublikası DTA: f. 24, siy. 1, iş 141, – vərəq 226.

4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Dərs vəsaiti / S.S.Əliyarovun redaktəsi ilə / – Bakı: Çıraq, – 2007. – 400 s.

5. Kərimova S. Çarizmin Azərbaycanı işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu / S.Kərimova. – Bakı: Azər nəşr, – 1995. –

192 s.

6. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə]. /S.Ə.Şirvani. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı. – 1969. – 650 s.

7. İsmayılova S.A. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bədii ədəbiyyat mənbə kimi (XIX əsrin II yarısı Şimali Azərbaycan bədii ədəbiyyatı üzrə). Dərs vəsaiti /S.A.İsmayılova. – Bakı:Avropa, – 2016. – 171s.

8. Вердиева Х. Родославная армян и ихмиграциянаКавказ с Балкан / Х.Вердиева, Р.Гусейнзаде. – Баку: Элм, – 2003. – 163 с.

9. Грибоедов А.С. Сочинения:[в 2-х томах] /А.С.Грибоедов. – Москва: Правда, – 1971. – Т.2, – 368 с.

10. Махмудов Я.М. Реальная история и вымысел о «Великой Армении» / Я.М.Махмудов. – Баку: ИПО Турхан, – 2016. – 148 с.

11. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях / – Ч.IV, – Санкт-Петербург: Типография департамента внешней торговли, – 1836.– 401 с.

12. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Григорьевым / – Санкт-Петербург: В Типографии Департамента Внешней Торговли, – 1833. – 264 с.

13. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам / Н.И.Шавров. – Санкт-Петербург: Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансовъ, – 1911. – 156 с.

1905-1906-cı İLLƏRDƏ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TƏCAVÜZÜ

Məmmədov Xəqani Məmməd oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: milli münaqişə, “Daşnaksütyun”, soyqırım, erməni təcavüzü, çarizmin iki üzlü siyasəti, milli hərəkət

Xülasə

XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində erməni qriqoryan kilsəsi və milli burjuaziyası “Dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını ortaya atdılar, təşkilatlanıb hərbi dəstələr yaratdılar. Onlar 1905-1906-cı illərdə münaqişə ocaqları yaradıb, xalqımıza qarşı soyqırımı törətməyə başladılar. Bu münaqişə çoxlu qırğınlara səbəb oldusa da, milli hərəkətin inkişafını sürətləndirdi.

ГЕНОЦИД АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В 1905-1906 ГОДАХ

Мамедов Хагани Мамед оглы
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Ключевые слова: национальный конфликт, “Дашнаксутюн”, геноцид, армянская агрессия, лицемерная политика царизма, национальное движение

Резюме

В конце XIX-в начале XX веков Армянская григорианская церковь и национальная буржуазия выдвинули идею создания «Великой Армении от моря до моря», организовали и сформировали воинские части. В 1905–1906 годах они создали очаги конфликтов и начали геноцид против нашего народа. Хотя этот конфликт привел к множеству массовых убийств, он ускориł развитие национального движения.

GENOCIDE OF ARMENIAN NATIONALISTS AGAINST AZERBAIJANI PEOPLE IN 1905-1906

Mammadov Khaqani Mammad

Azerbaijan State Pedagogical University
prof.khagani.mammadov@gmail.com

Key words: *National conflict, “Dashnaksutyun”, genocide, Armenian aggression, hypocritical policy of tsarism, national movement*

Summary

At the end of the XIX, at the beginning of the XX century, the Armenian Gregorian Church and the national bourgeoisie came up with the idea of creating a "Great Armenia from sea to sea", organized and formed military units. In 1905-1906 they created hotbeds of conflict and started genocide against our people. Although this conflict led to many massacres, it accelerated the development of the national movement.

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının milli uçqarlarında çarizmi devirmək şüarı altında inqilabi qüvvələr ayağa qalxırdı. Cənubi Qafqaz regionu xüsusilə mürəkkəb və partlayıcı qüvvəyə malik bir ərazi idi. Çünki, burada sosial-siyasi ziddiyyətlərlə yanaşı milli ədavət ocaqları da mövcud idi. Birinci rus inqilabı dövründə imperiyanın digər milli uçqarlarında olduğu kimi, Çar hökumətinin Cənubi Qafqazda milli azadlıq hərəkatını yatırmaq vasitələrindən biri də əsarət altına alınmış xalqların arasında milli ədavətin qızışdırılması, xalqların bir-birinin üzərinə qaldırılması, dini ayrı-seçkilik siyasətinin həyata keçirilməsi idi. Həmin dövrdə baş verən milli-siyasi prosesləri təhlil edən erməni tarixçisi B.İşxanyan Cənubi Qafqazda baş verən erməni-azərbaycan toqquşmasının yaranmasını erməni müəllifləri içərisində ilk olaraq düzgün izah etməyə çalışmış və obyektiv olaraq mərkəzi hakimiyyət orqanlarının “mürtəce siyasətinin təbii nəticəsi” kimi qiymətləndirmişdir. [3, s. 21]

Rusiya imperiyası ardıcıl, sistemli şəkildə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında düşmənçilik, milli ədavət siyasəti yürüdü. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda başlayan bütün hadisələrin səbəblərini yalnız çar hökumətinin mürtəce siyasətində axtarmaq düzgün deyildir. Çünki bu münaqişədə “Daşnaksutyun” partiyasının başçılığı altında erməni millətçilərinin yeritdiyi mənfur “dənizdən dənizə böyük Ermənistan” yaratmaq kimi mürtəce siyasəti xüsusi rol oynamışdır. Erməni tarixçisi P.İşxanyanın qeyd etdiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində “müxtəlif siyasi qüvvələrin əlində oynunağa çevrilən “Daşnaksutyun” partiyasının siyasi manevrləri gah müsəlman burjuaziyasını, gah Bakı proletariatını, gah da erməni millətini pis vəziyyətdə qoymuşdur”. [4, s. 9]

Erməni-azərbaycanlı (türk) münaqişəsinin obyektiv tədqiq və təhlil edilməsində müasir Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlarda problemin tarixi kökləri, obyektiv və subyektiv səbəbləri, ayrı-ayrı mərhələləri ciddi şəkildə və obyektiv olaraq araşdırılmışdır.

Son illərdə Azərbaycan tarixşünaslığında bu ciddi problemin öyrənilməsinə diqqət artırılmış, çoxlu sayda elmi-publisistik məqalələrlə yanaşı, sanballı monoqrafik tədqiqatlar da yazılmışdır. [6]

Cənubi Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş verən kütləvi toqquşmalar “Daşnaksütyun” partiyasının “Böyük Ermənistan” planının ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Burada əsas məqsəd Azərbaycan türklərini bütün vasitələrlə ata-baba yurdlarından sıxışdırıb çıxarmaq, həmin ərazilərdə Türkiyədən köçürülmüş erməniləri məskunlaşdırmaq idi. “Daşnaksütyun” partiyasının bu mənfur planını birinci rus inqilabının yaratdığı hərc-mərcliklər dövründə reallaşdırmaq onların fikrincə daha asan ola bilərdi.

1885-ci ildə şovinist ruhlu ilk erməni milli siyasi partiyasının əsası qoyuldu. Fransanın Marsel şəhərində yaradılmış bu partiya “Armenakan” adlanırdı [8; v. 2]. 1887-ci ildə Avropanın düz mərkəzində, İsveçrənin Cenevrə şəhərində “Qnçaq” (“Zəng”) adlı daha bir erməni milli-siyasi partiyası yaradıldı. “Qnçaq” partiyasının proqramında İran, Türkiyə və Rusiyada yaşayan ermənilərin milli müstəqillik ideyası geniş şəkildə təbliğ edilirdi. Proqramda ermənilər arasında ideya birliyinin yaradılması, onların yaşadıkları ərazilərdə gizli inqilabi dərnəklərin təşkil edilməsi ilə bərabər əsas mübarizə vasitəsi kimi terrorçuluq, silahlı üsyan, döyüşçü dəstələrinin yaradılması və s. əsas vəzifə kimi irəli sürülürdü. [8; v. 1-2].

1893-cü ildə “Qnçaq” partiyası öz fəaliyyətini Böyük Britaniyanın paytaxtı London şəhərində davam etdirməyə başladı. 1895-ci ildə isə onun şöbələri artıq Bakı, Yelizavetpol, Şuşa, Qars, Batumi, Aleksandropol, Axalsık və digər şəhərlərdə də təşkil edilmişdir. Erməni millətçiləri 1896-cı ildə Osmanlı imperiyasının Van, Sasun və digər əyalətlərində türk xalqına qarşı milli qırğın törətmişdilər. [8; v. 3].

1890-cı ildə Tiflis şəhərində üçüncü bir erməni millətçi siyasi partiyası olan “Daşnaksütyun” partiyası yaradıldı [6; v. 170]. Yarandığı ilk dövrdən Osmanlı sultanlığı ərazisində Ermənistan dövləti yaratmaq proqramını öz qarşısına əsas vəzifə kimi qoyan “Daşnaksütyun” partiyası 1904-cü ildən Cənubi Qafqazı da öz planlarına daxil etmişdilər.

Əslində Qafqazda məskunlaşmış ermənilərin vəziyyəti müstəqil dövlət yaratmaq üçün əlverişli deyildi. Bütövlükdə 54 qəzadan ibarət Cənubi Qafqazın yalnız 5 qəzasında ermənilər əksəriyyət təşkil edirdilər. Lakin bu partiyanın liderləri terror və qırğın taktikası ilə Qafqazın müsəlmanlar yaşayan ərazilərini boşaltmaq və gələcək Ermənistan üçün ermənilərin əksəriyyət təşkil edəcəyi bir bölgə yaratmaq fikrinə düşmüşdülər. Birinci rus inqilabı dövründə Bakıda

“Qnçaq” partiyasının 3 şöbəsi (“İnker”, “Banvor”, və “9”) fəaliyyət göstərirdi. [9; s. 72].

1904-1905-ci illərdə öz sıralarını möhkəmləndirən və erməni Qriqoryan kilsəsinin fəal rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə həmin kilsələrin zirzəmilərində hərbi silah-sursat toplayan erməni millətçiləri ermənilərin birgə yaşadıkları torpaqlardan azərbaycanlı və digər müsəlmanları zorla sıxışdırıb çıxarmağa və həmin ərazilərdə ermənilərin məskunlaşdırılmasını həyata keçirməyə başladılar. Öz siyasətində “Parçala və hökm sür!” prinsipini yürüdən Rusiya imperiyasının hakim dairələri ermənilərin təcavüzünün qarşısını almaq üçün heç bir ciddi tədbir görmürdü. Hökumətin yerli hakimiyyət orqanları erməni millətçilərinin öz xalqını silahlandırması, aazərbaycanlıların üzərinə hazırlanan hücumlar barəsində əvvəlcədən verilən məlumatları qulaqardına vururdu. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, Rusiya imperiyasının Nazirlər Şurasının sədri Stolipin Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova bununla əlaqədar olaraq özünün kəskin etirazını bildirmişdi [7; s. 13].

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi ilk dəfə 1905-ci ilin fevralında Bakı şəhərində baş verdi. Bunun ardınca qanlı toqquşmalar Şuşa, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad. Eçmiədzin, Yelizavetpol, Cavanşir və Qazax qəzalarına yayılmağa başladı. Erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin başlanmasına səbəb Bakı şəhərində fevral ayının 2-də Quba meydanında Ağarza adlı bir azərbaycanlının erməni mauzerçisi tərəfindən yalnız etnik mənsubiyyətinə görə, yəni müsəlman türkü olduğuna görə vəhşicəsinə öldürülməsi oldu. Bundan 4 gün sonra fevral ayının 6-da məhkəməyə aparılan müttəhim Babayev yenə də yalnız azərbaycanlı olduğuna görə erməni əsgəri tərəfindən qətlə yetirildi. [8; q.5].

Bu iki faciə ilə bağlı acı xəbər Bakı şəhərinə yayılaraq, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qanlı münaqişənin başlanmasına səbəb oldu. Fevral ayının 7-də təcrid dırnağadək silahlanmış və hərbi hazırlıq keçmiş erməni hərbi dəstələri şəhərin azərbaycanlı əhalisi üzərinə hücumə keçdilər. Lakin azərbaycanlıların güclü təzyiqinə davam gətirməyən ermənilər geri çəkilməyə məcbur oldular. Şəhərdə asayişə nəzarət etməli olan rus kazak dəstələri münaqişənin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədilər. Münaqişənin ən gərgin vaxtlarında şəhərdə asayişə cəmi 20 kazak nəzarət edirdi, bir qədər sonra isə münaqişənin qarşısını almaq üçün Salyan polkundan 12 nəfər hərbi də cəlb edildi. Lakin əsgərlərə atəş açmağa icazə verilməməsi bütün bunların gözdən pərdə asmaq üçün edildiyini sübut edirdi. Bakıda baş verən münaqişənin əsl günahkarları erməni millətçiləri olduğu halda, “Daşnaksütyun” partiyasının 1905-ci il fevral ayının 12-də gürcü sosial demokratları və bolşeviklərlə birgə imzaladıqları “Bütün Qafqaz xalqlarına” adlı müraciətdə bu hadisələrin səbəbkarı kimi müsəlman əhalisi ittiham edilir, hökumətin guya onları silahlandıraraq əliyalın ermənilərin üstünə göndərdikləri iddia olunurdu [2; s. 32].

Münaqişənin qanlı və barışmaz xarakter daşmasına baxmayaraq, azərbaycanlılar çoxlu sayda erməni ailələrini ölümdən qurtarıb öz mənzillərində gizlətmişdilər. Lakin ermənilər bunu nəzərə almayaraq bu istiqamətdə heç bir addım atmamışdılar. Fevral ayının 10-a kimi davam edən qanlı toqquşmalarda hər iki tərəfdən yüzlərlə adam öldürülmüş, şəhərə külli miqdarda ziyan dəymişdi. Bakı polismeysterinin Bakı qradonaçalnikinə yazdığı 11 may 1907-ci il tarixli 1040 nömrəli raportunda deyilirdi ki, “Bu qırğında ermənilər sözsüz ki, tatarlardan daha yaxşı təşkil olunmuş və silahlanmışdılar. Ermənilərin üstünlüyünün səbəbləri ziyalılar başda olmaqla erməni əhalisinin rəğbət bəslədiyi və müdafiə etdiyi “Daşnaksütyun” partiyasının xidmətləri ilə əlaqələndirilirdi [1; v. 6].

Bakı hadisələrində ermənilərin azərbaycanlılardan daha hazırlıqlı və mü-təşəkkil olmalarına baxmayaraq, onlar istədiklərinə nail ola bilmədilər. Bunun başlıca səbəblərindən biri Bakının azərbaycanlı əhalisinin erməni təxribatı haqqında əvvəlcədən xəbərdar olması, ona müəyyən qədər hazırlaşması olmuşdur. Bu hazırlıq isə başlıca olaraq müdafiə xarakteri daşmışdır. Lakin, baş vermiş münaqişələrdə azərbaycanlıların kifayət qədər fəallıq göstərməməsi, sərt mövqe tutmaması erməni daşnak təcavüzünün daha da genişlənməsinə, Azərbaycanın digər qəzaları və bölgələrinə yayılmasına səbəb oldu. Bakı hadisələrindən sonra Cənubi Qafqazın bütün ərazisində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişələr gərgin xarakter almağa başladı. Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi Bakının iri müəssisələrinə də sirayət etdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, bu münaqişələr ən çox erməni milyonçularına məxsus olan sənaye müəssisələrində, müəssisə rəhbərlərinin qatı millətçi, şovinist siyasət yeritmələrinin nəticəsində baş verirdi. Bakı polismeysterinin Bakı şəhər general qubernatoruna təqdim etdiyi 12 iyun 1905-ci il tarixli məlumatında bildirilirdi ki, həmin ilin iyun ayının 8-də Mirzəbekyantsın tütün fabrikinin fəhlələri tətillik olaraq, ermənipərəst siyasət yürütdüyü, azərbaycanlı fəhlələrlə müqayisədə erməni fəhlələrinə üstünlük verdiyi üçün fabrikin rəhbərliyinə qarşı bəyanatla çıxış etmişdilər. Onların bu haqlı tələbinə digər millətlərdən olan fəhlələr də qoşulmuşdular. İyun ayının 10-da 200 nəfərdən çox rus millətindən olan fəhlələr də tətilliklərlə həmrəy olduqlarını bildirmişdilər. Onlar təcili surətdə 20 nəfər vəzifəli şəxsin və 2 erməni fəhləsinin işdən azad edilməsini tələb etmişdilər [7; s. 23-104].

Bakıdakı fevral hadisələrindən sonra münaqişənin həddləri sürətlə bütün Cənubi Qafqaza yayılmağa başladı. Fevralın 20-21-də İrəvan, may ayında Naxçıvan, iyun ayında Şuşada erməni millətçiləri tərəfindən dəhşətli zorakılıqlarla müşayiət edilən qanlı faciələr törədildi. Sentyabr ayında Qazaxda törədilən münaqişə nəticəsində şəhər bütövlükdə yandırıldı. Noyabrda isə Yelizavetpol şəhərində etnik münaqişə zəminində qanlı toqquşmalar baş verdi [5; s. 96].

1905-ci il may ayının 23-də erməni daşnaklarının müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda kütləvi qırğınlar başladı. Mayın 31-də ermənilər Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum etdilər. İyun ayının 2-də on min nəfərlik

erməni dəstəsi Məngüs kəndinə hücum etdi. İyulun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngirsək və Təkiyyə kəndlərini dağıtdılar [5; s. 101].

Erməni daşnakları 1905-ci ilin avqust ayının 16-da Şuşanın Köçərli məhəlləsinə hücum etdilər. Vəhşiləşmiş erməni dəstələri əllərinə keçən müsəlmanları dəhşətli işgəncələrlə öldürür, onların cinsiyyət üzvlərini kəsir, başlarına mıx və mismar çalırdılar. Oktyabr ayının 3-də Sırxavənd və Əliağalı kəndlərinə hücum edən erməni əsgərləri qatı daşnak Hamazaspın rəhbərliyi ilə müsəlmanları ağır işgəncələrlə qətlə yetirir, hətta südəmər körpələri beşiyi ilə birlikdə odlayır, bəzən də anasının qucağından alıb süngüyə keçirirdilər. Həmin ilin noyabr ayında erməni daşnakları Yelizavetpolda, Cavanşir və Qazax qəzalarında, Tiflis şəhərində ixtişaşlar törədərək minlərlə günahsız azərbaycanlıları qətlə yetirdilər.

Tanınmış yazıçı-publisist Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı illər” əsərində yazırdı ki, Zəngəzurun Qafan dairəsində ermənilər 62 nəfər qadın, uşaq və qocanı doğrayıb daşların altına doldurmuşdular. Bir qədər aralıda isə 15 nəfər körpə cocuk başları kəsilmiş, cəsədləri doğranmış şəkildə üst-üstə yığılmışdır. Erməni daşnakları hamilə qadınların qarnını xəncərlə yırtır, oradan çıxan körpə cocuqların başını kəsib nizəyə keçirir, 9-12 yaşlı qızları zorlayır, gənc gəlinləri erməni vəhşilərinin ixtiyarına verirdilər. Müsəlmanları od-alov ilə yaxmaq məqsədi güdən erməni qaniçən millətçiləri müsəlman kişilərin çılpaq kürəyinə qaynar samovar bağlayıb onları qaçmağa məcbur edirdilər. M.S.Ordubadi erməni millətçilərinin misli görülməmiş vəhşiliklərinə münasibət bildirərək yazırdı: “Budurmu erməni mədəniyyəti? Bu xəbis rəftarla istiqlaliyyət həvəsində olan bir millətin axırı nə olacaqdır xəyalındayam. 150-ə qədər övrət və kişini doğrayıb bir-birinin üstündə atəş ilə yaxmaq mədəniyyətli bir millətə yaraşandırımı?” [8; s.101].

Nəticə: 1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-azərbaycanlı münaqişələrində erməni daşnak millətçilərinin vəhşiliklərinin həddi-hüdudu olmamışdır. Onlar köməksiz dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı hər növ vəhşilik həyata keçirmişlər. 1905-1906-cı illərdə Bakıda və Azərbaycanın digər qəzalarında erməni terroru dağıntı və qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Görkəmli ABŞ tarixçisi, tanınmış Azərbaycanşünas alim T.Svietoçovskinin verdiyi məlumata görə 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi nəticəsində 158 müsəlman və 128 erməni kəndi talan edilmiş və dağıdılmışdır. Ölənlərin sayı isə onun hesablamalarına görə 3100-dən 10000 nəfərə qədər olmuşdur. [9; s. 69].

Erməni daşnak təcavüzkarlarının silahlanmasında və təşkilatlanmasında Mantaşev, Saturov, Adamov və başqa erməni milyonçuları böyük rol oynayırdılar. Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi köməksiz və silahsız olduğu üçün ciddi müqavimət göstərə bilmirdilər. Erməni daşnaklarının müvəqqəti uğurlarının digər səbəbləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- Ermənilərin hücumlarının qarşısı azərbaycanlılar tərəfindən kortəbii halda alınır, müqavimət şəklində təşkil edilmirdi;

- Azərbaycan türkləri silahsız olmaqla yanaşı, onların ətrafında baş verən bu hadisələrin mahiyyətini başa düşə bilmirdilər. Onlar uzun müddət erməni millətçilərinin əsas məqsədlərini dərk edə bilmirdilər.

- Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi rus hökumətinin bu faciələrin baisi olan erməni daşnaklarını cəzalandırmaq əvəzinə onları dəstəklədiyini çox gec anladı.

Faktların və mənbələrin dərin elmi təhlili bir daha sübut edir ki, Avropaya mədəniyyət dərsi vermək iddiasında olan erməni millətçiləri 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara yalnız etnik mənsubiyyətlərinə və müsəlman olduqlarına görə kütləvi şəkildə divan tutmuş, şəhər və kəndlərimizi odlara yaxmış, körpə uşaqları, qadınları və qocaları amansızlıqla, vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Ədəbiyyat:

1. ARDA, fond 484, siy. 2, sax. vah. 2a, v. 6.
2. «Gənclik» jurnalı, 1991, №7, s. 32.
3. Ишханян Б. Тенденция мусульманского движения, Баку, 1919, с. 21.
4. Ишханян Р. Большевики во главе рабочего движения в Баку, АКД, Москва, 1961, с. 9
5. Мəmmədov X., Мəmmədov.N. Erməni iddiaları və azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı, 2008. səh. 96;s. 101.
6. Nəcəfov B. Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda Erməni terrorizminin tarixi, I, II hissələr, Bakı 2007; Həsənov Ə. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri. Bakı, 2017; Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001; Yenə onun. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı, 2011; Məmmədov X. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi, Bakı, 2005; Yenə onun. Türkiyədə və Azərbaycanda erməni millətçilərinin qanlı cinayətləri. Bakı, 2007; Yenə onun. Erməni iddiaları və azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı, 2008. və s.
7. Nəcəfov B. Düşmənin iç üzü. I hissə, Bakı 2007, s. 170.
8. Ordubadi M.S. Qanlı illər, Bakı 1991, s. 13; s. 23-104; s. 86.
9. SPIHMDA, fond 276, siy. 8, iş 33, qovluq I, v. 2; v. 1-2; v. 3; iş 125, q 5.
10. Sviətoçovski T. Rus Azərbaycanı. 1905-1920. İstanbul. 1990. s. 72; s. 69.

ŞUŞA -MƏNƏVİYYATIMIZIN SİMVOLU

Zakir Hafis oğlu Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zakir.kerimov.1955@mail.ru

Açar sözlər: xeyriyyəçilik, mərhəmətli, kasıb, zəngin, müalicə etmək

Xülasə

Şuşa şəhəri Azərbaycanın digər şəhərlərinə nisbətən çox gəncdir, ərazi cəhətdən də böyük bir sahəni əhatə etmir. Buna baxmayaraq XIX-XX əsrlərdə Şuşa ədəbiyyat, incəsənət, xüsusilə musiqi sahəsində Cənubi Qafqazın mərkəzi olmuşdur. Nahaq yerə deyil ki, təbiət qoynundakı bu şəhər Qafqazın konservatoriyası adlandırılırdı. Şuşa şəhərində bu gün də fəxr etdiyimiz ictimai-siyasi xadimlər, hərbcilər, istedadlı şairlər, alimlər, müəllimlər, sənətkarlar və başqa peşə sahibləri yetişmişlər. Onların xalqımızın tərəqqisinə yönəlmiş xeyirxah əməllərini unutmaq olmaz.

ШУША – СИМВОЛ НАШЕЙ ПРАВСТВЕННОСТИ

Закир Керимов

Ключевые слова: благотворительность, сострадательный, бедный, богатый, лечить

Резюме

Город Шуша очень молод по сравнению с другими городами Азербайджана и не занимает большой площади. Тем не менее, в XIX-XX веках Шуша была центром Южного Кавказа в области литературы, искусства, особенно музыки. Недаром этот город на лоне природы называли консерваторией Кавказа. В Шуше выросли общественно-политические деятели, военные, талантливые поэты, ученые, педагоги, художники и другие профессионалы. Мы не должны забывать их добрые дела во имя прогресса нашего народа.

SHUSHA -IS A SYMBOL OF OUR MORALITY

Zakir Karimov

Key words: *charity, compassionate, poor, rich, heal*

Summary

The city of Shusha is very young compared to other cities of Azerbaijan and does not occupy a large area. Nevertheless, in the XIX-XX centuries, Shusha was the center of the South Caucasus in the field of literature, art, especially music. No wonder this city in the bosom of nature was called the Conservatory of the Caucasus. Social and political figures, military, talented poets, scientists, teachers, artists and other professionals grew up in Shusha. We must not forget their good deeds for the progress of our people. Shusha is a symbol of our morality

Xalqımızın belə bir deyimi var: Qarabağ Azərbaycanın ürəyi, Şuşa onun tacıdır. Bu şəhərin övladı – Şuşa şəhərini vəsf edən görkəmli ziyalı Həsən İxfə Əlizadə (1893-1972) yazırdı ki, Şuşa! Bu ad nə qədər əziz, doğma və sevimli bir ad, nə qədər mehriban bir ana – Vətəndir! Şuşa o qədər gözəl bir yerdir ki, onun adı qarşısında daima diz çökərək “xakiliyini” hörmətlə öpmək mənim ən müqəddəs vəzifəm olub. Bu şəhərin uğrunda hər bir varlıqdan, candan, maldan, həyatdan və sairədən keçmək, al qanlara bulanmaq, məhv olmaq mənim üçün ən müqəddəs bir səadət və şərəfli haldır (9, 311).

Məhz bu ülvi hisslərə malik Azərbaycan oğulları 44 günlük Vətən müharibəsi gedişində Şuşanı 29 illik düşmən işğalından azad etdi, bununla da düşmənin belini qırdı və 2021-ci il noyabrın 9-da (10-da) onu kapitulyasiya Bəyannaməsini imzalamağa məcbur etdi.

Şuşa şəhərinin xalqımız üçün əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il 5 yanvar tarixli sərəncamı ilə respublikamızda 2022-ci ili “Şuşa ili” elan etdi. Sərəncamda deyilir ki, Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənavi varlığının ayrılmaz parçasıdır (3).

Sərəncamda şəhərin keçdiyi tarixi yola qısa ekskurs edilərək göstərilir ki, bünövrəsi 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və 2022-ci ildə 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır. Bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elm və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır (3). Nəinki Şuşada, həm də Qarabağın müxtəlif guşələrində doğulmuş şəxslərin həyat və fəaliyyətinə, dünyagörüşünün formalaşmasına bu şəhərin böyük təsiri olmuşdur. Tarixin səhifələrini nəzərdən keçirərkən bunun canlı şahidi oluruq.

Həm arxeoloji, həm də yazılı mənbələr sübut edir ki, Azərbaycan xalqına məxsus qəhrəmanlıq, mübarizlik, cəsarət, vətənpərvərlik, zəhmətsevərlik, humanizm, qonaqpərvərlik, xeyirxahlıq və s. kimi cəhətlər Qarabağ, o cümlədən Şuşa əhalisinin simasında özünü qabarıq göstərmişdir.

Tariximizi vərəqləyərkən bunun şahidi oluruq. “Qarabağ tarixi” əsərində Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği (1773-1853) Qarabağ xanı İbrahim xana (1763-1806) xas olan mənəvi keyfiyyətləri belə xarakterizə edir: “Mərhum İbrahim xan qərib sevən, qonaqpərvər, yetimlərə baxan, rəiyyətpərvər, çörəkli, ehsansahibi və ənam paylayan bir adam idi. Böyük seyidlərə və fağırlara çoxlu sədəqə və nəzir verərdi: Alimlərə, seyidlərə hörmət edərdi. Ətraf (mahalların) Azərbaycan, Şirvan və başqa vilayətlərin xanları, bəyzadələri ona pənah gətirib, kömək istədikləri zaman onlara hörmət edərdi” (8, 145)

Qarabağ xanları və onların törəmələri Allaha şükranlıq etmək və insanlarda mənən saf duyğular formalaşdırmaq üçün məscid tikintisinə xüsusi önəm verirdilər.

1768-ci ildə Şuşada Qarabağlı İbrahim xanın əmri ilə məscid tikilmişdir. XIX əsrdə məscid bir necə dəfə yenidən tikilmiş və təmir olunmuşdur. İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın göstərişi ilə məscidin yerində, Qarabağ xanlıqlarının keçmiş şöhrətini özündə təcəssüm etdirən, daha möhtəşəm, daha gözəl bəzəklərlə bəzədilmiş yeni məscid tikilir (12,266). 1883-1884-cü illərdə Gövhər ağa bu məscidi sökdürür, yeni Yuxarı Gövhər ağa məscidini tikdirir (20,62). Birinci məscidin sökülmə səbəbi məlum deyil.

Çar Rusiyasına xidmət etmiş, ilk “Qarabağnamə” (1845) əsərinin müəllifi kapitan Mirzə Adıgözəl bəy (1780-1848) poeziyanı sevən dövrünün ən ziyalı şəxslərdən biri olmuşdur. Mədəniyyət tariximizin görkəmli nümayəndələrinə olan dərin ehtiramı Mirzə Adıgözəl bəyi böyük şair Nizaminin köhnə və tamamilə dağılmış qəbri üzərində yeni türbə tikdirməyə sövq etmişdir (8,15). Bu bərdə A.Bakıxanovun qeydi çox maraqlıdır: “Onun (Nizami Gəncəvinin) dağılmış olan çox gözəl türbəsi Gəncənin yaxınlığında indi də durur... qarabağlı Mirzə Adıgözəl bəy onu indi bərpa edir” (5, 165).

“Qarabağ tarixi” əsərinin müəllifi Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği (1773-1853) Qarabağ xanı İbrahim xanın və onun oğlu Mehdiqulu xanın vəziri olmuşdur. Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra o, 18 il məhkəmədə çalışmış, 1840-cı ildə istefaya çıxmışdır. Onun tərcümeyi-halından bəhs edən Adolf Berje yazmışdır ki, tibb elmini bildiyi üçün istefaya çıxdıqdan sonra ömrünün sonuna qədər xəstələri pulsuz müalicə edirdi. Onun üçün də xalq arasında hörməti vardır (15).

Əhməd bəy Cavanşir (1828-1903) rus ordusundan istefa etdikdən sonra Şuşa qəzasının Kəbirli nahiyəsindəki doğma Kəhrizli kəndinə gələrək burada təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başladı. Peterburqda hərbi təhsil almış zabit köhnə kənddə yeni qaydalar yaratmaq istəyirdi.

XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda Əhməd bəy Vərəndə mahalının murovu vəzifəsinə təyin edilir. Bu zaman o, həm də taxıl yerlərini sulamaq üçün Arazdan su çıxarmaq işi ilə məşğul olurdu.

Azərbaycanı Rusiya sənayesinin xammal mənbəyinə çevirməyə çalışan çar Rusiyası heç bir vəsait sərf etmədən yerlərdə suvarma işlərini yaxşılaşdırmaq və bu yolla çoxlu xammal əldə etmək istəyirdi. Ona görə də Qafqaz canişinliyi idarəsi hələ XIX əsrin 60-cı illərinin axırlarında Mil düzündəki suvarma işlərini qaydaya salmaq üçün bir neçə dəfə xüsusi komissiyalar göndərmişdi. Lakin tərkibində hətta hollandiyalı suvarma mütəxəssisləri də olan bu komissiyalar heç bir qəti tədbir görə bilmədilər. Çünki bu layihələrin həyata keçirilməsi külli miqdarda xərc tələb edirdi. Qarabağın yerli bəyləri də Gavur arxını və arxın suvardığı bütün torpaqların 99 il ancaq onların istifadəsində qalması şərti ilə bərpa etmək istəyirdilər. Lakin onların da cəhdi heç bir nəticə vermədi. Nəhayət 1866-cı ildə Əhmədbəy, Zərgar, Dilağarda, Yağlıvənd və Şahverən camaatının köməyi ilə, cüzi bir məbləğlə və hökumətlə heç bir formal əlaqə yaratmadan həmin arxı qazdırmağa başladı və Arazdan çıxarılan suyu məşhur Gavur arxı ilə birləşdirmək kimi çətin bir məsələni həll etdi (6).

1883-cü ildə Əhməd bəyin qonağı olan hollandiyalı mühəndis Veys fon Veyccenqofu uzun illər boyu apardığı müşahidələrin nəticələri, qazandığı təcrübə və qazdırdığı kəhrizlərlə ətraflı tanış etmişdir.

Əhməd bəy hərbi olsa da tarixçi və ədəbiyyatla da məşğul olurdu. O, rus şair və yazıçılarının (A.S.Ruskinin, M.Y. Lermontovun, Jukovskinin) əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edir, şeirlər yazırdı. Əhməd bəy həmçinin uşaqlar üçün nəşr olunmuş mənzum bir əsərin müəllifidir. Həmin əsər "Asari-Əhmədbəy Cavanşir" adlandırılmışdır. Əhmədbəyin qızı Həmidə xanım yazırdı ki, "O, ölümqabağı həmin əsərlərin uşaqlar üçün nəşr edilməsini məndən xahiş etmişdi. Senzura həmin kitabın nəşrinə icazə vermişdi. Lakin atamın pulu olmadığından əsəri çap edə bilməmişdi. Mən "Qeyrət" mətbəəsinin sahibi Cəlil Məmmədquluzadəyə müraciət etdim. Atamın əlyazmasını Mirzə Cəlilə verərək çap etməsini xahiş etdim. O, əsəri oxuyub bəyəndikdən sonra nəşrinə başladı." Tbilisidə "Qeyrət" mətbəəsində çap olunan bu əsərin cildində Həmidə xanımın xahişi ilə "Bu kitabın satılmasından əldə edilən gəlir mərhum Əhmədbəyin adına olan müsəlman qız məktəblərinə məxsusdur" sözləri yazılmışdır. (8, 154-156)

Əslən Şuşadan olan Fərəc bəy Ağayevi (Nikolay Nikolayeviç Ağayev) (1811-1891) 1844-cü ildə Rusiya imperatoru I Nikolay (1825-1855) və arvadı Mariya Nikolayevna bu igid qafqazlı zabiti xaç suyuna çəkib oğulluğa qəbul etmişdi. O, bundan sonra Nikolay adlanmışdı. O, görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Həsən bəy Zərdabinin atası, çar ordusunun praporşiki Səlim bəyin dayısı idi. Fərəc bəy rus adını götürdüyü üçün Səlim bəy onunla əlaqəsini kəsmişdir (14, 28).

Fərəc bəy Həsən bəy Zərdabi kimi görkəmli maarifpərvəri bizə bəxş edən xeyirxah bir insan olmuşdur. Belə ki, 1858-ci ildə Şamaxıdakı dördsinifli ali ibtidai məktəbi yüksək qiymətlərlə qurtaran, rus imperatoru hesabına birinci dərəcəli Tiflis gimnaziyasına qəbul edilən Həsən bəy Məlikovu (Zərdabini) öz himayəsinə götürdü. Səlim bəy rəhmətə getdiyi üçün böyük oğlu qardaşı Həsən bəyi kiçik olduğu üçün Tiflisə buraxmaq istəmirdi (14, 28-29).

Süvari general-leytenantı Fərəc bəy Ağayev haqqında ilkin məlumatla “Kavkaz” qəzetinin 8 dekabr 1891-ci il tarixli nömrəsində və “Kavkazski kalendar”ın illik məcmuəsinin 1873-1874-cü illərdəki nömrələrində rast gəlinir. Birinci mənbədə o, “Fərəc bəy”, ikinci mənbədə isə Qafqaz əlahiddə Ordusunun generalları şurasında “Nikolay Nikolayeviç Ağayev” adlandırılır (14,2 8).

Qüsursuz hərbi xidmətə görə Rusiya imperiyasının orden və medalları ilə yanaşı üstündə “Cəsurluğa görə” cümləsi yazılmış “Qızıl xəncərlə” mükafatlandırılmış Fərəc bəy 1882-ci ildə general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmışdır. Ömrünün sonuna kimi Tiflis Xeyriyyə Cəmiyyətində çalışaraq 26 noyabr 1891-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir (14, 29).

Şuşada dünyaya göz açmış Əbdülkərim bəy Mehmandarov (1854-1929) əvvəlcə Şuşa qəza məktəbində, sonra Bakı Realni məktəbində təhsil almışdır. 1872-ci ildə bu məktəbi qızıl medalla bitirərək on səkkiz yaşında Peterburq Tibb Cərrahlıq Akademiyasına daxil olmuşdur. Tələbəlik illərində Peterburq Ali qadın Tibb kurslarında təhsil alan rus qızı Aleksandra Mixaylovna Dolqanova ilə evlənir. Bu izdivacdan da 1882-ci ildə gələcəyin məşhur həkimi, akademik Mixail Dimitriyeviç Tuşinski-Mixail Əbdülkərim bəy oğlu Mehmandarov doğulmuşdur.

Əbdülkərim bəy 1877-ci ildə akademiyanı əla qiymətlərlə başa vurub, həkim adı aldı və təyinatla Peterburq klinik qospitalına göndərildi. Sonra isə o, digər həmkarları kimi “Yaralı və xəstə döyüşçülərə kömək cəmiyyəti”nə daxil oldu və yenicə başlanmış rus-türk müharibəsi ilə əlaqədar Dunayda döyüşən ordunun sanitariya dəstələrinin birinə göndərildi.

Əla xidmətə və yorulmaz fəaliyyətə görə 1878-ci ildə üçüncü dərəcəli Anna Ordeni və bürünc medalla, bir qədər sonra isə imperator III Aleksandrın xatirəsinə gümüş medalla mükafatlandırıldı.

Rusiyada bir müddət fəaliyyət göstərdikdən sonra Ə.Mehmandarov Qafqaz Mülki İdarəsinin əmri ilə Yelizavetpol Quberniyasının Cavanşir qəzasına həkim göndərildi. Bununla da Ə.Mehmandarov hərbi xidmətdən mülki xidmətə keçdi. Bundan sonra fəaliyyətini doğma Qarabağda səhiyyə və mədəni-maarif işlərinə həsr etdi.

1893-cü ilin aprelində Tiflisdə keçirilən bütün Qafqazda geniş yayılmış vəba epidemiyası ilə mübarizənin yekunlarına həsr olunmuş Qafqaz Həkimlərinin I qurultayında Ə.Mehmandarov da fəal iştirak etdi. Çıxışında əhalinin tibbi sanitariya cəhətdən özbaşına buraxıldığını söylədi (10, 89).

1895-ci ildə Ə.Mehmandarov Şuşa qəzasında kənd həkimliyi vəzifəsinə dəyişildi və fəaliyyətini Ağdamda davam etdirdi. Burada kiçik bir stasionar – xəstələri qəbul otağı təşkil elədi, həmvətənlərinə əlindən gələnlən tibbi xidmət göstərdi. İki il müddətində Ağdamda səhiyyə sahəsində dönüş yaratdı. Sonra daha məsul vəzifəyə - Şuşa qəza həkimi vəzifəsinə irəli çəkildi və eyni zamanda Şuşa həbsxanası lazaretinin müdiri təyin edildi. 55 min əhalisi olan Şuşa qəzasında Əbdülkərim bəy yeganə həkim idi və ona ancaq iki feldşer kömək edirdi. O, mülki əhaliyə, hərbi vəzifəlilərə xidmət etməklə yanaşı, məhkəmə tibb işlərinin araşdırılması, müxtəlif epidemik xəstəliklərlə də mübarizə aparırdı (10, 89).

O, Şuşa qəzasının 4 iri kəndində beş-altı çarpayılıq stasionar açmışdı. Bu vətənpərvər həkim özünü tamamilə əhalinin sağlamlığına həsr etmişdi. 1897-ci ildə tibbi fəaliyyətinin 20 illiyi münasibətilə Ə.Mehmandarov II dərəcəli Anna Ordeni ilə təltif edildi.

1905-ci ilin yayında Qarabağda başlanan erməni-müsəlman davasında Əbdülkərim bəy sinəsini birinci qabağa verərək qeyrətli oğulları başına toplayıb Şuşada camaatı kütləvi qırğınlardan qorumuşdu. O, qanlı döyüşlər gedə-gedə şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsində xəstəxana və yetim uşaqlar üçün məktəb də açmışdı. Şuşalı gənclər bu nəcib və qeyrətli iş yaxından köməklik göstərirdilər. Yusif Vəzir Cəmənəmzinin başçılığı altında realni məktəbin neçə şagirdi həmin xəstəxanada çalışır, həm də məktəbdə dərs deyirdilər.

1906-cı ilin əvvəlində Qarabağda ikinci dəfə erməni-müsəlman qırğını alovlanmağa başlayanda görkəmli jurnalist və ictimai siyasi xadim Əhməd bəy Ağayev xalqı birləşdirmək, onu erməni-rus qətlamından qorumaq üçün hərbi-siyasi təşkilat – Qafqaz ümummüsəlman müdafiə “komitəsi”ni, yəni “Dilfai” partiyasını yaratdı. Bu təşkilatın müxtəlif şəhərlərdə, o cümlədən də Şuşada şöbəsi açıldı. Ə.Mehmandarov “Dilfai” partiyasının Şuşa şəhər komitəsinin sədri seçildi. O, Məşədi Abış bəy Novruzov, Cəfər bəy Vəzirov, Miribrahim Ağa Mirzə, Nəcəfqulu Cavanşir kimi qeyrətli şəxslərin başçılığı ilə camaatı toplaya-raq erməni və rus dəstələrinə qarşı mütəşəkkil mübarizə aparmağa başladı.

Ə.Mehmandarov “Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin sədri kimi geniş fəaliyyət göstərirdi. O, şəhərdə keçirilən bütün mədəni-kütləvi tədbirlərin – müsəlman gənclərin dərnəyində, teatr tamaşalarının göstərilməsində, ədəbi-musiqili gecələrin keçirilməsində, xalq qiraətlərinin təşkil olunmasında, yeni maarif ocaqlarının açılmasında ciddi-cəhdlə çalışırdı.

Muğam tariximizin ən istedadlı nümayəndələrindən olan Əbdülbaqi Zülalov-Bülbülcan (1841-1927) Şuşanın – “Kiçik Paris”in övladı idi.

O, Tiflisə köçməmişdən əvvəl də Azərbaycanda tanınmış xanəndə idi, toy şənlikləri ilə yanaşı Şuşada xeyriyyə konsertlərində də yaxından iştirak edirdi. Xan qızı Natəvanın Şuşaya su çəkdirməsi münasibətilə 1873-cü il avqustun 18-də qurulan məclisdə iştirak etmişdi (18, 35).

Tiflisdə xeyriyyəçilik konsertləri geniş yayılmışdı. Əbdülbaqi Tiflisdə yaşadığı dövrdə (1875-1905) belə konsertlərdə tez-tez iştirak edirdi. Məsələn, “Ziya” qəzetində Tiflisdə kasıblar və imkansızlar üçün inşa olunan İran xəstəxanasına maddi kömək məqsədilə ilk dəfə təşkil olunacaq muğam məclisində, xanəndə Əbdülbaqinin və tarzən Sadıqcanın çıxış edəcəyi bildirilirdi (18, 53).

Xeyriyyə konsertləri o dövr Tiflis həyatının ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. “Avropa”, “Erimitaj”, “Müctəhid”, “Edem” və “Saray” bağlarında təşkil olunmuş heç bir xalq gəzintisi, xeyriyyə konsertləri onun iştirakı olmadan ötürməzdi (18, 57).

Şuşa dövrün musiqi mərkəzlərindən biri idi. XIX əsrin 90-cı illərində Xar-rat Qulu şəhərdə musiqi məktəbi açmış, buraya gənc xanəndələri cəlb etmişdi. Şuşada “Musiqişünaslar cəmiyyəti” və “Xanəndələr cəmiyyəti” mövcud idi, bunlar şəhərin həyatında böyük rol oynamışdı.

Şuşada tez-tez xeyriyyə məqsədi ilə teatr tamaşaları göstərilirdi. Bu tamaşaların əksəriyyəti M.F.Axundovun komediyaları idi. 16 avqust 1889-cu ildə müsəlman həvəskar gənclərin iştirakı ilə həmin yayda üçüncü dəfə xeyriyyə məqsədi ilə teatr tamaşası göstərilmişdir (18, 13).

Şuşada verilən teatr tamaşalarının sayı yay aylarında ona görə çoxalır ki, Şuşa istirahət məskəni olduğundan isti yerlərin əhalisi yay aylarında buraya toplaşır. Hətta Rusiyanın və Avropanın digər ölkələrinin böyük şəhərlərində təhsil alan şuşalı gənclər yay tətildə öz vətənlərinə qayıdırdılar, Onlar yerli tələbə və müəllimlərlə birlikdə teatr tamaşaları göstərirdilər.

XIX əsrin II yarısında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Axundov, Zülfüqar Hacıbəyov, Üzeyir Hacıbəyov, Firudin Köçərli, Bədəlbəy Bədəlbəyov, Haşimbəy Vəzirov, Cabbar Qaryağdıoğlu, Əbülfət Vəli, Süleyman Vəlibəyov və başqalarının faydalı fəaliyyəti nəticəsində Şuşa böyük təsir gücünə malik milli teatrın inkişaf etdiyi mərkəzlərdən birinə çevrilir .

XIX əsrin 70-ci illərində “Kavkaz” qəzeti yazırdı ki, hal-hazırda Şuşa cəmiyyətində iki amil əsas yer tutur: klub və teatr... Teatr nəinki Şuşa şəhəri üçün, həm də onun qonşulugundakı şəhər və əyalətlər üçün əhəmiyyətlidir. Həmin cəmiyyətin üzvlərinin həmrəyliyi şəraitində 2-3 nəfər səhnə incəsənəti işi ilə tanış olan şəxs olduqda həvəskarlardan ibarət teatr yaratmaq çətin deyil. (16)

Şuşada belə şəxslər var idi. 1882-ci ildə gənc ziyalılardan ibarət həvəskarlar tamaşalar göstərirdilər. İlk illər teatrın repertuarında ancaq M.F.Axundovun əsərləri tamaşaya qoyulurdu. 1884-cü ilin avqustunda “Lənkəran xanın vəziri” pyesi tamaşaya qoyuldu. Bu Azərbaycan dilində üçüncü tamaşa idi. Buna qədər “Məstəli-şah” və “Hacı Qara” tamaşaya qoyulmuşdu. Şuşada tez-tez xeyriyyə məqsədi ilə teatr tamaşaları göstərilirdi. 16 avqust 1889-cu ildə həvəskar müsəlman gənclərin iştirakı ilə həmin yayda üçüncü dəfə xeyriyyə məqsədi ilə teatr tamaşa göstərilmişdir.

Başlanğıcda Şuşa teatrının binası yox idi. Onlar teatr tamaşalarını Cümşüd bəy Məlik Şahnazarovun malikanəsində, sonra isə xüsusi mülkü olan klubda göstərilirdi. “Tərcüman” qəzeti 1895-ci ildə Həsən xan adlı bir şəxsin maddi köməkliyi göstərilən tamaşanın uğurla keçdiyi barədə xəbər verir: 27 avqustda şəhər gəncləri xeyriyyə məqsədi ilə tamaşa göstərdilər.

Tanınmış ziyalı Haşım bəy Vəzirovun hazırladığı tamaşa da uğurla oynanıldı. Tamaşadan 500 rubl pul toplandı və bu pul realni məktəbə verildi. Həsən xan müəllifə gümüş qab bağışladı, gənclərə isə qiymətli mürəkkəb qabı hədiyyə etdilər (21, 29).

Metsenat Xandəmirov Şuşa teatrı üçün yaraşığı bina tikdirdi (7, 43). 1903-cü ilin iyunun 22-də Şuşada ilk operetta tamaşası bu teatrda oynanıldı (4). Xandəmirovun teatrında Azərbaycanda ilk dəfə 1896-cı ildə U.Şeksperin “Otello” tamaşası oynanıldı.

Yuxarıda gətirilən faktlar insanların şüurundakı mütərəqqi dəyişikliyi, milli şüurun yüksəlişini göstərir.

Metsenatlar tamaşalar və konsertlər təşkil edir, aktyorlara kömək edir, onları pulsuz mənzil, işıq, dekorasiya ilə təmin edirdilər. Bu tədbirlərdən əldə olunan gəlir xeyriyyə məqsədlərinə xərclənirdi.

Şuşalılar doğma şəhərin hüdudlarından kənarında keçirilən xeyriyyə tədbirlərində də fəal iştirak edirdilər.

1907-ci ildə Rusiyanın Rostov şəhərində məscid tikmək qərara alınır. Tiflis müsəlmanları 302 rubl, Şamaxı əhalisi 450 rubl, Naxçıvan camaatı 150 rubl, Kürdəmirdən naməlum bir şəxs 150 rubl, Şuşa mollası da 800 rubl verir (22).

Bu məqalədə qürurumuz olan Şuşanın mədəniyyət aləminin kiçik bir hissəsi təqdim olunmuşdur. Bu indiki və gələcək nəsillərin tərbiyəsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. VII cild. IV cild
2. XX əsr Azərbaycan tarix, II cild, Alı məktəblər üçün dərslik (T.T.Vəliyevin redaktəsi ilə). Bakı, 2009
3. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı.- “Respublika” qəz. 01.(7183) 6 yanvar 2022
4. Бакинская известия. Б., 1903
5. Вахханов А. Гүлүстани-İrəm. В., 1926
6. Безменов. О канале «Гоур-архи» и результатах попытки возобновления ее местными, Qaz.Kavkaz, №21, 1871
7. Сəfərov С. Azərbaycan dram teatrı, В., 1959,
8. Qarabağnamələr. I hissə, Bakı:Yazıçı, 1989,
9. Qarabağnamələr. II hissə, Bakı:Yazıçı, 1991,

10. Quliyev V. Ötən günlərimi qaytarardılar. Bakı, 2001
11. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəlində ümumi tarixi icmal. Bakı, 1997
12. Фатуллаев Ш. Городостраительство и архитектура Азербайджана XIX начала XX века. Стройиздат, 1986 с.266
13. Həmidə xanımın xatirələri. Dəftər nöm.1.vər.2,4, Dəftər nöm.2, v.16-Qarabağnamələr, I h.,
14. Şəmistan Nəzirli. Azərbaycan generalları. B.:Gənclik, 1991,
15. Kavkaz qəzeti 1855, №1
16. Kavkaz qəzeti, 1.03.1872
17. Каспий,21.08.1906
18. Kazımlı G., Quliyev V. Bülbülcan. Bakı, 2016
19. Кочарли Ф. Литература азербайджанских татар. Тифлис, 1903
20. Керимзаде П.О. Меценатство в Северном Азербайджане (на рубеже XIX XX веков.Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук) Баку, 2003,
21. Керимов Н. Становление и развитие азербайджанского театра. Баку:Элм, 1991
22. “Molla Nəsrəddin” jur., N36, 26.05.2007

**ABŞ-da DAĞLIQ QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİNİN TƏBLİĞİNDƏ
AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN LOBBİÇİLİK
FƏALİYYƏTİNİN ROLU**

Kamandari Məmmədova Aygün Allahşükür qızı

Bakı Avrasiya Universiteti

kamandari_a@mail.ru

Açar sözlər: lobbiçilik fəaliyyəti, Azərbaycan diasporu, Dağlıq Qarabağ həqiqətləri, ABŞ-da lobbi

Xülasə

Məqalədə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ermənilərin zaman-zaman xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımlar, soydaşlarımızın yaşadıkları ölkədə zəngin tarixi-mədəni irsimizin, ana dilimizin qorunub saxlanmasından bəhs edilir. Bu istiqamət üzrə ABŞ-da fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları və lobbi qurumlarının həyata keçirdikləri zəruri tədbirlər də məqalədə öz əksini tapmışdır.

**РОЛЬ ЛОББИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В ПРОПАГАНДЕ РЕАЛИЙ
НАГОРНОГО КАРАБАХА В США**

А.А.Камандари Маммедова

Ключевые слова: лоббистская деятельность, Азербайджанская диаспора, Нагорно-Карабахские реалии, Лоббирование в США

Резюме

В статье рассматриваются Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт, периодически совершаемые армянами геноциды против нашего народа, сохранение нашего богатого историко-культурного наследия и родного языка в стране, где проживают наши соотечественники. В статье также отражены необходимые меры, предпринимаемые азербайджанскими диаспорскими организациями и лоббистскими организациями в США.

THE ROLE OF THE LOBBYING ACTIVITIES OF THE AZERBAIJANI DIASPORA IN PROMOTING THE REALITIES OF NAGORNO-KARABAKH IN THE UNITED STATES

A.A.Kamandari Mammedova

Key words: *lobbying activities, Azerbaijani Diaspora, Nagorno-Karabakh Realities, Lobbying in the United States*

Summary

The article discusses the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, the genocides committed by Armenians against our people from time to time, the preservation of our rich historical and cultural heritage and mother tongue in the country where our compatriots live. Necessary measures taken by Azerbaijani diaspora organizations and lobby organizations in the United States. All these are also reflected in the article.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ABŞ-dakı Azərbaycan diasporunun mövcud potensialı və lobbimizin müasir inkişaf səviyyəsi, onun iki dövlət arasında münasibətlərə təsir qüvvəsini xeyli artırmışdır. Lobbizmin qlobal fenomen struktura malik fəaliyyət strategiyası prosesində ölkəmizin hərtərəfli tanınması və Dağlıq-Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyinin Amerika ictimaiyyətinə çatdırılmasında məhz ABŞ-dakı Azərbaycan diasporunun lobbçilik fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında ən səmərəli lobbçilik fəaliyyəti əsasən müxtəlif biznes-assosiasiyaları tərəfindən həyata keçirilir (İstehsalçıların Milli Assosiasiyası, Rielterlərin Milli Assosiasiyası, Amerika Tibb Assosiasiyası, Amerika Benzin İnstitutu və s.). Araşdırmalar göstərir ki, son illər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir sıra birliklər də təmsil etdikləri peşə sahiblərinin və biznes dairələrinin mənafeyini qoruyan qanunların hazırlanmasında və parlament tərəfindən qəbul olunmasında yaxından iştirak etmişlər.

ABŞ hökuməti bu məsələyə hər zaman çox ciddi yanaşmışdır. Bu iş böyük rüşvətlərlə müşayiət olunurdu və cəmiyyətdə korrupsiyanın artmasına gətirib çıxarırdı. Bunun qarşısını almaq üçün ABŞ Konqresi 1907-ci ildən başlayaraq lobbçilik fəaliyyətini nizamlayan bir sıra qanunvericilik aktları qəbul etmişdir:

- 1907-ci il – seçki kampaniyalarının maliyyələşdirilməsini nizamlayan federal qanun;
- 1925-ci il – Korrupsiya haqqında federal qanun (Federal Corrupt Practices Act);

1946-cı ildə lobbiçiliyin tənzimlənməsi haqqında federal qanun (Federal Regulation of Lobbying Act) təsdiqləndi. Bu qanuna uyğun lobbiçinin kim olduğu müəyyənləşdirilir və onun maliyyə imkanları nəzarət altına alınır. Həmin qanunda deyilir ki, Amerika Konqresindəki qanunlara təsir etməyə və ya müvafiq qanun çıxmasına çalışan, bunun üçün birbaşa və ya dolayı yolla pul və digər qiymətli əşyalar toplayan və ya əsl məqsədi bu olan şəxslər lobbiçi olaraq adlandırılır. 1987-ci ildə isə sonuncu qanuna bir sıra düzəlişlər edildi. İndi məhz bu qanun hər il lobbiçilərin qeydiyyatdan keçməsinə və hesabat verməsinə nəzərdə tutur. Yalnız Vaşinqtonda ABŞ Konqresində qeydiyyatdan keçmiş 7000 lobbiçilik və Ədliyyə nazirliyində qeydiyyatdan keçmiş 800 hüquq, konsaltinq və PR şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Təcrübə göstərir ki, maraqlar üst-üstə düşdüyü zaman zəif lobbilər güclü lobbilərin imkanlarından geniş istifadə edir. Erməni lobbisi bir çox hallarda yunan lobbisinin imkanlarından istifadə etdiyi məlumdur. Lobbiçilik fəaliyyətinin ən təsirli üsullarından biri də konqresdə keçirilən seçkilərdə namizədin kampaniyalarda aktiv iştirak etməsidir. Seçki kampaniyasında maliyyə və insan resursları ilə iştirak edən hər hansısa etnik lobbi qrupu seçkilərdə qalib gələrək konqresmen fəaliyyəti dövründə təsir etmək imkanına sahib olur. Son dövrdə Azərbaycan diasporu dirçəliş dövrünü yaşamaqdadır. ABŞ-da fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatlarının artıq lobbiçilik fəaliyyəti getdikcə güclənir. Hazırda ABŞ konqresində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dostluq qrupuna artıq 40 konqresmen daxildir. Adı çəkilən qrupun fəaliyyəti ümid verir ki, ölkə xaricində Azərbaycanın dövlət və milli maraqlarına xidmət edən qərarlar qəbul edilməsində Azərbaycan diasporunun lobbiçilik fəaliyyəti ilə müvəffəq olacaqlar.

Birləşmiş Ştatlarda lobbistlərin fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar içərisindən, 1938-ci il «Xarici Nümayəndələrin Qeydiyyatı haqqında», 1946-cı və 1995-ci illərdə «Lobbiçiliyin Açıq Xarakteri haqqında» sənədlərin adlarını sadalamaq mümkündür. İndiki dövrümüzdə Amerikada lobbiçilik rəsmi illik dövriyyəsi yüz milyon dollarlarla ölçülən biznes sahəsinə çevrilmişdir. Bir ictimai reallaşdırma (public realization) vasitəsi kimi, peşəkar lobbiçilik şirkətlərə böyük gəlir gətirir. Onun çox geniş yayılmış, böyük xərc və təşkilatçılıq bacarığı tələb edən metodlarından biri isə «ot kökündə lobbiçilik» (grass roots lobbying) adlanır.

Müasir dövrdə həyatımızı əhatə edən sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni sferalarda daim yeni tələblər qarşıya çıxır. Bu gün ABŞ-ın geopolitik üstünlüyü, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində Azərbaycan ərazi bütövlüyü maraqlarına uyğun olan beynəlxalq hüquqi baza yaratmağa imkan verir (bunu təmin edir!). Bu da beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni metodlar yaratmağı zəruri edir. Yeni dünya nizamında baş verən qloballaşma, xalqlar arasında gedən elmi-texniki və sosial-mədəni mübadilə ümumdünya mədəni əlaqələrinə

töhfə verir və onun iştirakçısının inkişafına zəmin yaradır. Müasiri olduğumuz demokratiyanın transformasiya etdiyi bir dövrdə insan resursunun ön plana keçməsi modern tələblərin meydana gəlməsini əsas vəzifə kimi ortaya qoydu. Cəmiyyətdə coğrafi məkanın, etnik mənşənin, dini mənsubiyyətin, ümumi-siyasi dünyagörüşün fərqi qabarıq şəkildə görünməyə başladı. Xalq hakimiyyətinin dalğalarının təsir imkanları artdıqca cəmiyyətin həyat tərzinin dəyişməsi yeni beynəlmiləl metodların meydana çıxmasını zəruri etdi.

İstər Şərq-Qərb, istərsə də okeanın o tayı olan Amerikada, lobbi institutları üzrə fəaliyyət göstərən instansiyalar, həm dövlət, həm də qeyri-hökumət orqanları lobbi işini müxtəlif maraqlar istiqamətində qurmalı oldular. Lobbi artıq beynəlxalq münasibətlərin bir elementi hesab olunmağa başladı. Birləşmiş Ştatlarda lobbi fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi dövlət proqramının qəbul edilməsi bunun əyani sübutu idi. Bu proqramda lobbilyə, əsasən başqa ölkədə informasiya daşıyıcısı olmaqla siyasi tələblərin yerinə yetirilməsi, eyni zamanda beynəlxalq münaqişələrin həlli faktoru kimi böyük diqqət yetirilirdi. ABŞ-da lobbi hər hansısa bir məsələnin gündəmdə yer alması, onun ictimaiyyət arasında yayılması və təbliğ olunmasında artıq bir vasitəyə çevrilmişdir.

Tədqiq edilən dövrdə araşdırmalar əsasında məlum olur ki, ABŞ-da mövcud bir sıra dövlətlərin diasporları kimi Azərbaycan diasporunun da lobbiçilik fəaliyyətinin əsas prioritet istiqamətləri Kütləvi İnformasiya vasitələrinin diqqət mərkəzindədir. Məsələn, Birləşmiş Ştatların kifayət qədər nüfuzlu qəzetlərindən biri hesab edilən «The New York Times»da araşdırmalar apardığımız dövrdə ABŞ-da mövcud beyin mərkəzlərində Azərbaycan hökumətinin pulla nüfuz almaq söyləri barəsində infoqrafik məqalə nəşr olunmuşdur. «Amerikanın səsi» radiosunun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi məlumatda Azərbaycan diasporunun lobbiçilik fəaliyyətlərini əhatə edən 13 sənəd təqdim edilmişdir. Təsdiqini tapan müqavilələrdə ödəniş müqabilində lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan qrupların Azərbaycan həqiqətlərinin ABŞ-da tanıtılması və onun strateji əhəmiyyətinin təbliği məsələsi ön plana çəkilmişdir. Azərbaycan tərəfinin Vaşinqtonda yerləşən «DCI Group» və «Podesta Group» lobbiçilik firmaları ilə imzaladığı müqavilələrdə Azərbaycanın ABŞ-dakı səfiri Elin Süleymanovun imzaları yer almışdır. Səfir Süleymanovun «Xarici Təmsilçi» (Foreign Principal) qismində «DCI Group»la imzaladığı müqavilədə lobbiçilik firması Azərbaycan səfirliyinə ictimai əlaqələr və media strategiyası üzərində işləmək, o cümlədən, ABŞ mediasında kontaktlar yaratmaqda və müştərisi üçün vacib olan məsələlər haqda ABŞ mediasında məqalələr dərc etdirməkdə yardımçı olmaq öhdəliyini öz üzərinə götürürdü. Firma həmçinin ABŞ beyin mərkəzləri və siyasi düşüncə liderləri ilə quracağı münasibətlərdə Azərbaycanın ABŞ üçün strateji əhəmiyyətini və rəsmi Bakının mühüm saydığı məsələləri işıqlandıracağını vəd edirdi. ABŞ Ədliyyə Nazirliyinə təqdim olunan qeydiyyat sənədində «DCI Group» öz

lobbiçilik fəaliyyətlərində Azərbaycanın ABŞ üçün enerji və təhlükəsizlik sahələrindəki əhəmiyyətini vurğulayacağını bildirirdi.

«The New York Times» nüfuzun satın alındığı iddia olunan beyin mərkəzləri sırasında Atlantik Şurasının fəaliyyətinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Atlantik Şurasının aparıcı donörleri sırasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti - SOCAR-ın adı da yer almışdır. Həmin beyin mərkəzinin 2014-cü ilin iyulun 1-də «Qafqazda NATO: Azərbaycanın Məsələsi» başlıqlı ictimai forum keçirilmişdir. Azərbaycanın NATO-dakı missiyasının rəhbəri Xəzər İbrahim və Azərbaycan hökumətini tez-tez ictimai forumlarda təmsil və müdafiə edən Brenda Şefferin, o cümlədən, ABŞ Dövlət Katibinin yardımçısı Erik Rubinin panelist qismində iştirak etdikləri tədbirdə Azərbaycanın Qafqazda Avro-Atlantik hərbi alyans üçün önəmi vurğulanmışdır.

Başqa bir infoqrafik məqalədə səfir Elin Süleymanovun Podesta Qrupunun rəhbəri Antoni Podesta ilə imzaladığı razılıq yer alırdı ki, bu razılıq da 2014-cü il yanvarın 1-dən etibarən qüvvəyə minmiş hesab olunurdu. Həmin müqavilədə Azərbaycan onun mövqeyini təbliğ edəcək firmaya hər ay 50 min dollar, üstəgəl əlavə xərclərin əvəzini ödəməyi öz üzərinə götürürdü.

Ekspertlərin qiymətləndirməsinə görə, ABŞ-da yaşayan Azərbaycan diasporu bu gün çox böyük qüvvəni təmsil edir və onun lobbiçilik xüsusiyyəti daim inkişaf edir. Diaspor və lobbinin əsas kütləsini Cənubi azərbaycanlılar və Türkiyə azərbaycanlıları təşkil edir. Onlar müxtəlif ictimai institutlarda, assosiasiyalarda, milli icmalarda təşkilatlı, şübhəsiz ki, bizim ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarının qorunmasında mühüm rol oynaya bilərlər.

ABŞ-da azərbaycanlılar əsasən Nyu-York, Vermont, Nevada, Texas, İllinoys, Arizona, Florida, Ohayo, Konnektikut kimi ştatlarda yaşayırlar. Hazırda Birləşmiş Ştatlarda azərbaycanlıların 30-a yaxın ictimai birliyi, bir jurnalı və bir televiziya kanalı fəaliyyət göstərir. Birləşmiş Ştatlar Dövlət Departamentinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 5553 azərbaycanlı Amerika vətəndaşlığına keçmişdir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində və ABŞ-da da fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları və lobbi qurumları Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ermənilərin zaman-zaman xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlarının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması ilə yanaşı, yaşadıkları ölkədə zəngin tarixi-mədəni irsimizin, ana dilimizin qorunub saxlanması istiqamətində də lazımı tədbirlər görməkdədirlər. ABŞ-ın müxtəlif ştatlarında yaradılan həftə sonu məktəbləri və ya təhsil ocaqlarında Azərbaycan dili ilə bağlı hazırlanan xüsusi maarifləndirici proqramlar xarici ölkələrdə böyüməkdə olan gənc nəslin öz ana dilinə bağlılığını artırmaq məqsədi daşıyırdı. Azərbaycan diasporu və lobbisi tərəfindən, demək olar ki, tədqiq edilən illərdə müntəzəm şəkildə bu formatda tədbirlər həyata keçirilir.

2004-cü ilin 9 iyununda Amerika-Türk Assosiasiyaları Assambleyasının Prezidenti Ərcümənt Qılıncın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşündə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev bu yaxınlarda ABŞ Konqresində Amerika-Azərbaycan işçi qrupunun yaradılmasını qeyd edərək demişdi ki, bu çox böyük nailiyyətdir və konqresdə yalnız bir neçə ölkə belə bir uğura gəlib çatıbdir.

Ötən dövr ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış soydaşlarımız arasında milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması, adət-ənənələrimizin yaşadılması, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində də xeyli işlər görülmüşdür. Sırr deyil ki, bütün bunlar diasporumuzun təşkilatlanması və getdikcə daha da güclənməsi sayəsində baş vermişdir. Tədqiq etdiyimiz illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan lobbi icmaları, mədəniyyət mərkəzləri məhz bu missiyanı üzərilərinə götürərək real işlərlə məşğul olmuşdular. Erməni yalanlarının ifşası istiqamətində lobbi təşkilatlarımız daha ısrarlı çalışmaqla, məhz bu məsələdə digər xalqların diaspor və lobbi icmaları ilə də əməkdaşlığa səy göstərirlər. Ermənistan Azərbaycan münaqişəsində dövlətimizin haqlı mövqeyinin və milli maraqlarının təbliğatı işlərində lobbinin güclü təsirə malik olması üçün, qeyri-millətlərdən ibarət nüfuzlu lobbi qurumları da məsələnin həlli prosesinə cəlb edilməlidir. Araşdırmalar apardığımız dövrdə ABŞ-da Azərbaycan lobbisi hələ gəncdir, bir sıra xalqların yüz illərdən bəri formalaşmış lobbi təşkilatları səviyyəsinə çatmaq üçün hələ xeyli işlər görülməli olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Elə bunun nəticəsidir ki, erməni lobbisi bir qayda olaraq Ermənistana, hətta Dağlıq Qarabağda kök salmış separatçılara yardım göstərdiyi halda, Azərbaycan diasporu və lobbisi hələ Bakıdan dəstək gözləyir. Çünki, erməni lobbi təşkilatlarının həm maddi, həm də təşkilati cəhətdən imkanları həddindən artıq genişdir. Dünyanın ayrı-ayrı xristian dairələrində erməni təəssübkeşliyi güclü qüvvə kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Elə bu səbəbdən erməni lobbisi dünyanın müxtəlif ölkələrində ayrı-ayrı media orqanlarını, ictimai-siyasi xadimləri öz təsirləri altına sala bilmişdir. Azərbaycan diasporunun təşəkkülü, formalaşması və inkişaf tarixi isə bilavasitə xalqın mühacirət tarixi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər. Bakı, 2005, 487 s.
2. «ABŞ-dakı diasporamız yeni sistemə keçib». Bakı: Palitra, №13 (1584), 8 fevral, 2011.
3. ABŞ-da Azərbaycan lobbisi yaranır www.azadliq.org/content/article/24414353.html
4. ARDİDK Cari Arxivi: Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin 2005-ci ilin yekunlarına dair hesabatı. Bakı: Yurd, 2005, 92 s.

5. Арутюнов С. Диаспора это процесс//Этнографическое обозрение. Москва, 2000, №2, с.17-31.

6. Бажанов Е. Актуальные проблемы международных отношений //Избранные труды. В 3 томах. Том 1. Год издания: 2001 ИСБН: 5-7671-0062-4. 464 с.

7. www.amerikaninsesi.org/content/amerika_azerbaijan/3037851.html

8. www.amerikaninsesi.org/Voice of America

CƏLİLƏBƏD SİKKƏ DƏFİNƏSİ HÜLAKÜLƏRİN TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİ AÇIQLAYIR

Məmmədova Aygün Musa qızı
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Numizmatika Fondunun müdiri, t.ü.f.d.
aygun_kons@mail.ru

Açar sözlər: *Hülakülər, Cəliləbad, dirhəmlər, muzey, ticarət əlaqələri*

Xülasə

Məqalədə ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə Cəliləbad rayonunun Muğan kəndində aşkarlanmış sikkə dəfinəsi ətraflı tədqiq edilmişdir. 109 ədəd gümüş dirhəmdən ibarət bu dəfinə 1988-ci ildə AEA Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (hazırda AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi) Numizmatika Fonduna təhvil verilmiş və hazırda burada qorunur.

Dəfinənin tədqiqi nəticəsində hicri 697-723-cü (1297-1323) illərdə Naxçıvan, Bazar, Təlli Aras, Ərzurum, Ərzincan, Sivas, Təbriz, Damqan, Kaşan, Şiraz, Kerman, İsfəhan, Marağa, Həmədan, Zəncan, Soltaniyyə, Save, Vastan, Bağdad zərxbanalarında istehsal edilmiş sikkələr müəyyənləşdirilmiş, Hülakü (Elxanilər) hökmdarları – Qazan Mahmud (694-703=1295-1304), Ulcaytu Xudabəndə Muhəmməd (703-716=1304-1317) və Əbu Səid (716-736=1317-1336) dövründə pul təsərrüfatında olan dəyişikliklər qeyd edilmişdir.

Dəfinədəki dirhəmlərin (çəki – 2-5 q) üzərindəki yazıların öyrənilməsi yalnız Azərbaycanın deyil, həm də digər dövlətlərin sikkə zərbi, hökmdarların titulları, dinin inancı və Hülakülər dövründə ticarət əlaqələri barədə qənaətlər əldə etməyə imkan verir.

ДЖАЛИЛАБАДСКИЙ КЛАД РАСКРЫВАЕТ ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ ХУЛАГУИДОВ

Айгюн Маммадова

Ключевые слова: *Хулагуиды, Джалилабад, дирхемы, музей, торговые связи*

Резюме

В статье впервые обширно исследован монетный клад 1980-го года, найденный в селе Муган Джалилабадского района Азербайджанской Республики. Данный клад, состоящий из 109 серебряных дирхемов в 1988-м году был сдан в Фонд Нумизматики Национального Музея Истории Азербайджана.

байджана Национальной Академии Наук Азербайджана, где и ныне хранится.

В результате исследования клада выявлены монеты 697-723 годов хиджры (1297-1323), чеканенные в городах-монетных дворах – Нахчиван, Базар, Телли Арас, Арзурум, Арзинджан, Сивас, Табриз, Дамган, Кашан, Шираз, Керман, Исфахан, Марага, Хамадан, Занджан, Солтания, Саве, Вастан, Багдад, предоставлены основные различия, происходящие в монетном хозяйстве при правителях Хулагуидов (Ильханидов) - Газана Махмуда (694-703=1295-1304), Улджайту Худабенде Мухаммеда (703-716=1304-1317) и Абу Саида (716-736=1317-1336).

Изучение надписей дирхемов (вес – 2-5 г) клада предоставляет сделать итоги о монетной чеканке не только Азербайджана, но и других государств, а также о титулах правителей, их верованиях и торговых связях периода Хулагуидов.

JALILABAD TREASURE REVEALS TRADE RELATIONS OF KHULAGUIDS

Aygun Mammadova

Key words: *Hulaguids, Jalilabad, dirhams, museum, trade connections*

Summary

The scientific article for the first time extensively and narrative study the coin treasure of 1980, found in the village of Mugan, Jalilabad region of the Azerbaijan Republic. This treasure, consisting of 109 silver dirhams, was handed over to the Numismatics Fund of the National Museum of the History of Azerbaijan of the National Academy of Sciences of Azerbaijan in 1988, where it is still kept.

As a result of the narrative study of the treasure, coins of 697-723 AH (1297-1323), minted in the mint cities - Nakhchivan, Bazar, Telli Aras, Arzurum, Arzinjan, Sivas, Tabriz, Damgan, Kashan, Shiraz, Kerman, Isfahan, Maragha, Hamadan, Zanzan, Soltania, Save, Vastan, Baghdad, the main differences occurring in monetary economy under the emperors of the Hulaguids (Ilkhanids) - Ghazan Mahmud (694-703=1295-1304), Uljaytu Khudabende Muhammad (703-716=1304-1317), Abu Said (716-736=1317-1336).

The study of the inscriptions of the dirhams (weight: 2 - 5 g) of the hoard makes it possible to draw conclusions about the coinage not only of Azerbaijan territory, but also of other governments, as well as the titles of emperors, their beliefs and trade relations of the Hulaguid period.

Azərbaycan tarixində mühüm mərhələni təşkil edən Hülakülər (Elxanilər - hicri 654-758=miladi 1256-1358) dövrünün sosial-iqtisadi əlaqələrinin tədqiqində yazılı mənbələrlə yanaşı numizmatik faktlar önəmlidir.

Məqalədə ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Cəlilabad rayonunun Muğanlı kəndində aşkarlanmış və 1990-cı ildə (akt N 4, 2 iyul) AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verilmiş sikkə dəfinəsi tədqiq edilmişdir (109 ədəd). Hazırda bu dəfinə muzeyin Numizmatika Fondunda qorunur.

Cəlilabad rayonunun düzənlik ərazisində yerləşən Muğanlı kəndinin adının türkdilli Azərbaycan tayfası olan muğanlıların adı ilə bağlı olduğu, bir sıra yaşayış məntəqələrinin Cənubi Azərbaycanın Muğanlı kəndindən köçüb gəlmiş Mollahəsənli, Mehdili və Cabbarlı nəsilərinə mənsub ailələr tərəfindən salındığı tədqiqatlarda qeyd edilmişdir. Belə tayfalar Muğan düzündə yaşadığına görə kənd həmin düzün adı ilə adlandırılıb [2, s.427].

Qeyd edilən kənddə aşkarlanmış sikkə dəfinəsinin numizmatik təyinatını t.ü.e.d., professor Əli Rəcəbli etmişdir. Təyinat nəticəsində aşağıdakı gümüş dirhəmlər müəyyən edilmişdir:

Qazan Mahmud (694 – 703 = 1295 - 1304)

1. Naxçıvan, 697 = 1297 - 1298, 5 q
2. Bazar, 701 = 1301 - 1302, 4 q
3. Bağdad, 4 q
4. Damqan, 4,03 q
5. Kaşan, 4,2 q
6. Zərpxana aydın deyil, 4,2 q
7. Ərzincan, 702 = 1302 - 1303, 4,2 q
8. Bələd, 702 = 1302-1303, 4 q

Ulcaytu Xudabəndə Muhəmməd (703 - 716 = 1304 - 1317)

9. Zərpxana aydın deyil, 3,9 q
10. Sivas, 704 = 1304 - 1305, 2,1 q
11. Zərpxana aydın deyil, 4 q
12. Ərzurum, 705 = 1305 - 1306, 4,2 q
13. Zərpxana aydın deyil, 3,3 q
14. Kaşan, 707 = 1307-1308, 4,2 q
15. Vastan, 4,2 q
16. Zərpxana aydın deyil, 4,2 q
17. Ərzincan, 710 = 1310-1311, 4,3 q
18. Zərpxana aydın deyil, 710 = 1310-1311, 4,2 q
19. Şiraz, 712 = 1312-1313, 4,5 q
20. Təbriz, 713 = 1313 - 1314, 4,1 q
21. İsfəhan, 714 = 1314 - 1315, 3,9 q
22. Təbriz, 3,9 q

23. Təbriz, 3,8 q
 24. Təbriz, 3,9 q
 25. Sivas, 3,9 q
 26. Zərpxana aydın deyil, 711 = 1311-1312, 4,2 q
 27. Zərpxana aydın deyil, 714 = 1314 - 1315, 3,9 q
 28. Zərpxana aydın deyil, 3,9 q
 29. Sultaniyyə, 715 = 1315-1316, 3,9 q
 30. Zərpxana aydın deyil, 71* = 131*, 3,8 q
 31. Təbriz, 7** = 13**, 3,9 q
 32. Kerman, 7** = 13**, 4,2 q
 33. Zərpxana aydın deyil, 7*3 = , 3,7 q
 34. Bazar, 713 = 1313 - 1314, 3,6 q
 35. Təbriz, 3,9 q
 36. Təbriz, 4,2 q
 37. Təbriz, 3,9 q
 38. Təbriz, 4,2 q
 39. Mədinəh Təbriz, 4,1 q
 40. Təbriz, 3,9 q
 41. Zərpxana aydın deyil, 3,9 q
 42. Zərpxana aydın deyil, 3,9 q
 43. Zərpxana aydın deyil, 3,8 q
 44. Zərpxana aydın deyil, 4,1 q
 45. Zərpxana aydın deyil, 3,9 q
- Əbu Səid (716 – 736 = 1317 - 1336)
46. Zərpxana aydın deyil, 716 = 1316 - 1317, 3,3 q
 47. Bağdad, 716 = , 3,5 q
 48. Zərpxana aydın deyil, Marağa, 717 = 1317-1318, 3,9 q
 49. Zərpxana aydın deyil, 717 = 1317-1318, 3,9 q
 50. Zərpxana aydın deyil, Sultaniyyə, 717 = 1317-1318, 3,5 q
 51. Ərzincan, 719 = 1319 - 1320, 3,6 q
 52. Bağdad, 719 = 1319 - 1320, 3,6 q
 53. Bazar, 719 = 1319 - 1320, 3,6 q
 54. İsfəhan, 720 = 1320 - 1321, 3,6 q
 55. Bağdad, 71* = 13**, 3,5 q
 56. Zərpxana aydın deyil, 3,5 q
 57. Zərpxana aydın deyil, 719 = 1319-1320, 3,5 q
 58. Təbriz, 719 = 1319 - 1320, 3,5 q
 59. Zərpxana aydın deyil, 3,2 q
 60. Zərpxana aydın deyil, 3,5 q
 61. Zərpxana aydın deyil, Kaşan, 719 = 1319-1320, 3,5 q
 62. Zərpxana aydın deyil, 719 = 1319-1320, 3,5 q

63. Həmədan, 719 = 1319-1320, 3,6 q
64. Yəzd, 719 = 1319-1320, 3,5 q
65. Zərbxana aydın deyil, 3,4 q
66. Sultaniyyə, 719 = 1319-1320, 3,5 q
67. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
68. Şiraz, 719 = 1319-1320, 3,5 q
69. Zəncan, 3,5 q
70. Marağa, 3,5 q
71. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
72. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
73. Zərbxana aydın deyil, 720 = 1320-1321, 3,5 q
74. Bağdad, 720 = 1320-1321, 3,4 q
75. Zərbxana aydın deyil, 3,4 q
76. Zərbxana aydın deyil, 3,3 q
77. Zərbxana aydın deyil, 2,9 q
78. Zərbxana aydın deyil, 3,6 q
79. Zərbxana aydın deyil, 720 = 1320-1321, 3,6 q
80. Zərbxana aydın deyil, Save, 720 = 1320-1321, 3,5 q
81. Sultaniyyə, 720 = 1320-1321, 3,5 q
82. Zərbxana aydın deyil, 7*0 = 13**, 3,5 q
83. Sultaniyyə, 7** = 13**, 2,7 q
84. Naxçıvan, 72* = 132*, 3,1 q
85. İsfəhan, 7** = 1300, 3,6 q
86. Zərbxana aydın deyil, 3,6 q
87. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
88. Zərbxana aydın deyil, 721 = , 3,5 q
89. Zərbxana aydın deyil, 3,6 q
90. Zərbxana aydın deyil, 3,2 q
91. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
92. Zərbxana aydın deyil, 722 = , 3,5 q
93. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
94. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
95. Zərbxana aydın deyil, 72* = 132*, 3,2 q
96. Zərbxana aydın deyil, 72* = 132*, 3,5 q
97. Zərbxana aydın deyil, 7** = 13**, 3,5 q
98. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
99. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
100. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
101. Zərbxana aydın deyil, 3,1 q
102. Bazar, 721 = 1321 - 1322, 3,5 q
103. Telli-Aras, 723 = 1323-1324, 3,4 q

104. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
105. İsfəhan, 729 = 1328 - 1329, 3,5 q
106. Zərbxana aydın deyil, 72* = 13**, 3,4 q
107. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
108. Zərbxana aydın deyil, 3,5 q
109. Zərbxana aydın deyil, 3,6 q

Monqol imperiyası dağılıqdan sonra yaranan Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin ərazisi Fars körfəzindən Dərbəndə və Ceyhun çayından Misirə qədər uzanırdı. Gürcüstan, Trabzon imperiyası, Konya sultanlığı, Kilikiya çarlığı, Kipr krallığı, Heratın müəyyən qismi Elxanilərdən vassal asılılığında olmuş, vergilər ödəmişlər. Dövlətin paytaxtı Marağa, Təbriz, Sultaniyyə, sonra isə yenedən Təbriz olmuşdur.

Qazan xan Mahmud (694-703=1294-1303). Tədqiqata cəlb etdiyimiz Cəlilabad rayonunun Muğan kəndində aşkarlanan sikkə dəfinəsində səkkizinci Elxani hökmdarı Qazan xan Mahmud (694-703=1294-1303) adından zərb edilmiş gümüş dirhəmlər vardır.

Bu hökmdarın hakimiyyəti dövrü bir sıra siyasi və iqtisadi islahatlarla yadda qalmışdır. Dini adı “Mahmud” (həmd edən) olan bu hökmdarın hicri 696-700=1296-1301-ci illərdə olan sikkə islahatı nəticəsində ölkədə pul təsərrüfatı sabitləşmiş, iqtisadiyyatda yüksəlişə nail olunmuşdur [3, s. 240].

Qazan xanın hakimiyyəti dövrü sikkələrini 2 qrupa ayırmaq mümkündür:

- islahata qədərki;
- islahatdan sonra.

Müasir numizmatik tədqiqatlara əsasən, bu hökmdarın hakimiyyəti dövründə iqtisadi islahatdan əvvəl Təbrizdən əlavə Mardin, Astarabad, Tus, Bağdad, Cəzirə, Curcan, Kabucamə, Nişapur və d. zərbxanalarda (orta çəki - 2,5 q) gümüş dirhəmlər, yarım dirhəmlər (1,08 q), ikili dirhəmlər (4,32 q), altılıq dirhəmlər (12,96 q), mis felslər (Əbu İshaq, Ərciş, Darcan, Dizmar, Ərzurum, Harran, İg, İsfəhan, Mardin, Şəbestar, Şiraz, Siird, Sinop, Sivas, Təbriz, Urmi) zərb edilmişdir. Müxtəlif mərhələlərdə fərqli tipli belə sikkələrin üst tərəfinə ərəbcə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur” sözləri, arxa tərəfinə isə ərəbcə və uyğurca sözlər həkk edilmişdir [6].

Qazan Mahmud dövrünə aid bir sıra mis felslərinə şir (bəzən quş) və Günəş təsvirləri həkk edilmişdir [6].

Uyğun dövrün qızıl dinarlarına ilkin zərbdə ərəbcə və uyğurca, daha sonralar isə yalnız ərəbcə yazılar zərb edilmişdir. Bu dövrün qızıl dinarları fərqli çəkildir (2,16; 4,25; 12,96 q).

Qazan xanın sikkə islahatı bir sıra müsbət nəticələr vermişdir:

- vahid qəbul olunmuş sikkə sistemi nizamlanaraq vahid əyar və çəkiyə malik qızıl və gümüş sikkələr zərb edilmişdir;
- sikkələrin yüksək əyara malik olması alıcılıq qabiliyyətini artırmışdır;

- sikkə islahatı sayəsində daxili ticarət inkişaf edib genişlənmişdir. Sikkə islahatından əvvəl dövlət xəzinəsinin gəliri 1700 түmən idisə, islahatdan sonra 2100 түmənə yüksəlmişdir.

- beynəlxalq ticarətdə istifadə edilən Qazan xan dövrünə aid yüksək əyarlı və dəyərli qızıl sikkələr dövlət xəzinəsinə yüksək gəlir qazandırmışdır.

- ticarətin inkişafı istehsal təsərrüfatının və şəhərlərin artımına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar sikkə zərbinə tələbatın daha da artmasına, yeni zərbxanələrin təsis edilməsinə, əvvəlki zərbxanələrin yenidən işləməsinə rəvac vermişdir.

Bu hökmdarın iqtisadi islahatından sonra İraqın Vasit, Cəlalabad şəhərlərində altılıq gümüş dirhəmlər (və ya 1 gümüş dinar, 12,96 q) zərb edilmişdir.

Muğan dəfinəsində olan nadir gümüş dirhəmlərdən biri də hicri 698 = 1297/1298-ci ildə Naxçıvanda zərb edilmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. *Hülakülər (Elxanilər). Qazan Mahmud (1294-1303). Naxçıvan, 698=1297-1298, gümüş dirhəm, 5 q*

Yüksək çəkili belə dirhəmin aversində beşləçəkli kartuş daxilində ərəbcə: “Allah, Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, mərkəzdə: “Naxçıvanda zərb edilib”, ətrafında: “altı yüz doxsan səkkizinci ildə” sözləri zərb edilib.

Kənarında nöqtəvari möhürlə zərb edilən reversdə hökmdarın adı və titulu ərəbcə və uyğurca həkk edilmişdir.

Qazan Mahmud dövrünə aid Naxçıvanda və Ordubadda zərb edilən 3-4 q çəkili nadir mis fəslər də məlumdur [6; 1, s. 175].

Muğan dəfinəsində olan digər gümüş dirhəm Bazar zərxbanasında istehsal edilmişdir (şəkil 2).

Şəkil 2. *Hülakülər (Elxanilər). Qazan Mahmud (1294-1303). Bazar, 701=1301-1302, gümüş dirhəm, 4 q*

Bu zərboxananın yerləşmə məkanını fərqli təqdim etmək mümkündür. Alazan (Qanıq) çayının sol sahilində, müasir Zaqatala rayonundan təxminən 25 km cənuba doğru Bazar kəndi yerləşir. Bu kənd Gürcüstanla həmsərhəddir. Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində Bazar məhəlləsi vardır, həmçinin tarixi tədqiqatlara əsasən bu rayondakı Qımır kəndinin də tam adı – Qımır Bazar, Çar kəndinin tam adı isə - Çarbazar olmuşdur. XIX əsrin məlumatlarına əsasən, Zaqatala rayonunda Bazar Tala adlanan kənd mövcud idi.

Yuxarı Qarabağın Xaçın nahiyəsində Bazar kəndinin, Dəvəçi rayonunda “Yurd Bazar Anbarçı” adlı yaşayış yerinin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir [5, s. 110].

Bazar zərboxanasına aid dirhəmlərin Azərbaycanda əksər yerlərdə tapılması onların yerli pul təsərrüfatında istifadə edildiyini təsdiq edir. Muğan dəfinəsindəki dirhəmlərə əsasən Naxçıvan və Bazar zərboxanalarının fəaliyyəti Ulcaytu dövründə də davam etmişdir.

Ulcaytu (703–716=1303-1316). Qazan xan dünyasını dəyişəndən sonra onun vəsiyyətinə əsasən qardaşı – Ulcaytu (703-716=1303-1316) hakimiyyətə gəldi. Bu xanın dini adı - “Mühəmməd Xudabəndə” (Yaradanın bəndəsi Mühəmməd) idi. Bu dövrə aid fərqli çəkili və tipli dinarlar, dirhəmlər, yarım dirhəmlər, ikili dirhəmlər və felslər məlumdur.

Qazan xanın uğurlu pul siyasətini davam etdirməyə çalışsa da, hicri 704-716=1304-1316-cı illərə aid aşağı əyarlı qızıl sikkələr və gümüş dirhəmlər onun idarəçiliyinin o qədər də uğurlu olmadığını təsdiq edir.

Ulcaytu dövrünün sikkələrinə əvvəlcə 4 xəlifə, daha sonralar isə 12 imam adları zərb edilmişdir (3, s. 240).

Əbu Səid (716-736=1317-1336). Ulcaytu sultan dünyasını dəyişdikdən sonra onun azyaşlı oğlu Əbu Səid hakimiyyətə gəldi. Bu hökmdarın hakimiyyəti dövrü saraydaxili çekişmələrin artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönəlmiş

mübarizə və qonşu dövlətlərlə (xüsusilə Qızıl Orda ilə) daimi toqquşmalarla tarixdə iz qoymuşdur [4, s. 22].

Bu hökmdarın 20 illik hakimiyyəti dövründə gümüş dirhəmin çəkisində azalma müşahidə edilmişdir. Dövlətdə yaranan təsərrüfat və iqtisadi-siyasi problemlərlə əlaqədar baş verən bu prosesi əsasən üç mərhələyə ayırmaq mümkündür:

- hicri 717-727-ci =1317-1327-ci illər - 1,73 q;
- hicri 727-734 =1326-1333-cü illər – 1,6 q;
- 734–736=1333-1336-cı illər – 1,4 q (4, s. 13, 22).

Əvvəldə bəhs etdiyimiz Bazar zərəbxanasının fəaliyyəti Əbu Səid dövründə də davam etmişdir. Muğan dəfinəsindəki dirhəm buna fakitik sübutdur (şəkil 3).

Şəkil 3. Hülakülər (Elxanilər). Əbu Səid (716-736=1317-1336). Bazar, 719=1319-1320, gümüş dirhəm, 3,6 q (mehrəb tipli dirhəm)

Muğan dəfinəsində olan nadir gümüş dirhəmlərdən biri də hicri 723=1323-1324 ildə “Təlli Araz” adlı zərəbxanada istehsal edilib. Bu zərəbxanann adından olan “təlli” sözü tərcümədə “təpə” mənasını verir. Beləliklə, “Araz təpəsi” zərəbxanasının və ya şəhərinin məhz hansı məkanda olması barədə yazılı mənbələrdə qeydlər olmasa da, bu dirhəmlərin Araz çayı yaxınlığındakı məkanlarda zərb edildiyi söylənə bilər.

Əbu Səid dövründə müxtəlif tipli sikkələr (dirhəm, yarım dirhəm, ikili dirhəm, qızıl və gümüş dinarlar, mis) və nominalı 60 dirhəm olan (103,65 q) hədiyyə səciyyəli sikkələr zərb edilmişdir.

Beləliklə, Muğan dəfinəsinin numizmatik tədqiqi nəticəsində Bazar, Naxçıvan, Təlli Aras dirhəmləri ilə yanaşı Bağdad, Damqan, Kaşan, Ərzincan, Bələd, Sivas, Ərzurum, Vastan, Şiraz, Təbriz, Kerman, Sultaniyyə, Həmədan, Zəncan, Yəzd, Marağa zərəbxanalarının istehsalı olan dirhəmlər müəyyən edilmişdir.

Bu dəfinədəki gümüş dirhəmlərə əsasən Qazan xan Mahmud “cahan padşahı, əzəmətli sultan, əzəmətli xan, əzəmətli elxan” titullarına sahib olmuş,

onun dövrünün sikkələrində dini ifadələr (Allah hakimiyyətini davamlı etsin, Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir, Allaha həmd olsun) həkk edilmişdir.

Dəfinədə olan Ulcaytu dövrünə aid gümüş dirhəmlərə əsasən bu hökmdar “əzəmətli sultan, dünya və dinin müdafiəçisi, imam, mövla, xan” titullarına malik olmuş, onun dövründəki bəzi sikkələrə “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir” sözlərinə əlavə olaraq “Əliyyə vəliyullah” (Əli Allahın yaxınıdır) sözləri həkk edilmişdir. Bu dövrünə bəzi gümüş dirhəmlərinə Muhəmməd peyğəmbərə müraciətlə “Ona və ailəsinə salam olsun” sözləri, “Allah hakimiyyətini davamlı etsin”, “əzəmət Allaha məxsusdur” və Quranın surələrindən ayələr (“Əvvəl də sonra da hökm Allahındır”, “Allahın elçisi Muhəmməd İslamı bütün dinlərin fəvqündə ucaltmaq üçün göndərilmişdir”) həkk edilib.

Əbu Səid dövrünün dirhəmlərinə əsasən onun titulları “əzəmətli, ədalətli sultan, bahadır, mövla” idi və belə sikkələrə Quranın II surəsindən 131-ci ayə və digər dini ifadələr zərb edilirdi.

Azərbaycanda Elxanilər dövründə həm də Bakıya (Bakı), Bərdə, Gülüstan (Şamaxı yaxınlığında qala), Varran (İsfəhan yaxınlığında), Gəncə, Qarabağ (ərəzi adı), Urmiya, Tovuz, Əlincə, Sarayı-Mansuriyyə (Muğan düzündə), Səlməs (Urmiya gölündən şimali-qərbdə), Beyləqan, Qazaniyyə (Arquniyyə də adlandırılır, Təbriz yaxınlığında məntəqə), Əcnan (Naxçıvanda mis mədənləri ilə zəngin məkan), Şəhristani-Raşidi (Təbriz şəhərindən cənub-qərbdə) və d. zərbxanalar fəaliyyət göstərmişdir.

Ümumilikdə Elxani sikkələri 60-dan artıq zərbxanada zərb edilərək Yaxın və Orta Şərq, hətta Avropa ilə ticarət əməliyyatlarında istifadə edilmiş, çoxsaylı italyalı tacirlərin Təbrizə gəldiyi, Hindistanla iqtisadi-mədəni əlaqələrin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir.

Çingizxan nəvələrinin təsis etdiyi Elxanlı və Qızıl Orda dövlətlərinin islamaşması və türkləşməsi monqol istilasının müsbət tərəflərindəndir.

Cəlilabadın Muğan dəfinəsindən əlavə Elxanilərin sikkələri həm də Bakı, Füzuli, Ağdam, Beyləqan, Gəncə, Naxçıvan MR-da və d. məkanlarda aşkarlanmışdır.

Muğan dəfinəsi aşkarlanmış sikkə dəfinəsi XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın pul təsərrüfatında istifadə edilən gümüş sikkələrin həm də İraq, İran və Türkiyə ilə ticarət əlaqələrində istifadə edildiyini təsdiq etməkdədir.

Məhz müvafiq dövrün numizmatik tapıntılarına əsasən, Elxanilər imperiyasının gündəlik ticarətində əsasən - gümüş dirhəmlərdən (bəzən dinar kimi qeyd edilir), beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında qızıl dinarlardan, xırda ticarətdə isə mis felzlərdən istifadə edilmişdir.

Müasir numizmatik tədqiqatlar üçün həm metodoloji təyinat, həm də tarixi məlumatlar (topoqrafik qeydlər) baxımından bu dəfinə əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra milli numizmatik tapıntılarımızın qanundan kənar yollarla digər ölkələrə ötürülməsi halları müasir dövrümüzün acınacaqlı problemi. Belə tapıntıların xarici muzeylərdə qorunması və nümayiş edilməsi təbliğat baxımından önəmli olsa da (yanlış izahlar da istisna deyil), gənc nəsillə bu tapıntıları muzeylərə təhvil vermək və müasir qanunları izah etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Ədəbiyyat:

1. Rəcəbli Ə.M. Azərbaycan sikkələri. Kitab-albom. Bakı: Xalqbank, 2012
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Сейфеддини М. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII – XV вв. Монография. Т. 1. Баку: ЭЛМ, 1978
4. Сейфеддини М. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII – XV вв. Монография. Т. 2. Баку: ЭЛМ, 1981
5. Энциклопедический словарь топонимики Азербайджана. Словарь. Под ред. Р.Алиевой. Баку, Шарг-Гарб, 2007
6. Ilkhanids // Islamic coins // <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=653>

1992-ci İLİN MAYI - ŞUŞANIN İŞĞALINA DAİR

Əzizağa Qəni-zadə

SQ Hərbi Akademiyasının dissertantı

Yupiter57@mail.ru

Açar sözlər: *Şuşa, inkişaf, dirçəliş, şuşa əməliyyatı, özünümüdafiə dəstələri, işğal*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən olan Şuşa şəhərinin yaradıldığı gündən bu günədək keçdiyi tarixi dövr, Pənahabad-Şuşa qalası haqqında məlumatlar, o cümlədən 1992-ci il mayın 8-də erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunması mötəbər mənbə və ədəbiyyatlar əsasında araşdırılmışdır.

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri bütünlüklə Qarabağın işğal edilməsini təmin etdi. Şuşa özünümüdafiə dəstəsinin qəhrəmancasına döyüşməsinə və düşməyə layiqli müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, 1992-ci il mayın 7-dən 8-nə keçən gecə 24 min nəfər əhalisi olan, 289 kvadrat kilometrlik əraziyə malik 1 şəhər və 30 kənddən ibarət Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Məqalədə Şuşa şəhərinin ən qədim zamanlardan Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalından azad olunmasına qədərki dövr işıqlandırılmışdır.

ОБ ОККУПАЦИИ ГОРОДА ШУША - МАЙ 1992 Года

Азизага Гани-заде

Диссертант Военной академии ВС Азербайджана

yupiter57@mail.ru

Ключевые слова: *Шуша, развитие, возрождение, шушинская операция, отряды самообороны, оккупация*

Резюме

В статье на основе авторитетных источников и литературы исследованы исторический период, прошедший со дня основания города Шуша, являющегося одним из важных центров историко-культурной, общественно-политической жизни Азербайджана, сведения о крепости Панахабад-Шуша, в том числе операция по ее оккупации армянскими вооруженными формированиями 8 мая 1992 года.

Оккупацией города Шуша военные соединения Армении обеспечили оккупацию всего Карабаха. Несмотря на героическое сражение Шушинского отряда самообороны и его достойное сопротивление противнику, в ночь с 7 на 8 мая 1992 года город Шуша, и 30 сел района с населением 24 тысячи человек, площадью 289 квадратных километров, был оккупирован Вооруженными силами Армении.

В статье освещен период с древнейших времен до освобождения города Шуша от оккупации вооруженными формированиями Армении.

ON THE OCCUPATION OF THE CITY OF SHUSHA - MAY 1992

Azizaga Gani-zade

**Dissertation student of the Military Academy of the
Armed Forces of Azerbaijan
yupiter57@mail.ru**

Key words: *Shusha, development, revival, Shusha operation, self-defense units, occupation*

Summary

Based on authoritative sources and literature, the article examines the historical period that has passed since the founding of the city of Shusha, which is one of the important centers of the historical, cultural, socio-political life of Azerbaijan, information about the Panahabad-Shusha fortress, including the operation to occupy it by the Armenian armed forces. formations on May 8, 1992.

By occupying the city of Shusha, the military formations of Armenia ensured the occupation of the entire Karabakh. Despite the heroic battle of the Shusha self-defense detachment and its worthy resistance to the enemy, on the night of May 7-8, 1992, the city of Shusha, and 30 villages of the region with a population of 24 thousand people, with an area of 289 square kilometers, was occupied by the Armed Forces of Armenia.

The article covers the period from ancient times to the liberation of the city of Shusha from occupation by the armed formations of Armenia.

Giriş

Strateji geosiyasi mövqeyə, zəngin maddi və mənəvi sərvətlərə malik olan Azərbaycan Respublikasını öz nüfuz dairəsində saxlamaq və ondan bəhrələnmək istəyən təcavüzkar qüvvələr ölkəmizdə müstəqilliyin ilk illərində yaranmış ictimai-iqtisadi, siyasi böhrandan istifadə edərək müxtəlif vasitələrə əl atmışdır. Mənfur düşmən məkirli siyasət yeridərək Qarabağda milli münaqişə ocağı alovlandırmışdır. Beləliklə, böyük və məşə dövlətlərin region marağı, habelə

torpaq iddiaları Qarabağda başlayan münaqişəsinin müharibəyə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Fasilələrlə 28 il davam edən birinci Qarabağ savaşında torpaqlarımızın 20 faizi Ermənistan silahlı birləşmələri və onların havadarları tərəfindən ələ keçirilmişdir. İşğal nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 1 milyondan artıq əhalisi məcburi köçkün və qaçqın həyatını yaşamağa məcbur edilmiş, 20 mindən çox övladı isə hərbi əməliyyatlar zamanı qəhrəmancasına şəhid olmuşdur.

Ancaq 1993-cü ilin iyununda Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımızın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi, baş verə biləcək daha böyük faciələrin qarşısını almışdır.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, 1988-1994-cü illərdə Ermənistan silahlı birləşmələri Azərbaycanda xalqımıza qarşı bir sıra qanlı faciələr törətmişdir ki, bunlardan biri də Şuşanı işğalı idi.

Şuşa Azərbaycanın unikal mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi olan Pənahabad-Şuşa qala-şəhəri Azərbaycanın ən qədim ərazilərindən biri olan Qarabağ ərazisində salınmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərimizi daim özündə yaşadan Şuşa, tarixi inkişaf tsiklində zəngin bir inkişaf yolu keçərək, mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik şəhər kimi təşəkkül tapmışdır.

Pənahabad qalası Qarabağın Sarıcalı oymağından olan Pənah xan Cavanşirin göstərişi və şəxsən iştirakı ilə tikildiyinə görə banisinin şərəfinə Pənahabad və ya Şişə (Şuşa) adlandırılmışdır. Şuşa sözünün etimoloji mənası fars dilindən tərcümədə «düzənlik sahədə ucalan hündürlük, qabarıq yer, daşlı-qayalı təpə, piramida, qalaş» kimi izah edilir [13, 5].

Şuşanın cənub-şərq tərəfdən hündürlüyü 250-300 sajəndən (1 sajen 3 arşına, bir arşın isə Azərbaycanda təqribən 75 sm-ə bərabər idi – Ə.Q.) və eni 100 sajenə qədər olan sıldırım qayalı dərə ilə əhatə edilmişdir. Həmin dərənin üstündə gözəl bir bürc var. Bürcdən aşağıda isə qayaya bitişmiş bir qəsir var. Cıdır düzünün Üç mıx adlanan ərazisindən Daşaltı çayının sol sahilində içərisində tarixin sirlərini özündə qoruyub saxlayan nəhəng kaha yerləşir. Bu kaha qaya boyu, şəhərin altından keçən yeraltı yolla, o biri tayda, qalanın yuxarı qapısının aşağı tərəfində başqa bir ucsuz-bucaqsız kaha ilə birləşir [6, 5-6].

Şuşanın şəhər kimi inkişafını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: Birinci mərhələ 1750-ci ildən 1763-cü ilə qədər davam etmiş və tikinti işləri bir qədər tələsik aparılmışdır. Bu dövrdə şəhərin Şərq hissəsində doqquz məhəllə salınmışdı. Pənahəli xanın hakimiyyət dövrünü əhatə edən birinci mərhələdə şəhərin ən qədim məhəlləsi sonralar şəhərin relyefinə uyğun olaraq “Aşağı məhəllə” adlandırılmışdı. Şuşanın bu ilk məhəlləsi aşağıda adları çəkilən küçələrdən ibarət idi: Çuxur, Qurdlar, Culfa Seyidli, Quyular, Hacı Yusifli, Dördlər qurdu, Dördçinar və Çöl qala.

İbrahimxəlil xan Cavanşirin hakimiyyəti illərinə (1763-1806) təsadüf edən ikinci mərhələdə Şuşada aparılan tikinti işləri daha keyfiyyətli və möhtəşəm olmuşdur. Bu mərhələdə “Yuxarı məhəllə” adlanan ikinci məhəllə formalaşmışdı. Şəhərsalma üçün əlverişli olan “Aşağı məhəllənin” yerindən fərqli olaraq, buranın ərazisi nisbətən dağlıq olub sıx meşə ilə örtülmüşdü [16,8].

Təxminən 40 il ərzində formalaşan “Yuxarı məhəllə”də 8 yeni küçə salınmışdı. Həmin küçələr aşağıdakılar idi: Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı və Təzə.

XIX əsrə əhatə edən üçüncü mərhələdə şəhərin dağlıq-qərb hissəsində yeni məhəllələr salınmış və əslində, bununla Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması dövrü başa çatmışdır. Şəhərin dağlıq ərazidə salınmış “Qazançalı” adlanan üçüncü məhəlləsinin tikintisi 1805-ci ildən – Qarabağ xanlığının Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra salınmağa başlanmış və bütün XIX əsr ərzində davam etmişdi. On iki küçədən ibarət olan bu məhəllə Şuşanın ən çox əhali yaşayan məhəlləsi olmuşdu [11, 3].

Sovet dövründə ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanda (1969-1982) Qarabağa çox böyük diqqət və qayğı göstərilmiş, eləcə də erməni yalan və iddiaları hər zaman iflasa uğramışdı.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərindən biri məhz Dağlıq Qarabağda milli ruhun oyadılması ilə bağlı olmuşdur. Bu istiqamətdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət həyata keçirilərək bu şəhərin inkişafına çox böyük qayğı göstərilmişdi. Ulu öndərin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1970-ci illərin ikinci yarısında bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Həmin il qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri bərpa edildi, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana kompleksləri, ayrı-ayrı inzibati binalar tikildi. Bununla yanaşı, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. Və deyə bilərk ki, bu qərarların yerinə yetirilməsinin tarixi əhəmiyyəti çox böyük idi [18].

Lakin Şuşada başlanmış bu dirçəliş uzun çəkmədi. 1992-ci il mayın 8-də şəhər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu. İşğal prosesində və işğaldan keçən 20 il ərzində Şuşanın tarixi-memarlıq abidələri erməni vandalları tərəfindən xüsusi amansızcasına dağıdıldı [19].

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən keçmiş SSRİ məkanında və ilk növbədə, Ermənistan SSR ərazisində anti-Azərbaycan, antitürk təbliğatı güclənməyə başladı və bu proses M.Qorbaçovun SSRİ rəhbəri seçilməsindən sonra daha da geniş miqyas aldı. 1987-ci il oktyabrın 21-də Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyev Sov.İKP plenumunda vəzifəsindən istefa verdikdən bir neçə gün sonra Sov.İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri A.Aqanbekyan Parisdə “İnterkontinental” hotelində müsahibəsində DQMV-nin

Ermənistana birləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən daha sərfəli olmasını və bu məsələ üzərində xüsusi komissiyanın işlədiyini bəyan edərək Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ideyasını irəli sürdü. Bunun ardınca isə noyabrın 18-də A.Aqanbekyanın Parisdə verdiyi müsahibə “L'Humanite” qəzetində çap olundu. Və verilən bu müsahibə ermənilərin Qarabağa dair ərazi iddialarının başlanması üçün bir siqnal rolunu oynadı [1, 5-6].

1991-ci ilin avqustunda Ağdərənin İmarət-Qərvənd kəndi yandırıldı, oktyabr ayında isə Tuğ işğal edildi. Həmin il noyabrın 18-də Xocavənd ələ keçirildi. Bundan sonra Şuşa blokada vəziyyətinə düşdü. Şuşalıların başqa rayonlarla əlaqəsi yalnız hava məkanı ilə – helikopterlər vasitəsi ilə həyata keçirilirdi [12, 672]. Həmin helikopterlər isə tez-tez vurulurdu.

1991-ci il noyabrın 24-də Şuşanın Xankəndindən keçən telefon rabitə xəttinin ermənilər tərəfindən partladılması ilə Şuşanın ətraf ələmələ əlaqəsi tamamilə kəsilmişdir [12, 672]. Bir həftə sonra dekabrın 1-də isə erməni hərbi birləşmələri tərəfindən Kərkicahan mühasirəyə alınaraq, qəsəbədəki 30 ev yandırılmış, yüzlərlə dinc əhali vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, sağ qalan az miqdarda əhali isə Şuşa şəhərinə pənah aparmışdı. Şuşada isə vəziyyət getdikcə daha gərgin xarakter alırdı.

1991-ci il dekabrın 11-12-də və 26-da erməni hərbi birləşmələri tərəfindən toplardan və qrad qurğularından istifadə olunaraq Şuşa şəhəri, o cümlədən Şuşanın Topxana, Şuşakənd və Naiblər kəndləri aramsız artilleriya atəsinə tutmuşdur [10, 101]. Bu hücumun məqsədi Şuşa əhalisinin gözünü qorxudub, onları ev-eşiklərindən didərgin salmaq idi.

1992-ci ilin mart ayının əvvəllərində erməni hərbi birləşmələri Şuşanın Malibəyli, Quşçular, Baş Güneypəyə, Orta Güneypəyə, Manikli kəndlərinə hücum etdilər. Kəndlər ermənilər tərəfindən ələ keçirilərək yandırıldı.

Şuşaya erməni hücumlarının ardı arası kəsilmirdi. 1992-ci ilin təkə mart ayı ərzində Şuşada 250-dən artıq müdafiəçi həlak olmuşdu [15].

1992-ci ilin aprel ayınadək Şuşa istisna olmaqla, Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan 55 yaşayış məntəqəsi 366-cı alayın və erməni qüvvələrinin birgə fəaliyyəti nəticəsində işğal edilmişdir [12, 675].

1992-ci il aprelin 1-də gecə saat 2-3 radələrində Rusiya təyyarələri Şuşa üzərinə yanan şarlar tökərək şəhərin müdafiə mövqelərinin fotosunu çəktilər. Bununla erməni hərbi birləşmələri havadarlarının dəstəyi ilə Şuşa şəhərini tamamilə ələ keçirməyə hazırlaşdılar. Əldə olunan məlumatlara görə bu əməliyyata ermənilərin 15 minlik canlı qüvvəsi səfərbər edilmişdir.

Erməni hərbi birləşmələrinin bu mənfur niyyətini puça çıxarmaq üçün Şuşanın müdafiəsi ilə əlaqədar bəzi tədbirlər görülməkdə idi [17, 210].

Ermənilərin Şuşa üzərinə hücumlarının icrasına aprel ayının 27-dən başlanmışdı və bu hücum əməliyyatı Qarabağ cəbhəsinin komandanı Arkadi Ter-Tadevosyan tərəfindən hazırlanmışdı. Hücum əməliyyatı 1992-ci ilin 8 ma-

yında imzalanmış əmrlə, cəbhə xətti boyu ermənilərin hücumlarını daha da intensivləşdirdi [2].

Təcili sürətdə 2600 metr yüksəklikdə yerləşən Bala Kirsə yol çəkildi. Bu məntəqə Şuşanın müdafiəsi üçün ən əlverişli yüksəklik idi. Həmin mövqeyə 1 tank, 1 qrad qurğusu, 1 top və 120 nəfərlik Şuşa könüllüsü yerləşdirildi. Həmçinin Şuşanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mövud yolların hamısı minalandı [17, 211].

Belə bir çətin şəraitdə Şuşanın yerli əhalisindən ibarət şəhərin müdafiəsi üçün 625 nəfərlik könüllülərdən ibarət özünümüdafiə dəstəsi də yaradılmışdı. Lakin bunların hamısına silah vermək mümkün olmamış, yalnız 85 nəfəri silahla təmin edilmişdi [17, 211].

Ermənilər aldadıcı manevrlərlə Şuşa şəhərinin mühasirəsini daraltmağa çalışırdılar. Belə ki, 1992-ci il may ayının 6-da Yura Ovanesyan Canhəsən istiqamətindəki Azərbaycan mövqelərinə bir neçə sarsıdıcı zərbələr endirərək, döyüş mövqeyini dəyişib Şuşa şəhərinə doğru istiqamətləndi. Canhəsən-Kosalar istiqamətindəki Yura Ovanesyanın başladığı döyüşün davam etdirilməsi tapşırığını 26-cı bölmə öz üzərinə götürdü. Burada erməni ordusunun əsas məqsədi Azərbaycan döyüşçülərinin diqqətini Canhəsən-Kosalar istiqamətinə cəlb etməklə Şuşa şəhərini mühasirəyə salmaq idi. Həmin gün axşama doğru Azərbaycanın iki hərbi vertolyotu Şuşa ətrafındakı ermənilərin təmas xəttinə zərbələr endirdilər. Bundan bir neçə dəqiqə sonra Su-25 döyüş təyyarəsi havaya qalxaraq Xankəndi şəhərinə bir neçə bomba atdı və Ağdam istiqamətinə uçub getdi. Bu, Azərbaycan tərəfinin Şuşanın süqutuna qədər sonuncu həmlələri oldu [7].

Şuşanın işğalını müşahidə etmək üçün may ayının 6-da bütün erməni komandanlığı, xarici qonaqlar və jurnalistlər ilə dəniz səviyyəsindən 1207,3 m şimal yüksəkliyində yerləşən Şuşakəndə toplaşmışdılar. Onların sırasında Qarabağ cəbhəsinin komandanı Arkadi Ter-Tadevosyan, Ermənistanın müdafiə naziri Vazgen Sərkisyan, general Qurqen Dalıbaltayan, Ermənistanın hərbi qərargah rəisi Feliks Qozoryan, Robert Koçaryan, Serj Sərkisyan, Leonid Martirosyan, Oleq Eseyan, Zori Balayan, Andrey Saxarovun ögey oğlu Aleksey Semenov, Elena Bonner, Baronessa Koks, eləcə də «Ümumdünya xristian həmrəyliyi» və "Daşnaksütun" terror təşkilatının rəhbərləri var idi. Onlar buradan bütün cinahlar boyu hücum xəttini izləyir və öz döyüşçülərinə göstərişlər verirdilər [2].

Mayın 8-də Şuşaya Qızıl Xaç Cəmiyyəti və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının nümayəndələrinin gəlməsi ilə əlaqədar bir gün qabaq Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin göstərişinə əsasən Şuşa ətrafında yerləşdirilən döyüşçülərimiz və hərbi texnika oradan çıxarılmış, minalanmış ərazilər isə minadan tamamilə təmizlənmişdi [14, 125].

Elə həmin gün gecə saatlarında «Bala Kirs» erməni hərbi birləşmələri tərəfindən ələ keçirildi və Bala Kirs yüksəkliyinin ələ keçirilməsi Şuşa şəhərini

böyük təhlükə altında qoydu. Belə ki, düşmən Şuşanın arxasında mövqelənərək oradan şəhəri birbaşa bombardman etməyə başladı. Gecə saat 2-dən səhər saat 6-dək Şuşa şəhəri artilleriya atəsinə tutuldu. Şuşa 4 tərəfdən güclü top atəsinə tutuldu. Bundan sonra düşmənin minə yaxın əsgəri 4 tərəfdən Şuşaya hücum etdi. Onlar əvvəlcə şəhərin sol tərəfini – həbsxananı və xəstəxananı ələ keçirdilər [5].

Ermənilərin birinci və ikinci cinahlarla irəliləyən qoşun hissələrinin döyüş tapşırığı, Şuşaya istiqamətlənən yollardakı azərbaycanlıların bütün atəş nöqtələrini susduraraq qala divarlarına yaxınlaşmaq idi [7].

Üçüncü cinahın döyüşçüləri isə Şuşa-Laçın yolunu atəş altında saxlayaraq Şuşanı mühasirəyə salmaqla, Laçın-Qubadlı istiqamətindən Şuşaya köməyə gələn azərbaycanlı döyüşçülərin hərəkətinə mane olmaqla bərabər Zarıslı kəndini işğal edərək orada möhkəmlənmək, bununla da Laçınla Şuşanın əlaqəsini tamamilə kəsmək əmri almışdılar.

Canhəsən-Kosalar istiqamətindəki döyüşçülərə çoxlu sayda aldadıcı manevrlər etmək və azərbaycanlı döyüşçülərin diqqətini bu aldadıcı manevrlərə cəlb etmək tapşırılmışdı. Məhz bundan sonra süni yaradılmış vəziyyətdən istifadə edərək Şuşanın mühasirəsini getdikcə daraldaraq şəhəri işğal etmək oldadı.

Kərkicahan kəndindən və Xankəndindəki Rus Hərbi bazalarından Şuşa şəhərinin yaşayış məntəqələrinə və ictimai iaşə obyektlərinə fasiləsiz raket zərbələri endirilirdi. Bundan vahiməyə düşən Şuşanın mülki əhalisi keçilməz məşələrlə Laçın istiqamətində canlarını xilas etməyə çalışırdılar. Ermənilərin mühasirəsini yarmaq və ya erməni hücumlarının qarşısını almaq üçün canlı qüvvə və texnika da çatışmırdı [2].

Bütün bu qeyri-bərabər ölüm-dirim savaşında hələlik öz mövqelərini müvəqqəti də olsa qoruya bilən azərbaycanlı döyüşçülər Şuşaya daxil olmaq istəyənlər 422 №-li tankı vurmağa nail oldular. Tankın komandiri Qaqik Avşaryan, sürücü mexanik Aşot Avanesyan, atıcı-artirelist Serj Sərkisyan elə ilk və son atəşdən maşının kabinəsindəcə ölmüşdülər [2].

Bu hadisəni gözləməyən erməni hərbciləri mərkəz istiqamətdə döyüşü dayandıraraq, cinahlardan hücumlarını gücləndirdilər. Onlar Qala divarları üzərindən Şuşa türməsinə daxil olmağa qərar vermişdilər. Fasiləsiz raket zərbələri Şuşanın cənubuna və qala divarlarına istiqamətlənmişdi. Bu raket zərbələri Qala divarları üzərindəki bütün müşahidə qüllələrini dağıtmışdı və həmin gün bütün şəhər od tutub yanırdı. Bu həmlədən sonra Şuşanın ermənilər qala divarları üzərindən şəhərə daxil olmağa başladılar [7].

Üçüncü cinahdakı erməni qoşun bölmələri Laçın-Şuşa yoluna çıxdılar və Şuşanın Laçınla əlaqəsi tamamilə kəsilmiş oldu. Bununla da Şuşa, Canhəsən, Kosalar, Qaraqaya erməni işğalının altına düşdü.

Şuşaya daxil olmuş erməni qoşun hissələri, küçə döyüşləri ola biləcəyindən ehtiyatlanaraq küçələrdə açıq şəkildə hərəkət etməyə cürət etmirdilər. Nə-

hayət, may ayının 9-da gecə saat 4-də şəhərin boş olduğuna əmin olan ermənilər Şuşa şəhəri üzərindəki qələbələrini bayram etməyə başladılar [2].

Şuşada qalan qüvvə ilə ermənilərə nə qədər müqavimət göstərilə də Şuşanı saxlamaq mümkün olmadı. Beləliklə, Azərbaycan üçün çox böyük hərbi strateji əhəmiyyətə malik olan, böyük bir tarixi qala – Şuşa şəhəri erməni quldurları tərəfindən işğal edildi.

Ancaq bu işğal tarixin zaman girdabında çox da uzun sürmədi.

Şuşa Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri, tariximizin bizə əmanətidir. Ulu öndər Heydər Əliyevin “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız Azərbaycan yoxdur!” deyimini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev böyük və əvəzsiz tarixi qələbə ilə yerinə yetirdi. 2020-ci il noyabr ayının 8-də Qarabağı və onun paytaxtı Şuşa şəhərini – Pənah-abadı erməni işğalından azad etdi və Azərbaycan bayrağını Şuşada dalğalandırdı [4, 123].

Şuşanın işğalından sonra ermənilər guya bu əməliyyat haqqında əfsanələr uydurmuş, Şuşanın işğalı əməliyyatının adını dağlarda toy adlandırmışdılar. Ancaq, İkinci Vətən müharibəsində qəhrəman Azərbaycan övladları mükəmməl hərbi əməliyyat keçirərək cəsarət, rəşadət, qəhrəmanlıq, güc, milli ruh nümayiş etdirərək onlara elə bir toy tutdu ki, onlar bu dərsi əbədi olaraq yadda saxlayacaqlar [8].

“28 il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi!

Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!...” – bu sözləri Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində demişdir.

Şuşa şəhəri azad edildikdən sonra 2021-ci il may ayının 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Bu möhtərəm prezidentimizin işğalçılardan azad edilmiş Şuşaya həsr edilmiş ilk sərəncamı idi [20, 11].

Nəticə

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri bütünlüklə Qarabağın işğal edilməsini təmin etdi. Erməni mətbuatının məlumatına görə, Şuşaya hücumda 100-ə qədər zirehli maşın, 72 tank, 15 minə yaxın nəfər canlı qüvvə iştirak etmişdi. Şuşaya hücumda Rusiyanın 366-cı alayının 180 hərbi mütəxəssisi 90 ağır hərbi texnikası ilə böyük fəallıq göstərmişdir [12, 686].

Şuşanın işğalı prosesində erməni silahlı birləşmələri ilə birgə xaricdən gətirilmiş muzdlular da döyüşürdülər. Nəticədə, Şuşa özünümüdafiə dəstəsinin qəhrəmancasına döyüşməsinə və düşməne layiqli müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, təcrid dırnağadək silahlanmış Ermənistan silahlı qüvvələri 1992-

ci il mayın 7-dən 8-nə keçən gecə 24 min nəfər əhalisi olan, 289 kvadrat kilometrlik əraziyə malik 1 şəhər və 30 kənddən ibarət Şuşa şəhərini işğal etdilər. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 300-dən artıq həmyerlimiz şəhid olmuşdur ki, onların da 196 nəfəri Şuşa sakini idi.

Döyüş əməliyyatlarında 150 nəfərədək insan əlil olmuş [3, 7], 165 nəfər yaralanmış, 58 nəfər itkin düşmüş, 20 min nəfərədək sakin isə öz evlərindən didərgin düşmüşdü. Ermənilər tərəfindən əsir götürülmüş və Şuşa türməsinə saxlanılan 114 nəfər azərbaycanlı sonradan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi [9, 120].

2020-ci il sentyabrın 27-də başladılan İkinci Vətən müharibəsi gedişində noyabr ayının 8-də Şuşa şəhəri erməni işğalından azad edildi və cəsur Azərbaycan əsgərləri şanlı üçrəngli bayrağımızı Şuşada – Şuşa qalasında dalğalandırdı.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Z., Çəmənli M., ŞUŞA - Azərbaycanın tarix və mədəniyyət incisidir. Bakı, 2012, 50 s.

2. Azərbaycanın Şuşa şəhərinin ermənilər tərəfindən işğal olunmasından 22 il ötür.

<http://etalonsecurity.az/az/media/news/18>. (müraciət tarixi: 18.03.2022)

3. Azərbaycanın incisi – Şuşa // Yeni Azərbaycan qəzeti, 8 may 2009-cu il, № 85, s.7.

4. Bayramov Q., Qarabağ-Şuşa ədəbi-mədəni mühiti – uzaq keçmişdən bu günümüzə qədər //Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2021, №2(268), 121-135 s.

5. Cahandarov B., Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalından 25 il keçir, 8 May <https://web.archive.org/web/20210206211542/https://1news.az/az/news/uan-n-erm-nil-r-t-r-find-n-i-al-ndan-25-il-ke-ir>(müraciət tarixi: 18.03.2022)

6. Hüseynov Y. Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı:Şuşa, 2013, 156 s s. 5-6.

7. https://az.wikipedia.org/wiki/Şuşanın_işğalı#sitat_qeyd-1 (müraciət tarixi: 18.03.2022)

8. İlham Əliyev Füzuli rayonunda Füzuli-Şuşa yolunun və hava limanının təməlini qoyub, Şuşa şəhərində səfərdə olub, 15 yanvar 2021-ci il, <https://president.az/articles/50184>(müraciət tarixi: 18.03.2022)

9. Kərimli K. Hələ Şuşalıykən. II kitab, Bakı, Azərbaycan, 1995-ci il, 120 s.

10. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991), Bakı:Mütərcim, 1999-cu il, 280 s.

11. Qarabağlı Rizvan. Şuşa şəhərinin yaranması və inkişafı. //Şuşa (Pənahabad) – 250: Elmi-praktik konfransın tezisləri, 14 mart 2001 / Azərbaycan Respublikası “Təhsil” Cəmiyyəti, Bakı, 2001-ci il, 16 s.

12. Məmmədov N. «Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi». Bakı:Avropa, 2016-cı il, 960 s.

13. Məmmədova F. Şuşa qalasının tarixi. //Şuşa şəhərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 22 dekabr 2000-ci il. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Bakı, 2000-ci il, 83 s.

14. Muxtarova T. Şuşa harayı. Bakı:Azərnəşr, 1996-cı il, 204 s.

15. Müxalifət qəzeti, 5 iyul 1992-ci il

16. Nağısoylu M.Z, Kərimov R.Ş., Rəhimov M.Q, Şuşa Azərbaycan mətbuatında (1875–1920.). Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017-ci il, 200 səh.

17. Süleymanov M. Hərbi quruculuğun yeni mərhələsi. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1996-cı il, 312s.

18. ŞUŞA - Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhər 2020-11-13// [https://azertag.az/xeber/SUSA Azərbaycanın tarixi medeniyyet merkezi Qarabağın baş tacı ve hərbi strateji əhəmiyyətə malik qədim seher-1640901](https://azertag.az/xeber/SUSA_Azərbaycanın_tarixi_mədəniyyət_merkezi_Qarabağın_baş_tacı_ve_hərbi_strateji_əhəmiyyətə_malik_qədim_şəhər-1640901)(müraciət tarixi: 18.03.2022)

19. Şuşanın tarixi – ŞUŞA <http://tarixinstitutu.az/page/99/shusha>(müraciət tarixi: 18.03.2022)

20. Tahirov K.M., Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: biblioqrafiya. Bakı, 2021-ci il, 600 s.

ОБ ИСТОРИИ ЗАЙМА БАКИНСКОГО ГОРОДСКОГО УПРАВЛЕНИЯ 1919 ГОДА (ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НМИА)

Касимова Санубар Аббас Ага кызы
Заведующий фонда Материалов
Вспомогательных Исторических
Дисциплин Национального Музея
Истории Азербайджана,
qasimova.ktfn@gmail.com

Ключевые слова: *выигрышный займ, музей, архив, Министерство Финансов, билет, Городская Дума*

Резюме

В Национальном Музее Истории Азербайджана в фонде Материалов Вспомогательных Исторических Дисциплин в разделе бонистики под инвентарными номерами 207, 208 и 237 (блок из 4х билетов) хранятся билеты первого внутреннего с выигрышами займа Бакинского Городского Общественного Управления 1919 года. Ценные бумаги, прошедшие ретаврационную работу в лаборатории НМИА хранятся в специальных бумажных конвертах.

В истории обращения бумажных денежных знаков в Азербайджанской республике 1919 году выпуск билета, внутреннего беспроцентного займа Бакинского Городского Общественного управления достоинством в 500 манат, имело важное значение в урегулировании финансового положения в городском хозяйстве.

В статье предоставлена возможность ознакомить читателя с историей первого выигрышного займа Азербайджанской республики 1919 года, используя фондовые материалы Государственного архива Азербайджанской республики, а также произведено подробное описание билета.

Выпустив в обращение билеты внутреннего беспроцентного с выигрышами займа, правительство в значительной мере решило финансовые проблемы городского хозяйства, а сами билеты займа вскоре, завоевав доверия населения, стали выполнять дополнительные функции – функции средств обращения, циркулируя наравне с синхронными бумажными денежными знаками Азербайджанской республики, находящимися в денежном обращении.

BAKI ŞƏHƏR BƏLƏDİYYƏSİNİN 1919-cu İL İSTİQRAZININ TARİXİNƏ DAİR

Sənubər Qasımova

Açar sözlər: uduşlu istiqraz, muzey, arxiv, Maliyyə Nazirliyi, bilet, şəhər duması

Xülasə

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Köməkçi Tarixi Fənn Materialları Fondunun "Bonistika" bölməsində 207, 208 və 237 inventar nömrələri ilə (cəmi 4 biletdən ibarət toplu) Bakı şəhər Bələdiyyəsinin 1919-cu il istiqrazının ilk daxili uduşlu biletləri qorunur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin laboratoriyasında bərpa edilən bu qiymətli kağızlar hazırda xüsusi kağız zərflərdə saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının kağız pullar tarixində ilk dəfə məhz 1919-cu ildə biletlərin istehsalı, o cümlədən Bakı şəhər Bələdiyyəsinin 500 manat dəyərində olan daxili faizsiz istiqrazları şəhər təsərrüfatının maliyyə vəziyyətinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Məqalədə qeyd edilən fondada və Azərbaycan Respublikasının Milli Arxivində qorunan materiallara əsasən Azərbaycan Respublikasının 1919-cu ilə aid uduşlu istiqrazlarının tarixi və bunların ətraflı təsviri oxucuların diqqətinə çatdırılıb.

Hökumətin qərarı ilə istehsal edilən belə daxili və faizsiz uduşlu istiqrazlar dövriyyəyə buraxılmaqla şəhər təsərrüfatının əksər maliyyə problemləri həllini tapmış, yerli əhalinin etimadını qazanan belə istiqrazlar Azərbaycan Respublikasının pul dövriyyəsindəki digər kağız pullarla birgə istifadə hüququ qazanmışdılar.

ABOUT THE HISTORY OF THE LOAN OF THE BAKU CITY ADMINISTRATION AT 1919 (FROM THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN REPUBLIC COLLECTION)

Sanubar Gasimova

Key words: winning loan, Museum, archive, Ministry of Finance, ticket, City Council

Summary

In the National Museum of the History of Azerbaijan in the fund Materials of Auxiliary Historical Disciplines in the section Bonistics under inventory numbers 207, 208, and 237 (block of 4 tickets) kept the tickets of the first internal loan winnings of Baku City Public Administration in 1919.

Valuable papers that have undergone restoration work in the National Museum of History of Azerbaijan Republic laboratory stored in special paper envelopes.

In the history of the circulation of paper money in The Azerbaijan Republic in 1919 issuance a ticket, internal an interest-free loan of the Baku City Public management of the denomination of 500 manats, was important in settlement of the financial situation in the municipal economy.

The article provides an opportunity to acquaint the reader with history of the first winning loan of the Republic of Azerbaijan 1919, using stock materials of the State Archives Azerbaijan Republic, as well as a detailed ticket description.

By issuing into circulation tickets of the internal interest-free loan winnings, the government largely resolved the financial problems of the urban economy, and the loan tickets themselves soon, having won confidence of the population began to perform additional functions - functions means of circulation, circulating on a par with synchronous paper banknotes of the Republic of Azerbaijan, which is in money circulation.

В Национальном Музее Истории Азербайджана в фонде Материалов Вспомогательных Исторических Дисциплин в разделе бонистики под инвентарными номерами 207, 208 и 237 (блок из 4-х билетов) хранятся билеты первого внутреннего с выигрышами займа Бакинского Городского Общественного Управления 1919 года [1, 56]. Ценные бумаги, прошедшие реставрационную работу в лаборатории НМИА, хранятся в специальных бумажных конвертах (фото 1 аверс и реверс).

В истории обращения бумажных денежных знаков в Азербайджанской республике 1919 году выпуск билета (внутреннего беспроцентного займа Бакинского Городского Общественного управления достоинством в 500 манат), имел важное значение в урегулировании финансового положения в городском хозяйстве.

Печатание билетов внутреннего беспроцентного с выигрышами займа Бакинской Городской Управы 1919 г. было поручено Экспедиции Заготовления Государственных бумаг, в хромолитографии «Товарищества А.М.Дагесов и Р.К.Залинова», находящейся на пересечении Карантийной и Красноводской улиц (ныне ул. С.Вургун, угол Ази Асланова). Там печатались все денежные знаки, почтовые и гербовые марки и т.п. [1, 29].

Дизайн билетов имел восточный колорит. Он был напечатан на тонкой желтой бумаге с надписями и рисунками зеленого, красного, желтого цветов в постельных тонах. На лицевой стороне билета по всему периметру проведен фризový рисунок. По бокам изображены две колонны с коринфской капителью поддерживающие колонны меньшего размера с

аркой (олицетворяющие финансовое благополучие проекта). В верхней части проходит двух линейный фризовый рисунок, состоящий из восьми-конечных звезд, заканчивающийся с правой стороны цифрой «500» и с левой « 〇 . . . ».

В центре билета изображен герб города Баку (на черном щите золотые языки пламени – символ Абшерона горящие огни). На щите золотая корона с тремя зубцами, окаймленная двумя золотыми колосьями, связанная лентой [2, 213]. Справа герба номер билета, слева серия. Текст билета выполнен на русском и азербайджанском (арабской графикой) языках. В центральной части на фоне цифры: «500», с левой стороны надписи: «Билет внутреннего без процентного с выигрышами займа г. Баку, сразрешенного Правительством Азербайджанской Республики 20 августа 1919, на капитал в пятьсот рублей. Далее извлечение из положения о выигрышном займе в 50.000.000 рублей, нарицательных, выпускаемом Бакинским Городским Общественным Управлением.

«§4. Уплата денег за билеты вышедшие в тираж погашения, а также по выигрышам обеспечивается всеми походами, капиталом, имуществом и земельным фондом Бакинского Городского Общественного Управления, причем потребный для этой уплаты суммы вносятся ежегодно в подлежащие городские сметы наравне с прочими обязательными для города расходами». С правой стороны все тоже на азербайджанском (арабской графикой) языке.

В нижней части надписи круглая печать с гербом города Баку - «Бакинская Городская Управа», а также пояснительные надписи и их подписи: Городской Головы, члена управы и главного бухгалтера.

Заканчивается лист датой «1919», по бокам в окружности цифра «500».

На оборотной стороне билета по всему периметру проходит фризовый рисунок, разделяющий лист на две половины: в левой части текст на русском, в правой на азербайджанском языках. Текст состоит из параграфов утверждающий положение о внутреннем беспроцентном выигрышном займе Бакинского Городского Общественного Управления.

«§2. Билеты выпускаются на предъявителя достоинством в 500 рублей, количестве 100000 шт., разделенных на 2000 серий по 50 билетов в каждом.

§3. Каждый билет снабжается грифами Бакинского Городского Головы, членов управы, заведующего финансовым отделом и подписью главного бухгалтера Городской Управы, с приложением печати Управы.

§5. Билеты всего займа во всех без исключения случаях, принимаются по нарицательной цене в залоге Бакинской Городской Управой.

§6. Всего тиражей выиграшей будет произведено 55, в сроки, указанные в плане тиражей, причем в каждый из тиражей внимаются следующие выигрыши:

1.. 200000 рублей
1.. 100000 рублей
1.. 50000 рублей
2 по 25000 рублей 50000 рублей
10 по 10000 рублей 100000 рублей
20 по 5000 рублей100000 рублей
100 по 3000 рублей300000 рублей
300 по 1000 рублей300000 рублей
Всего 435 выигрышей на сумму 1.200 000.

§7. Выигравшие билеты, при выдаче по ним выигрышей, отбираются, погашаются установленным порядком и считаются вышедшими в тираж погашения, но без возмещения их стоимости.

§9. Тиражи выигрышей производятся:

В 1920 г. – 1го июля

В 1921 г. – 2го января и 1го июля

В 1922 г.- 2го января и 1 июля

В 1923 г. и последующие годы, до 1972 г. включительно, по одному разу 2-го января.

Тиражи погашения производятся ежегодно, начиная со 2-го января 1923 г. включительно. Со 2-го января 1923 г. тиражи выигрышей и тиражи погашения производятся в один и тот же день, ежегодно 2-го января, причем тираж выигрышей предшествует тиражу погашения.

§10. Выдача выигрышей и оплата вышедших в тираж погашению билетов по их нарицательной стоимости, производится спустя 3 месяца после соответственных тиражей, по предъявлении подлежащих билетов, в кассе Бакинской Городской Управой и в местах, которые перед наступлением срока платежа указаны будут Управой в особых публикациях.

§18. Билеты займа освобождаются в момент их выпуска от гербового сбора. Выигрыши подлежат обложению всеми теми налогами, которые установлены до сих пор и будут установлены впредь. Порядок уплаты этих налогов устанавливается Министерством Финансов».

Одним из важных и необходимых условий в организации выигрышного займа, являлась его правомочность. Заем мог считаться состоявшимся лишь тогда, когда общая сумма проданных билетов достигнет 12,5 миллионов рублей (1/4 часть тиража).

В статье предоставлена возможность подробно ознакомить читателя с историей первого выигрышного займа Азербайджанской республики 1919 года, используя фондовые материалы Государственного архива Азербайджанской республики.

Бакинским Городским Общественным Управлением (вкратце Бакинская Городская Управа - БГУ) 1 июля 1919 года был представлен доклад

законодательному органу города – Городской Думе, о возникших финансовых проблемах и их решениях.

В докладе приводился подробный анализ финансового положения городского хозяйства по итогам I полугодия 1919 г., где упоминалось о недавнем выделении ссуды в размере 10-ти миллионов рублей с 5% годовым сроком на 3 года, согласно постановлению парламента Азербайджанской Республики, принятой 26 мая 1919 г., однако этого было недостаточно.

В дальнейшем сводка сметы по городскому хозяйству на 1919 г. показала превышение расходов города над его доходами в размере 43630000 рублей.

Используя способы покрытия этого дефицита, а также исчерпание возможности правительства в дополнительном финансировании (выделении ссуд) Управление рекомендовало Городской Думе выпуск среди населения, в виде внутреннего с выигрышами займа в 50000000 рублей нарицательных. К докладу был приложен проект Положения «О выигрышном займе в 50000000 рублей нарицательных» [3, лл. 4 – 5].

Рекомендуемый Городской Управой заем, помимо его жизненной необходимости, представлял еще значительные выгоды для города. Согласно «Положению» он должен был погашаться в течении 52,5 лет, был весьма удобен для города, чем займы правительства, которые даются на короткие сроки. Учитывая, что займа выигрышный, сумма, которую город должен был выплатить, в виде выигрышей, составлял бы 66000000 рублей, что составил бы капитал в 5%.

Доклад завершается просьбой одобрить его и дать согласие на возбуждение перед правительством ходатайства о разрешении БГУ выпустить заем в 50000000 рублей.

Получив согласие Городской Думы, 14 июля 1919 г., письмом за №3398 Городской Голова (глава БГУ) направляет Министру Внутренних Дел (МВД) прошение с ходатайством о получении разрешения парламента.

Согласно распоряжению правительства Азербайджанской Республики, все обращения в парламент и к правительству должны были производиться только через МВД [3, 8-10].

22 июля 1919 г. Министерство Внутренних Дел своим письмом за № 6892 направляет материалы о выигрышном займе в Министерство Финансов в кредитный отдел для получения заключения. Рассмотрев материалы, отдел направляет Министру Финансов подробную докладную записку. «Несмотря на решительное осуждение существующей теорией и жизненной практикой финансового дела выпуска выигрышных займов – говорится в докладе – очевидно, что сегодня Бакинское Городское Самоуправление находится в тяжелом финансовом положении и ведение городского хозяйства требует все больше расходов, что приводит к большому дефи-

циту городского бюджета. Ожидаемой уровень дефицита будет составлять 45000000 рублей. Учитывая, при обилии денег, имеющиеся на руках у большинства населения и при сравнительно невысокой цене, облигации билета в 500 рублей, заем будет иметь, по всей видимости, большой успех».

В соответствии с рекомендациями, изложенными в докладной записке товарища министра финансов, в кредитном отделе была подготовлена подробная докладная в Совет Министров с приложением проекта Закона о выпуске выигрышного займа. 28 июля 1919 г. своими письмами за №1614, №1615, №1618 Министерство Финансов указанные документы направляет соответственно министру Внутренних дел, Совет Министров и председателю Финансово-Экономического Совещания [3, 17 – 23].

В докладе, подписанном Министром Финансов подробно излагаются обстоятельства, побудившие Бакинское Городское Общественное Управление к выпуску указанного займа положительные и отрицательные стороны данного проекта и необходимые мероприятия по обеспечению успешного завершения дела.

20 августа 1919 г. на заседании правительства Азербайджана заслушивается доклад Министра Финансов о выигрышном займе в 50000000 руб. выпускаемом Бакинским Городским Общественным Управлением. Согласно Выписке из журнала постановлений правительства Азербайджанской Республики от 20 августа 1919 г. говорится: « 1. Проект министра финансов о выигрышном займе в пятьдесят миллионов рублей, выпускаемом Бакинским Городским Самоуправлением утверждается».

Одним из важных и необходимых условий в организации выигрышного займа, являлась его правомочность. Заем мог считаться состоявшимся лишь тогда, когда общая сумма проданных билетов достигнет 12,5 миллионов рублей [1/4 часть тиража; 3, 32 – 36].

Городской Голова в своем письме за № 6308 от 20 октября 1919 г. на имя министра внутренних дел, подробно описывая разногласия по отдельным пунктам утвержденного Положения, наряду с просьбой еще раз подать ходатайство в правительство и парламент о частичном изменении некоторых пунктов в пользу города, подробно описал затраты по печатанию билетов займа. Они выражались в следующем:

1. Стоимость бумаги 3780 рублей
 2. 1% банка за комиссию 500000 рублей
 3. За печатание билетов Экспедицией Заготовления Государственных Бумаг, контролю и проч.150000 рублей
 4. Объявление и реклама о займе100000 рублей
 5. Разные непредвиденные расходы43184 рублей
- Итого:796969 рублей

Кроме того, в связи с необходимостью печатания билетов на бумаге с водяным знаками и, учитывая возрастания цен на бумагу, городская управа и финансовая комиссия просили утвердить кредит на расходы по выпуску займу в сумме одного миллиона рублей.

Выпустив в обращение билеты внутреннего беспроцентного с выигрышами займа, правительство в значительной мере решило финансовые проблемы городского хозяйства, а сами билеты займа вскоре, завоевав доверия населения, стали выполнять дополнительные функции - функции средств обращения, циркулируя наравне с синхронными бумажными денежными знаками Азербайджанской республики, находящимися в денежном обращении.

Литературы:

1. Azərbaycanca kağız pul nişanları və qiymətli kağızlar. Kitab-albom. Bakı: 2013, 96 s.
2. Гасымова С. Гербы губернских и уездных городов Азербайджана // “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” V Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, c. 205 - 214
3. Государственный Архив Азербайджанской Республики. Фонд 84, опись 1, д. 158

Фото 1 (аверс). Билет внутреннего безпроцентного с выигрышами займа города Баку. 1919 год

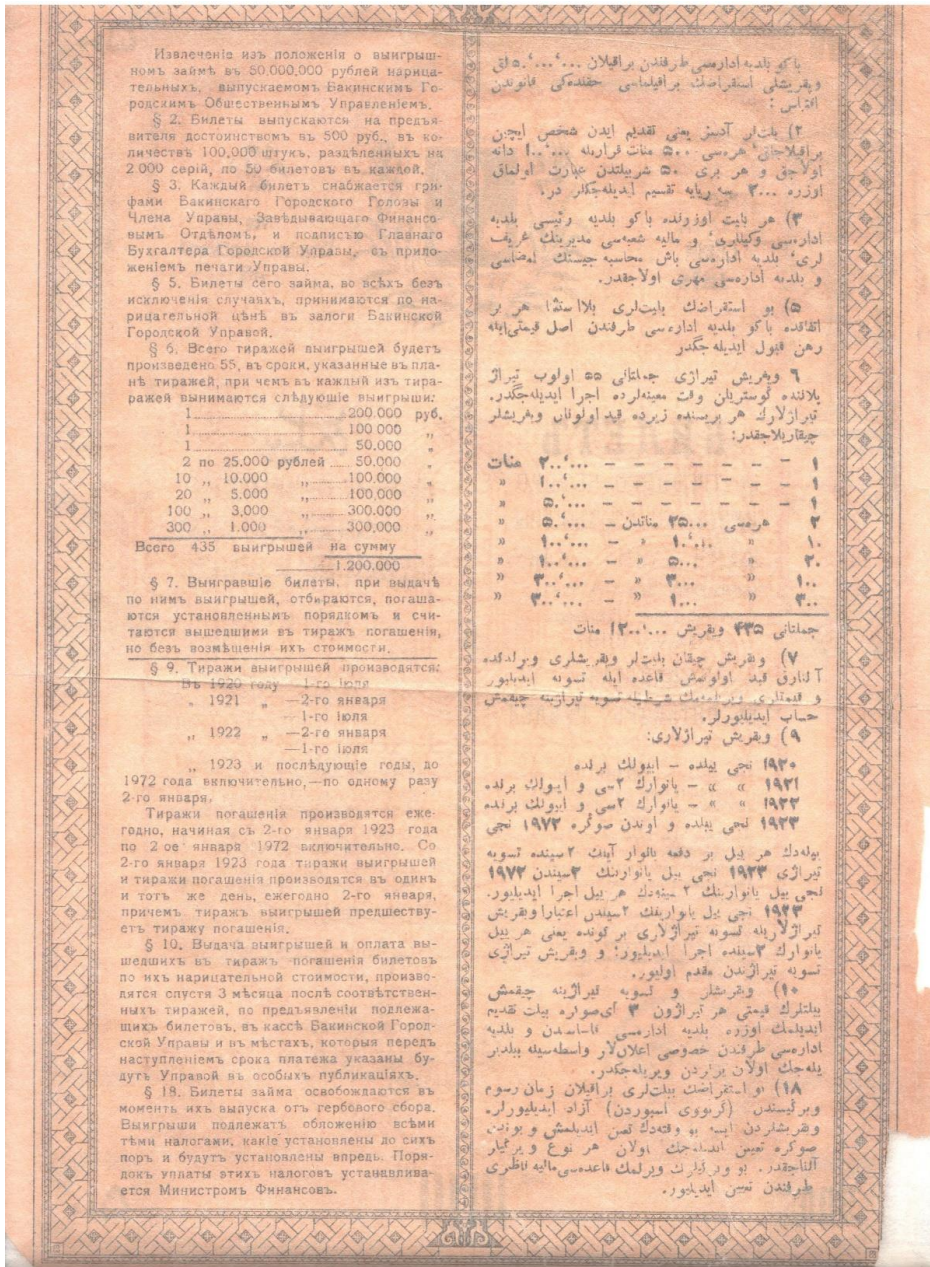

Фото1 (реверс). Билет внутреннего безпроцентного с выигрышами займа города Баку. 1919 год

KUBAN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINDA İŞTİRAKI VƏ ONLARIN AXC NÜMAYƏNDƏLƏRİ İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Məmmədzadə Seyidməmməd İlhami oğlu
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun doktorantı
seyid.mamedzade@mail.ru

Açar sözlər: Paris Sülh Konfransı, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Kuban Xalq Respublikası, Kuban Radası, Denikin, diplomatik əlaqələr

Xülasə

Kuban Xalq Respublikası 1918-ci il fevralın 16-da müstəqil elan edildi. Onun əraziləri Kuban vilayətinin ərazilərindən və keçmiş Rusiya İmperiyasının Kuban kazak qoşunlarından ibarət idi. Xarici siyasətdə Kuban Xalq Respublikasının əsas vəzifəsi bolşeviklərə və denikinçilərə qarşı mübarizə aparmaq, Kuban respublikasının Paris konfransında dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq üçün bölgənin yeni dövlətləri ilə əlaqələri inkişaf etdirmək idi. Kuban Xalq Respublikası Azərbaycan Demokratik Respublikası ilə də diplomatik əlaqələr qurmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış gənc dövlətlərlə sıx əlaqələr qurmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Denikin, Kolçak və bolşevik təhlükəsi ilə üzlaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti anti-Azərbaycan siyasəti aparmayan, bolşevizmin ideologiyasını qəbul etməyən yeni dövlətlərlə əməkdaşlıqda maraqlı idi və onlarla hər sahədə, o cümlədən Paris sülh konfransında da əməkdaşlıq edirdi.

УЧАСТИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ КУБАНИ В ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ И ИХ СОТРУДНИЧЕСТВО С ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ АДР

Мамедзаде Сейидмамед Илхами оглы

Ключевые слова: Парижская мирная конференция, Азербайджанская Демократическая Республика, Кубанская Народная Республика, Кубанская Рада, Деникин, дипломатические отношения

Резюме

16 февраля 1918 года была провозглашена независимая Кубанская Народная Республика. Его территория состояла из земель Кубанской губернии и кубанских казачьих войск бывшей Российской империи. Кубанская Народная Республика также установила дипломатические отношения с Азербайджанской Демократической Республикой. Для Азербайджанской Демократической Республики было особенно важно установить тесные связи с молодыми государствами, образовавшимися на территории бывшей Российской империи. Столкнувшись с угрозой со стороны Деникина, Колчака и большевиков, Азербайджанская Демократическая Республика была заинтересована в сотрудничестве с новыми государствами, которые не проводили анти-азербайджанскую политику и не принимали идеологию большевизма, и сотрудничали с ними во всех сферах, в том числе на Парижской мирной конференции.

PARTICIPATION OF CUBAN REPRESENTATIVES IN PARIS PEACE CONFERENCE AND THEIR COOPERATION WITH AZERBAIJANI REPRESENTATIVES

Mammadzade Seidmamed İlhami oğlu.

Key words: *Paris Peace Conference, Azerbaijan Democratic Republic, Kuban People's Republic, Rada of Kuban, Denikin, diplomatic relations*

Summary

The Kuban People's Republic declared its independency on February 16, 1918. The Republic's territories consisted of the Kuban region and the territories of Kuban Cossack troops of the former Russian Empire. In foreign policy, the main task of the Kuban People's Republic was to develop relations with the new states of the region, with which it planned to carry a joint struggle against the Bolsheviks and the Denikinites. The Kuban People's Republic had intensive diplomatic relations with the Democratic Republic of Azerbaijan. For the Democratic Republic of Azerbaijan, the establishment of close relations with the young states that were formed on the territory of the former Russian Empire had also a special importance. Faced with the threat from Denikin, Kolchak and the Bolsheviks, the Azerbaijan Democratic Republic was interested in cooperation with new states that did not pursue an anti-Azerbaijan policy and did not accept the ideology of Bolshevism, and cooperated with them in all areas, including at the Paris Peace Conference.

Giriş. Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra onun ucqarlarında milli dövlətlər yarandı və bu gənc dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini dünyaya tanıtmıq, bir daha Rusiya və yaxud hansısa başqa bir imperiyanın tərkibinə daxil olmamaq, azad, sərbəst şəkildə öz gələcəyini qurmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Onun bu mübarizəsi Rusiyanın monarxist və ağqvardiyaçı dairələrində separatizm kimi dəyərləndirilir, bu mürtəcə qüvvələr Azərbaycana qarşı düşmən münasibət sərgiləyirdilər. O dövrdə yaranan gənc dövlətlərdən biri-Kuban Xalq Respublikasının tarixinin araşdırılması maraqlıdır, çünki bu dövlət qeyri-rus millətinin deyil, rus xalqının tərkib hissəsi olan və yalnız müəyyən etnoqrafik xüsusiyyətlərə malik olan Kuban kazaklarının yaratdığı dövlət idi. Etnik yaxınlığa baxmayaraq, Kuban da Azərbaycan kimi müstəqil yaşamaq istəyirdi və bu məqsəd uğrunda mübarizə aparırdı. Bu fakt onu göstərir ki, çar Rusiyası və daha sonra Müvəqqəti hökumətin, Kolçakın yaratdığı Omsk hökumətinin apardığı siyasət nəinki keçmiş imperiyanın qeyri-rus xalqlarının, eyni zamanda demokratik, azad cəmiyyətdə yaşamaq istəyən rus xalqının da maraqlarına cavab vermirdi və Kuban kimi bölgələri öz müstəqil inkişaf yolunu axtarmağa sövq edirdi.

Kubanda Paris konfransına hazırlıq. Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı dünyanın taleyini həll etmək məqsədi ilə "Antanta" ölkələri və ABŞ-ın Parisdə çağırışları sülh konfransı 1919-cu ilin yanvarın 18-də işə başladı. Konfransın açılışına hələ bir neçə ay qalmış "Könüllü Ordu" komandanlığı bütün Rusiyadaxili və Rusiya xaricindəki Ağ hərəkətin qüvvələrini konsolidə etməyə çalışırdı ki, Konfransda rus nümayəndə heyəti vahid mövqedən çıxış etsin. Hələ 1918-ci ilin oktyabrın 12-də "Könüllü Ordu"nun Xüsusi Məşvərət Şurası Denikinin sədrliyi ilə iclas keçirərək qarşıdan gələn Paris Sülh danışıqlarında Rusiya nümayəndələrinin mövqeyini belə formalaşdırmışdı: 1) Sülh konfransında Rusiya vahid tərəf kimi təmsil olunmalıdır. Onun ərazisində yaranan ayrı-ayrı dövlət qurumlarının bu Konfransda iştirakına yol verilməməlidir; 2) Rusiyanın Konfransda vahid təmsilçiliyinin formalaşmasında "Vahid Rusiya" naminə mübarizə aparan və Rusiyanın ayrı-ayrı hissələrində yaranan hökumətlər və müvəqqəti dövlət qurumları, ayrı-ayrı siyasi qüvvələr bu konfransda təmsil olunmalıdırlar.

1918-ci il oktyabrın sonunda Yekaterinodara Rusiyanın keçmiş Xarici İşlər Naziri S.D.Sazonov gəldi və gələn kimi ona Xüsusi Məşvərət Şurasının Xarici İşlər İdarəsinin rəisi vəzifəsi verildi. Sazonovun namizədliyi "Könüllü Ordu" komandanlığı tərəfindən Rusiya nümayəndə heyətinin Parisdə mümkün başçısı kimi baxılırdı.

Qabaqdan gələn Sülh konfransında Rusiya təmsilçilərinin birləşməyə olan ümumi səyləri qarşısında vahid siyasi xəttin hazırlanması üçün siyasi mövqe və nümayəndələrin vəzifələri "Yaddaş qeydləri" adlı kitabçada əks olunmuşdu və bu kitabça Antanta ölkələrinin hökumətlərinə Yekaterinodardakı onların nüma-

yəndələri tərəfindən çatdırılmışdı. Yeni yaranmış dövlətlərin qarşından gələn konfransda yeri və oynayacağı rol haqqında ordu komandanlığının mövqeyinə təsir edən əsas müddəaların məzmunu belə idi ki, ötəri müstəqillik qazanmış zəif və dayanıqsız dövlət qurumları əgər ayrı yaşamaq iddialarından əl çəkmirlərsə, Rusiyanın azad olunması və birləşməsi prosesində iştirak edə bilməzlər. Onlar konfransda ayrıca milli təmsilçiliyə iddialı olmamalıdırlar. Əgər onlar konfransda ayrı təmsil olunarlarsa, bu, Rusiyanın dağılması və zəifliyini bir qədər də artırardı. Bugünkü Rusiya yalnız bir nümayəndə heyəti ilə təmsil olunmalıdır. Bütövlükdə “Yaddaş qeydləri”nin müddəaları ideoloji olaraq könüllülərin “Vahid və bölünməz Rusiya” şüarı ilə üst-üstə düşürdü [4, c.341].

Qarşından gələn konfransla bağlı məsələlərin daha incəliklə işlənilməsi üçün 1918-ci ilin noyabrında xüsusi Məşvərət Şurasının xarici işlər idarəsində Sazonovun sədrliyi ilə “Xarici siyasət işləri üzrə Şura” yaradıldı. Onun tərkibinə Don Respublikası və Kuban Respublikasından, hərəsindən bir nəfər olmaqla, nümayəndələrin də daxil edilməsi təklif olunsa da, hər iki dövlət bu təklifdən imtina etdilər. Nümayəndə heyətinin hazırlığına və formalaşdırılmasına, onun xarici siyasət üzrə mövqeyinin formalaşmasına az müddət qaldığına görə Denikin belə qərar qəbul etdi ki, Cənub hökumətinin Parisdə təmsilçiliyi təkbəşinə Sazonova həvalə edilsin. Baş komandan öz qərarını yeni yaranmış Don və Krım hökumətlərinə də çatdırdı. Don respublikası tələb etdi ki, onların nümayəndəsi nümayəndə qrupuna yalnız məsləhətçi kimi daxil edilsin və bu mövqə “Könüllü Ordu” komandanlığı tərəfindən qəbul edildi [4, c.341]. Kuban Respublikasının nümayəndələrinin formalaşdırılması prosesi daha mürəkkəb oldu. 1918-ci ilin oktyabrında Kuban hökumətinin iclasında qarşından gələn konfransla bağlı Kuban hakimiyyət dairələrinin mövqeyi ilə bağlı məsələ baxıldı. İclasda hökumətin üzvü D.Y.Skobsov cari siyasi vəziyyətlə bağlı çıxış edərək Vilsonun sülh danışıqları ilə bağlı çıxışına toxundu və bu konfransda iştirak üçün Kuban respublikası qarşısında iki imkan olduğunu vurğuladı: 1) “Könüllü Ordu” ilə razılığa gələrək, keçmiş Rusiya dövləti ərazisində yaranan dövlətlərlə bir ittifaqda iştirak etmək; 2) Şimali Qafqazda ciddi siyasi qüvvə olan “Könüllü Ordu” ilə razılaşmaya gələrək ayrıca iştirak etmək.

Hökumət üzvü Skobtsov “Könüllü Ordu” ilə razılaşma mövqeyini müdafiə edərək bildirdi ki, bu razılaşma zəruridir və yaşadığımız dövrün tələblərindən irəli gəlir. Bundan sonra dekabrın 5-də Kuban hökumətində yenə Konfransa göndəriləcək nümayəndə heyətinin səlahiyyətləri məsələsinə baxıldı və S.D.Sazonovun Sülh Konfransına göndərilməsinə razılıq verildi. Bu zaman qeyd olundu ki, Don Respublikası və “Könüllü Ordu” arasında konfransda iştirak məsələsi hansı formada həll olunubsa, Kuban Respublikası da məsələnin bu formada həllinə öz razılığını bildirir. L.L.Bıç Qanunverici Radanın sədri N.S.Ryabovolun köməyi ilə xarici parlament nümayəndə heyətinin başçısı seçildi və Kuban Respublikasını Paris Sülh Konfransında təmsil etmək səlahiyyəti

yətləri ona verildi. Tezliklə L.L.Bıç, F.S.Suşkovun rəhbərlik etdiyi hökumətə bildirdi ki, Qanunverici Radanın təyin etdiyi səlahiyyətlərə uyğun olaraq Parlament nümayəndə heyəti yeganə legitim nümayəndə heyətidir, başqa heç bir nümayəndə heyəti olmamalıdır və hökumət qarşısında tələb qoydu ki, onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin adına ən geniş səlahiyyətləri ehtiva edən məktub versin. Kuban hökumətində Rusiyameylli kazaklar çoxluq təşkil edirdilər və onlar Bıçın təklifinə qarşı çıxdılar. Onlar bəyan etdilər ki, yalnız hökumətin təyin etdiyi nümayəndə heyəti səlahiyyətli olacaqdır və Sazonova kömək kimi Kubandan göndərilən nümayəndələr həlledici səsə malik olmamalıdırlar. Beləliklə, təmsilçilik məsələsində Kuban hökumətində çoxluq təşkil edən rusiyameylli kazaklarla qanunverici Radada çoxluq təşkil edən ukraynameylli kazaklar arasında qızgın mübahisələr başladı. Tezliklə, dövrüyə müzakirə obyekti olan "Kuban Qoşun atamanının və Kuban Diyar hökumətinin Beynəlxalq sülh Konqresinə xüsusi Kuban nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında əmri" adlı bir sənəd çıxdı. Ümumən, əmrin mətni "Könüllü Ordu" komandanlığının mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Çünki bu sənəddə deyilirdi ki, Rusiya dövlətinin beynəlxalq sülh konqresində ümumi nümayəndəsi kimi Sergey Dmitriyeviç Sazonov təsdiqlənmişdir və göstərilirdi ki, Kuban nümayəndələrinin əsas vəzifəsi Rusiya dövlətinin ümumi təmsilçisi S.D.Sazonova hərtərəfli yardım etməkdir.

Kuban nümayəndələrinin konfransa yollanması. 1919-cu ilin 5 fevral tarixində Ukrayna, Belarusiya, Kuban və Don nümayəndələri Odessaya gəldilər və burada qərarlaşan Fransa Ali Komandanlığına memorandumla müraciət etdilər. Memorandumda dağılmış çar Rusiyasının yenidən federal əsaslarda yaradılması proyektinə əks olunmuşdu. Ukrayna və Belarus nümayəndələri elan olunmuş gənc dövlətlərə dəstək verilməsini xahiş edirdilərsə, Don və Kuban nümayəndələri bolşevizmə qarşı mübarizə aparmaq üçün Antanta ölkələrindən hərbi kömək göstərilməsini xahiş edirdilər. Əslində isə öz ordusunu yaradaraq bu gənc respublikalar həm bolşeviklərdən, həm də Denikin və onun "Könüllü Ordusu"ndan xilas olmaq arzusunda idilər. Onlar Kubanda və Donda kazaklardan ibarət müstəqil ordu hissələrinin yaradılmasını və bu hərbi qüvvələrin Antanta dövlətləri ilə birgə ümumi əməliyyat qərargahından idarə olunmasını xahiş edirdilər [6, c.18].

Nümayəndə heyətinin başçısı L.L.Bıçın Kuban hökumətinə Odessadan yazdığı məktubda bildirilirdi ki, Fransa tərəfi Kuban nümayəndələrinin xahişinə biganə yanaşdılar və Kubanın Fransa tərəfdən köməyə ümid etməsi əbəsdir. Bıç Fransa tərəfindən xahiş etdi ki, onun Parisə getməsi üçün öncə İstanbulla getməsinə şərait yaradılsın və İstanbulla gəldiyində L.L.Bıç burada Parisə getməyə icazə məktubu gözləyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan və sair yeni yaranan müstəqil dövlətlərin nümayəndələri ilə görüşdü. 1919-cu ilin martın əvvəllərində Kuban Xalq Respublikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və digər milli

dövlətlərin (Ukrayna, Don respublikası, Dağlı respublikası) nümayəndələri İstanbuldakı Antanta ölkələrinin nümayəndələrinə Memorandum göndərdilər. Memorandumda yeni yaranan dövlətlərin məramının azad, sərbəst, demokratik cəmiyyət qurmağın olması vurğulanır, təəssüflə bildirilirdi ki, Antanta ölkələri tərəfindən ümid edilən dəstək hələlik yoxdur və nümayəndələr onların tezliklə İstanbuldan Parisə getməsinə yardım olunmasını xahiş edirdilər [3, 1.16-18].

Kuban nümayəndə heyəti bu Memorandumun cavabı gələr gəlməz kömək üçün ABŞ hökumətinə müraciət etdi ki, onların Parisə buraxılmasına icazə məktubu əldə etsinlər. 1919-cu ilin martın 10-da Rusiyadakı Amerika missiyası Kuban Qoşunları Atamanı Filimonova müraciət edərək Kuban haqqında ətraflı məlumatın təqdim olunmasını istədi. Lazımı məlumatlar əldə edildikdən və onlarla tanışlıqdan sonra Amerika missiyası Kuban nümayəndələrinin Parisə getməsinə kömək etdilər və 1919-cu ilin aprelin sonlarına kubanlılar Parisə çatdılar. Parisdəki Kuban nümayəndə heyəti Kubanın yalnız müstəqil dövlət kimi tanınması tələbi ilə çıxış etməyə başladı. Onlar Parisdə bəyan etdilər ki, “Kuban kazakları nə Sovet Rusiyasının, nə də monarxiyalı çar Rusiyasının tərkibində olmaq istəmirlər” [6, c.17-23].

Kuban nümayəndələri Parisdə. Parisdə Kubanın nümayəndə heyətinin fəaliyyəti Antanta Ali Şurasına təqdim olunan iki memorandumdan və Antanta ölkələrinin rəhbərləri ilə şəxsi görüşlərindən ibarət olmuşdur. Məsələn, Kuban nümayəndələri ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşmüş, ona öz niyyətlərini bildirmişdilər. 1919-cu ilin iyunun 7-də yenə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Kuban respublikası, Latviya, Litva, Gürcüstan, Ukrayna, Dağlı respublikası və Estoniya nümayəndələri Paris sülh konfransının sədri J.B.Klemansoya Bəyanat təqdim etdilər. Bəyanatda adı çəkilən gənc dövlətlərin Antanta Ali Şurası tərəfindən müstəqilliyinin tanınması zərurəti bildirilir və bu məsələnin “rus məsələsi”nə bağlanmaması xahiş olunurdu. Lakin Rusiyanın yenidən birləşməsinə ümid edən Antanta rəhbərliyi gənc dövlətlərin müstəqilliyindən danışmaq belə arzulamırdı.

Kuban nümayəndələri Paris sülh konfransına buraxılmamışdılar, ancaq onların konfransda qeyri-rəsmi iştirakı və təqdim etdikləri memorandumlar Kuban Radası və Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri (CRSQ) ilə münasibətlərin korlanması üçün yetərli oldu. Kuban respublikası ilə Denikin arasında ziddiyyətlər 13 iyun 1919-cu il hadisəsindən sonra daha da kəskinləşdi. Həmin gün Rostovda keçirilən Cənubi Rusiya konfransında çıxış edən Kuban Diyar Radasının sədri N.Ryabovol Denikinün ünvanına kəskin çıxış etdi və Denikin rejimini Kubanın müstəqilliyinə təhdid kimi qiymətləndirdi. Bu çıxışına görə N.Ryabovol Rostovda Denikinün tabeçiliyində olan Xüsusi müşavirənin əməkdaşı tərəfindən güllələndi. 14 iyun 1919-cu il tarixində keçirilən iclasında Kuban Radası N.S.Ryabovolun ölümünü bütün Kuban diyarı üçün ağır itki kimi qiymətləndirdi [6, c.17-23]. Denikinçilər tərəfindən Kuban parlamentinin sədrinin öldürü-

rülməsi xəbəri Parisdəki nümayəndə heyətini daha qəti addımlar atmağa sövq etdi və Denikin qatı düşməni Dağlı Respublikası Məclisinin nümayəndələri ilə 1919-cu ilin iyulunda müqavilə bağlandı. Müqavilədə göstərilirdi ki, əgər Kuban ordu hissələri Dağlı Respublikası ərazilərinə daxil olarsa, onlar Dağlı Respublikasının hərbi komandanlığının sərəncamına keçirdilər. Faktiki olaraq bu bənd CRSQ və Denikinə qarşı yönəlmişdi.

N.Ryabovolun öldürülməsi Kubanda kütləvi narazılığa səbəb oldu və Kuban Radası açıq şəkildə bəyan etdi ki, mübarizə təkə qırmızı ordu ilə deyil, həm də monarxiya tərəfdarları ilə aparılmalıdır. 1919-cu ilin payızında Kuban Radasının deputatları Rusiyadan ayrılmaq istiqamətində təbliğat aparır, açıq-açıqına Denikin hökumətinə qarşı çıxırdılar. Onlar Kuban atamanını Denikin əlaltısı adlandırır, “Könüllü Ordu” tərəfdarı olan kazakları işdən azad edirdilər.

Kuban nümayəndəlinin Azərbaycan və sair gənc dövlətlərlə əməkdaşlığı. 1919-cu ilin oktyabrın 8-də Paris Sülh konfransında təmsil olunan Azərbaycan, Kuban, Gürcüstan, Latviya, Litva, Şimali Qafqaz, Ukrayna və Estoniya nümayəndələri konfransın sədri J.V.Klemansoya yenə bəyanat təqdim etdilər [1, c.321]. Bəyanatın məzmununu qısaca olaraq belə ifadə etmək olar: keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranan yeni dövlətlər Antanta dövlətləri tərəfindən bəyan edilən demokratik prinsiplər əsasında qurulmuşlar və bu dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınmaqda və özünümüdafiə üçün əsgəri təhcizatda ifadə olunan maddi və mənəvi dəstəyə ehtiyacı vardır. Qoy rus xalqı özü öz ərazisində müqəddəratını təyin etsin. Bizim respublikalarımız öz dövlətlərində quruculuq işləri ilə məşğul olmaq niyyətindədirlər. Bu səbəbdən, bəyanata imza atan ölkələrin nümayəndələri xahiş edirdilər ki, yuxarıda adı çəkilən dövlətlərin hər birinin müstəqilliyi tanınsın və təxirə salınmadan bununla bağlı ortaya çıxan ərazi, iqtisadi, maliyyə və sair məsələlərin müzakirəsinə başlanılsın [1, c.321-322].

1919-cu ilin payızında Kuban Diyar Radası Rusiyadan ayrılmaq xətti götürərək və qonşu Gürcüstanla və Ukrayna Xalq Respublikası ilə fəal şəkildə danışıqlara başladı. Eyni zamanda, Kuban Respublikasının nümayəndələri Millətlər Liqasında Kuban Xalq Respublikasının bu quruma qəbulu haqqında məsələ qaldırdılar və “Ağ hərəkət”ə açıq meydan oxuyaraq Gürcüstan və Ukrayna ilə əlaqələr yaratdılar (5). Beləliklə, Kuban kazakları arasında da “Könüllü Ordu”ya qarşı aparılan təbliğat tezliklə bu orduda xidmət edən kazaklara öz təsirini göstərdi – Kuban kazakları Denikin “Könüllü Ordu”sunu tərkməyə başladılar.

Denikin Kuban nümayəndələrinin Parisdə fəaliyyətinə reaksiyası. Cəbhədə vəziyyətin gərginləşməsi və Kuban Radasının Qaradənizli hissəsinin Denikinə qarşı təbliğatı general Denikini məcbur etdi ki, Kuban kazaklarına qarşı qəti hücum keçsin. Denikin Parisdə Kuban nümayəndə heyətinin onunla müharibə vəziyyətində olan Dağlı Respublikası ilə bağladığı müqaviləni bəhanə gətirərək Kuban Respublikasını ona qarşı düşmənçilikdə günahlandırdı və 7

noyabr 1919-cu il tarixdə Denikin bu müqaviləyə imza atan Kuban nümayəndələrinin səhra məhkəməsinə verilməsi haqqında əmr imzaladı [6, s.17-23]. General Pokrovskinin başçılığı ilə “Kubanda hərəkət” adlı hadisələr başladı. Paris nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri, keçmiş hərbi din xadimi A.İ.Kulabuxov tutuldu və edam edildi, Kuban Radasının müqaviləyə imza atan digər üzvləri repressiyalardan qurtulmaq üçün Kubana qayıtmadılar. Kuban Qanunverici Radası Denikin tərəfindən ləğv edildi, onun ən tanınmış 10 üzvü həbs olundu [2, s. 52-57]. Qoşun atamanı və Kuban hökuməti Kuban Radasını müdafiə etməyə cürət etmədilər. Kuban Radası Denikin qarşısında gücsüzlüyünü hiss edərək Kuban Respublikasının Konstitutsiyasına bir sıra dəyişikliklər etməyə məcbur oldu. Bu dəyişikliklərin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Qanunverici Rada ləğv olunurdu və onun funksiyaları Kuban Diyar Radasına verilirdi. Bəyan olundu ki, “Kuban diyarı özünü Vahid, Böyük, Azad Rusiyasız təsəvvür etmir”.

Ancaq Kuban rəhbərliyi ilə Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri arasında mübarizə bitmədi. Qanunverici Radanın ləğvindən heç iki ay keçməmiş o, yəni bərpə edildi və Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinə edilən bütün güzəştlər ləğv olundu. Bu mübarizənin yekunlarından biri o oldu ki, Kuban kazakları cəbhəni tərk etməyə başladılar. Kuban kazaklarının Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrini tərk etməsi Denikin ordusunun döyüş qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və onun məğlubiyyətlər dövrünün başlamasına səbəb oldu.

Nəticə. Kuban nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında fəaliyyəti arzulanan nəticəyə gətirmədi: Antanta ölkələri Kubanın müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdilər, çünki onlar hələ də Vahid Rusiyanın bərpasına ümid edirdilər. Kuban nümayəndələrinin Dağlı respublikası ilə müqavilə bağlaması Denikin və ağ hərəkət tərəfindən Rusiya maraqlarına xainlik kimi dəyərləndirildi və nümayəndə heyətinin bəzi üzvlərinin həyatı bahasına başa gəldi. Nəticədə, Denikinlə kubanlılar arasında ziddiyyətlər daha da dərinləşdi: kubanlıların Denikin “Könüllü Ordusu”nu kütləvi tərk etməsi Rusiyanın cənubunda və Şimali Qafqazda Vətəndaş müharibəsinin taleyini həll etdi: 1920-ci ilin yazında Denikin orduları XI Qırmızı Ordu hissələri tərəfindən darmadağın edildi, Kubanda və bütün Şimali Qafqazda Sovet hökuməti quruldu, Kuban Xalq Respublikası ləğv edildi.

Ədəbiyyat:

1. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Издательство "Азербайджан", — Баку, - 1998, -632 с.
2. Батько українських самостійників Кубані Кузьма Безкровний. // Ренат Польовий. Кубанська Україна. Издательство Діокор, -Київ, - 2002, - с. 52—57.

3. Государственный Архив Азербайджанской Республики(ГААР), ф.970, оп.1, д.5, л.16-18.

4. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май-Октябрь 1918.Издательство Харвест,- Мн.: - 2002, -464 с.

5. Протокол № 6 заседания 29 сентября 1917 года в помещении Зимнего театра. // Протоколы и стенограммы заседаний Кубанских краевой и Законодательной Рад.1917–1920 гг. Сборник документов: в 6 т. / под ред. А. А. Зайцева. – (Проект «Библиотека Кубанского края»). Т. 4. Издательство Перспективы образования, — Краснодар, - 2016. – 404 с.

6. Ратушняк О. В. Политические искания донского и кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918—1920 гг.) // Альманах «Белая гвардия», -№ 8, - М., - 2005, -с. 17—23.

TURKISH-GEORGIAN HUMANITARIAN RELATIONS: MAIN DIRECTIONS AND REALITIES

Chinara Safarova Gabil

PhD student of Ganja State University, Teacher of ADAU

***Key words:** Turkey, Georgia, humanitarian relations, education, health, Turkish Cooperation Coordination Agency*

Summary

In the post-Soviet, period Turkey's relations with Georgia have played a key role in its policy in the Caucasus and Central Asia. Georgia and the geopolitical region where this country is located entry into the historical area inhabited by the Turkic peoples, Turkish and Muslim rule in the region for many years, in the next stage, the close cooperation arising from the neighborly position gave impetus to the formation of common cultural values between the peoples. Turkey has tried to develop cultural and humanitarian relations with Georgia based on these common values. From this point of view, determining the main directions of humanitarian relations development between the two countries in 1991-2019 is one of the urgent issues from the point of view of historiography. The main research question of the article is to clarify which areas the two countries prefer to develop in the humanitarian field. At the same time, an attempt was made to assess the main realities identified in the study affecting the development of relations.

The article focuses on historical-chronological description and methods of situation analysis preferred, a general historical picture of Turkish-Georgian relations in the humanitarian sphere in 1991-2019 has been created. The main conclusion of the study is that humanitarian relations have also had a positive impact on the development of relations between Turkey and Georgia in the political and economic spheres. This creates very favorable conditions for further strengthening of relations between the two countries.

TÜRKİYƏ-GÜRCÜSTAN HUMANİTAR MÜNASİBƏTLƏR: ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR VƏ GERÇƏKLƏR

Çınarə Səfərova

Açar sözlər: Türkiyə, Gürcüstan, humanitar əlaqələr, təhsil, səhiyyə, Türk Əməkdaşlıq Koordinasiya Agentliyi

Xülasə

Sovet İttifaqının süqutundan sonrakı mərhələdə Türkiyənin Qafqaz və Mərkəzi Asiya siyasətində Gürcüstanla əlaqələr başlıca yerlərdən birini tutmuşdur. Gürcüstanın və bu ölkənin yerləşdiyi geosiyasi regionun türk xalqlarının yaşadıkları tarixi areala daxil olması, uzun illər ərzində bölgəyə türk və müsəlman dövlətlərinin hökm etməsi, sonrakı mərhələdə qonşuluq mövqeyindən irəli gələn sıx əməkdaşlıq xalqlar arasında ortaq mədəni dəyərlərin formalaşmasına təkan vermişdir. Türkiyə Gürcüstanla mədəni və humanitar sahədə əlaqələrini də məhz bu ortaq dəyərləri əsas götürməklə inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Bu baxımdan 1991-2019-cu illərdə iki ölkə arasında humanitar əlaqələrin başlıca inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi tarixşünaslıq baxımından aktual məsələlərdən biridir. Məqalənin əsas tədqiqat sualı iki ölkənin humanitar sahədə hansı istiqamətlərin inkişafına üstünlük vermələrinin aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Eyni zamanda tədqiqatda müəyyənləşdirilmiş başlıca istiqamətlərdə əlaqələrin inkişafına təsir edən reallıqların qiymətləndirilməsinə də cəhd göstərilmişdir. Məqalədə başlıca olaraq tarixi-xronoloji təsvir və situasiyanın təhlili metodlarına üstünlük verilmiş, humanitar sahədə Türkiyə-Gürcüstan əlaqələrinin 1991-2019-cu illərdə ümumi tarixi mənzərəsi yaradılmışdır.

Tədqiqatda gəlinən başlıca nəticə ondan ibarətdir ki, Humanitar sahədə əlaqələr Türkiyə ilə Gürcüstan arasında münasibətlərin siyasi və iqtisadi müstəvilərdə inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Bu isə ölkələr arasında əlaqələrin gələcəkdə daha da sıxlaşması üçün çox əlverişli şərait yaratmaqdadır.

ТУРЕЦКО-ГРУЗИНСКИЕ ГУМАНИТАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И РЕАЛИИ

Чинара Сафарова

Ключевые слова: Турция, Грузия, гуманитарные отношения, образование, здравоохранение, Турецкое агентство по координации сотрудничества

Резюме

В постсоветский период отношения Турции с Грузией занимали ключевое место в ее политике на Кавказе и в Центральной Азии. Вхождение Грузии и ее геополитического региона в исторический ареал, населенный тюркскими народами, многолетнее господство в регионе тюркских и мусульманских государств, а также тесное сотрудничество, выявившееся

из соседней позиции на более позднем этапе, стимулировали формирование общих культурных ценностей. Турция старалась развивать культурные и гуманитарные отношения с Грузией на основе этих общих ценностей. С этой точки зрения определение основных направлений развития гуманитарных отношений двух стран в 1991-2019 гг. является одним из актуальных вопросов с точки зрения историографии. Основной исследовательский вопрос статьи заключается в выяснении того, какие направления две страны предпочитают развивать в гуманитарной сфере. В то же время в исследовании предпринимается попытка оценить реалии, влияющие на развитие отношений по выявленным основным направлениям.

В статье основное внимание уделяется методам историко-хронологического описания и анализа ситуации, и создается общая историческая картина турецко-грузинских отношений в гуманитарной сфере в 1991-2019 гг. Основной вывод исследования заключается в том, что гуманитарные отношения оказали положительное влияние на развитие отношений между Турцией и Грузией в политической и экономической сферах. А это создает очень благоприятные условия для дальнейшего укрепления отношений между двумя странами.

Introduction

Development of political and economic relations between Turkey and Georgia in 1991-2019 had a positive impact on the development of relations in the scientific, technical and humanitarian spheres. Turkey uses humanitarian and cultural ties as a “soft power” in Georgian politics. Between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Georgia in the fields of education, science, culture and sports first cooperation agreement (17 items) still signed on July 20, 1992. [1,p.396] In this context, the relations between the higher education institutions of the two countries, in this regard, it was envisaged to support the conclusion of cooperation protocols by governments, exchange of scientific projects and programs, training of specialists, promotion of joint scientific research. Within the framework of the opportunities provided to foreigners by the national legislation of Georgia and Turkey, they intended to support joint historical, archival and archeological research in order to understand better their historical and cultural values. In addition, the document reflected cooperation in primary, secondary and technical education. Supporting the development of relations in the fields of theater, music, opera, ballet and other arts was identified as one of the priorities. [1,p.396-397] Radio and television were of great importance in strengthening the interaction in the new conditions. The document also included articles on the promotion of cooperation between radio and television organizations, and in

this context, the support of the exchange of programs. It could also stimulate the development of cooperation between television, media and news agencies. The document also defined the legal framework for issues, such as support for cooperation between youth organizations, the exchange of athletes, managers and coaches. Each Contracting Party shall contribute to the establishment of cultural centers in the other country, will allow it to comply with the laws and regulations of that country and to act within that framework, they would take measures to facilitate the operation of the centers. The agreement was signed for five years. [1,p.398]

Cooperation in the field of education

Turkey pays special attention to the scientific research of this country, as well as uses relationships established in the field of science as an element of cultural influence while implementing the Georgian vector of Caucasian policy. It is no coincidence that before independence, very few works were devoted to the study of Georgian history in Turkey. "History of Georgians", published in 1993, was one of the rare works that detailed the history and culture of this people. [3,p.63] In the last years of the XX century - the beginning of the XXI century, the number of works on the history of Georgia published in Turkey began to increase gradually. Turkish scholars have begun writing research on Turkish-Georgian relations. Since 2010, research in the field of Georgian studies in Turkey has increased. During this period, not only Georgian history, but also the study of the culture, language, literature and music of this people drew attention. [3,p.75-76] Turkish-Georgian relations are not limited to economic and trade cooperation. At the same time, cooperation projects in the field of education and culture are being implemented. (YECC) has carried out scientific and cultural activities in many countries to promote Turkey, the Turkish language, history, culture, art, as well as to increase cultural exchange and friendship with other countries. Further development of Turkish-Georgian cultural relations and Yunus Emre Turkish Cultural Center was opened to introduce Turkish culture to the Georgian people. A classroom, a conference hall and a library serve the citizens of Georgia in this Center. Tbilisi Yunus Emre Turkish Cultural Center (YECC) was established in February 2012 at the building of Tbilisi State University. 4 Turkish teachers teach Turkish at Tbilisi Yunus Emre Turkish Cultural Center at the moment to 270 students, as well as free Turkish language courses are organized by the Turkish Embassy in Tbilisi. [14]

It should be noted that, after the Cold War, Turkey in Central Asia and the Caucasus Turkish language and culture related to promotion and encouragement In Georgia was one of the first countries to implement strategic activities. Since 1993, educational institutions in the structure of Caglayan Educational Institutions (later Private Railway College) have been selected for their activities. International Black Sea University (IBSU) in Tbilisi, Ishik Primary

School and Nikoloz Tsereteli International School, Niko Nikoladze Primary School and Lyceum in Kutaisi, Shahin Primary School and Lyceum in Batumi, Primary School and Lyceum in Rustaveli for many years, they were the main Turkish educational institutions operating in Georgia. [10] However, many Turkish colleges in Georgia were later closed for various reasons. According to many allegations, after the attempted coup in Turkey in 2016 attempts have been made to restrict the activities of educational institutions in various countries affiliated with the coup attempt group. Then Prime Minister Giorgi Kvirikashvili met with Turkish President Recep Tayyip Erdogan on July 19, 2016 in Ankara. During the meeting, Kvirikashvili expressed his regret over the coup and in the fight against terrorism that next to Turkey and has always stood on the same side as a strategic partner. Experts attributed the visit to the closure of schools. Prime Minister Giorgi Kvirikashvili said in a statement that Turkey did not interfere in the internal affairs of Georgia and thus the democratic rights of both parties are protected. As well as he added that he had not received any instructions from Ankara to close the schools.[12] It can be said that there are many exchange programs in the field of education between the countries. Statistics show that the number of students going from Georgia to Turkey is growing rapidly every year. According to Turkish statistics, 689 Georgian students studied in different cities of Turkey in 2017-2018. [15]

Health relations

Health relations between Turkey and Georgia have been developing since the first years of independence. As early as October 10, 1990, the “Protocol on Cooperation in the Field of Medicine and Health in 1990-1992” was signed in Ankara between the Ministry of Health of the Republic of Turkey and the Ministry of Health of the Georgian SSR. A Coordination Council was established to develop cooperation between the two countries in this field. Relevant bodies of the two countries in the field of infectious, occupational, hematological, immune diseases, family planning, diagnostic radiology, organ transplantation, cardiology, cardiac surgery, treatment of neurological and urological diseases were supposed to cooperate in the protocol. [8,p.2] Starting from the 1991-1992 academic year, the implementation of scholarship programs for the mutual education of Georgian and Turkish students at the Medical Institute of the Georgian SSR, Ankara and Istanbul Universities was also one of the important issues envisaged in the protocol. [8,p.23] On one hand, Turkey is trying to ensure the study of the experience gained in the field of health in Georgia during the Soviet era, on the other hand, by increasing the number of Georgian students studying at their universities, it escalates the number of people who received Turkish education in future Georgian health care. A cooperation agreement was signed on October 29, 1994, at the level of ministers of the two countries in the field of health. This gave impetus to the further development of

relations in this area, legal basis for cooperation convicted. [7,p.90] On January 13 of the same year, "Agreement on cooperation in the field of sports" was signed. [5,p.425]

Activities of the Turkish International Cooperation and Development Agency (TECA) in Georgia

The Turkish International Cooperation and Development Agency (TECA) was established after the collapse of the USSR and in various fields in Turkey and other countries is an agency that continues its activities. Its main activity is to help countries with religious, racial and cultural similarities. The Turkish International Cooperation and Development Agency is an organization affiliated with the Ministry of Foreign Affairs. [6] Turkish Cooperation Coordination Agency has implemented projects in education, culture and medicine in Georgia since 1994. [13] The Turkish Cooperation and Coordination Agency was established on January 27, 1992 by the decision of the Council of Ministers under the Ministry of Foreign Affairs. On May 28, 1992, he was subordinated to the Prime Minister. Finally, on May 12, 2001, it became an organization with a public legal entity subordinate to the relevant state ministry. The purpose of the organization is to help Turkish-speaking and developing countries, in particular, to assist the development of Turkey's neighbors, to develop economic, trade, social, cultural and educational cooperation with these countries through projects and programs. The first task of the organization was to cooperate with developing countries and contribute to the development of these countries. The first task of the organization was to cooperate with developing countries and contribute to the development of these countries. The second is to identify the subjects of cooperation and assistance, taking into account the development goals and needs of these countries and to develop the necessary projects and programs for this purpose. The third task covers the development of independent state structures of these countries, the preparation of legislation, training of civil servants, assistance in the transition to the free market, sending experts to these countries and providing scholarships to people from these countries. [6] Within the framework of TAKA, the project "Road to Equality" in Georgia, "Experience Sharing Program in 2018", "International Association of Police Academies", "Prosthetic and Orthopedic Material Supply" with "State Program of Social Rehabilitation and Child Care" support and cultural education activities are carried out in various fields under the name "Education and Love will save the world". [9] In 2013, in cooperation with the Georgian Foundation for International and Strategic Studies, the "Georgian Young Community Personnel Training Project" was held as a three-stage training program. [11] The Turkish Cooperation and Coordination Agency carries out its work with projects covering 5 continents and 150 countries. It currently operates in Georgia and other countries. This agency has played an

important role in the implementation of the humanitarian aspects of Turkey's Georgian policy. To introduce Turkey to the Georgian people, to contribute to the economic and social development of Georgia, the agency's Tbilisi Coordination Office established in 1994 has done a lot of work since 2019. Since that time the office started operating until 2019 and has implemented more than 700 projects in education, science, culture, health, agriculture and other fields in Georgia. These include the construction of 100 houses in the village of Saguasheti in the Gori region for immigrants forced to leave the Ossetian separatist-held part of the Tskhinvali region (so-called "South Ossetia") after the war in 2008. Establishment of three polyclinics in the rural areas of the Autonomous Republic of Adjara, renovated and equipped with modern medical equipment, three disability centers in Tbilisi, Batumi and Bolnisi, repair and commissioning of the Cancer Center in the capital Tbilisi, especially noteworthy. In addition, artesian wells, irrigation canals that will increase the productivity of agricultural lands, rural schools that have become modern educational institutions and drinking water supply to villages deprived of clean drinking water was carried out by the agency. Furthermore, education, cooperation and cultural activities were supported. This work has served to strengthen Turkey's image among the Georgian people. [4]The Turkish Cooperation Coordination Agency has implemented various training programs at the Technical University of Georgia by the Ministry of Food, Agriculture and Livestock of the Republic of Turkey to develop agricultural activities and training in the region. The Georgian side was informed about many issues, from the cultivation of agricultural products to marketing. The agency also repaired dilapidated rural roads in the Adjara Autonomous Republic of Georgia, The Batumi Botanical Garden has been provided with pesticides and equipment. Turkish Cooperation and Coordination Agency, which continues its projects and activities in about 100 countries working with the concept of cooperation to help the countries that provide development assistance to fulfill their political priorities and paves the way for the exchange of knowledge and experience with these countries. Projects implemented by the Turkish International Cooperation and Development Agency; education, health, renewal, water and sanitation projects, e-government projects, research in the field of institutionalization, agricultural development, poverty reduction, women's employment, irrigation, health and transport projects, providing financial resources for infrastructure projects such as the construction of schools and hospitals and renewal of architectural structures defined as cultural heritage covers.

The place of Georgian Turks and Muslims in humanitarian relations

In the humanitarian policy pursued by Turkey in Georgia, hundreds of thousands of Turkic-speaking and Muslim groups living in this country have a special place. At the same time, Turkey is living within its borders to persons of

Georgian nationality showed a special attitude. It is an indication of such prestige that on many holidays and significant days of the Muslim and Turkic peoples celebrated in Georgia, Turkish flags fly along with the Georgian flag. Novruz holiday celebrated on March 21, 2011 in Marneuli region, where Azerbaijani Turks live and the joint waving of the Georgian, Azerbaijani and Turkish flags in that area can be considered one of the most obvious indicators of Turkish-Georgian humanitarian and cultural relations. The development of cultural and humanitarian relations between Turkey and Georgia is influenced by Turkish citizens whose mother tongue is Georgian in Anatolia and Georgian citizens whose mother tongue is Turkish in Georgia. Relations between the two countries over common cultural values help strengthen Christianity in Turkey. There are many historical and cultural monuments in Georgia, which are an example of Muslim-Turkish culture. The abolition of visa requirements between countries has contributed to the cultural integration of peoples. Batumi, which is also inhabited by Muslims, has become a center of attraction for Turkish tourists. In Turkey's 2018 statistics, Georgia is one of the five main countries visited by tourists. This fact is reflected in the data of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey for January-December 2018. According to 2017 statistics, Georgia was the fourth country to send the most tourists to Turkey during the year. Thus, the number of tourists coming to Turkey from Georgia in that year was 2.4 million. [2, p.481]

References

Archive documents

1. TC Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi. 1992 // T.C. Dış İşleri Bakanlığı Arşivi. -Ankara, -1994. № 54667. 524 v.

Books

2. Duran, B., İnat, K., Caner, M. Türk Dış Politikası Yıllığı. 2017. – İstanbul: SETA Yayınları, -2019. -502 s.

3. Telliöđlu, İ. Türkiye'de gürcü tarihi ve kültürü ile ilgili arařtırmalar //Türk-gürcü ilişkileri: tarih ve çağdařlık /Ed. İ.Telliöđlu, R.Kavreliřvili. – Trabzon: Gündüz ofset, -2017. –s. 63-85.

4. TİKA dünyası // T.C.Başbakanlık.Sayı 1, -2012, Haziran. –s. 34-40.

5.Yeniden yapılanma sürecinde Türk cümhuriyetleri ve islam ülkelerinin sosyo-ekonomik yapıları ve Türkiye ile ilişkileri. –İstanbul:Kalibre qrafik, -1998. -463 s.

Dissertations

6.Musaeva U. Sovetler Birliğinin dağılmasından sonra Türkiye-Gürcistan ilişkileri /Yüksek lisans Tezi. -Sakarya Üniversitesi, -2019. -s.105-126.

7.Shantadze, B. Gürcistan'ın komřuları ile ilişkileri ve jeopolitik etkinin İncelenmesi / yüksek lisans tezi. –Bursa, -2006. -145 s.

Newspaper material

8. Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı arasında, tıp ve Sağlık alanında 1990- 1992 yıllarına ilişkin İşbirliği Protokolu // Resmi Gazete, -1991, 26 Ocak. –s. 2-7. –

Electronic resources

9. AİSİ Engelliler Merkezi Personelin Eğitimi, 2013 senesinden başlanmış bir program://TİKA,

[Müraciət tarixi: 01.03.2022] URL: www.tika.gov.tr/tr/haber/gurcistan_aisi_engelliler_merkezi_personeli%27ne_egitim-37943

10. 'FETÖ'nün Gürcistan'daki Faaliyetleri Örgüt, Türkiye'nin sınır komşusu Gürcistan'da Eğitim ve İş Dünyasında Faaliyet Gösteriyor: //Eğitim Haberi,-2016, 25 Temmuz. [Müraciət tarixi:26.02.2022] URL: <http://beyazgazete.com/haber/2016/7/24/feto-nun-gurcistan-daki-faaliyetleri-3393320.html>

11. Gürcistan Uluslararası Stratejik Vakfı: // MKALP, -2016. [Müraciət tarixi:20.02.2022] URL: <http://mkalp.gfsis.org/ge>

12. Kunjulia, L. Gürcistan FETÖ Taraftarları ile İlgili Türkiye'ye Ne Sözü Verdi? // Radiotavisupleba, -2016, 20 Temmuz. [Müraciət tarixi:20.02.2022] www.radiotavisupleba.ge/a/sakartvelos-premieris-viziti-turketshi/27869985.html

13. TİKA'ın Hayır Projeleri // GEONEWS, -2015, 3 Ağustos. [Müraciət tarixi:05.03.2022] URL: <https://geonews.ge/geo/news/story/65628-TIKA-saqartveloshi-saqvelmoqmedo-proeqtebs-ganakhortsiebs>

14. Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri: //Yabancı Türkçe Eğitim Dergisi, Gürcistan Tiflis (YETKM), -2022. [Müraciət tarixi:24.02.2022] URL: www.yabancilaraturkce.com/turkceogreten-kurumlar/yurt-disindaki-kurumlar/yunus-emre-turk-kultur-merkezleri/item/gurcistan-tiflisyetkm.html

15. Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi (2017-2018 yılları) // Türkiye İstatistik Kurumu. [Müraciət tarixi:05.03.2022]URL: <https://istatistik.yok.gov.tr/>

MÜNDƏRİCAT

Adil Mirabdullayev. QLOBALLAŞMANIN BEYNƏLXALQ SİSTEMƏ TƏSİRİ.....	3
Aidə Təhməzova. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ ŞUSANIN ROLU VƏ TÜRKiYƏ-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI.....	11
Aydın Məmmədov. XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYA TARİXÇİLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNƏ DAİR TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ.....	21
Balamirzə Məmmədli. NASİST ALMANİYASI İLƏ MÜHARİBƏ ƏRƏFƏSİNDƏ SSRİ-DƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTƏ DAİR	33
Эльмира Мамедова. МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ АНТИЧНОЙ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ	39
Günay Məmmədli. QAZAXİSTANIN XƏZƏR HÖVZƏSİNİN ENERJİ RESURSLARININ İSTİFADƏSİ MƏSƏLƏSİNDƏ MÖVQEYİ	52
Naibə Əhmədova. XIX–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI MÜNASİBƏTLƏRİ MİLLİ TARİXŞÜNASLIQDA	59
Sevda İSMAYİLOVA. MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN BƏDİİ YARADICILIĞINDA “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”NİN ƏKSİ.....	67
Xəqani Məmmədov. 1905-1906-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TƏCAVÜZÜ ...	74
Zakir Kərimov. ŞUŞA -MƏNƏVİYYATIMIZIN SİMVOLU	81
Kamandari Məmmədova Aygün. ABŞ-DA DAĞLIQ QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİNİN TƏBLİĞİNDƏ AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN LOBBİÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ROLU	90
Məmmədova Aygün. CƏLİLƏBAD SİKKƏ DƏFİNƏSİ HÜLAKÜLƏRİN TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİ AÇIQLAYIR.....	97
Əzizəgə Qəni-zadə. 1992-Cİ İLİN MAYI-ŞUŞANIN İŞGALINA DAİR ...	108
Касимова Санубар. ОБ ИСТОРИИ ЗАЙМА БАКИНСКОГО ГОРОДСКОГО УПРАВЛЕНИЯ 1919 ГОДА (ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НМИА)	118
Məmmədzadə Seyidməmməd. KUBAN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN PARIS SÜLH KONFRANSINDA İŞTİRAKI VƏ ONLARIN AXC NÜMAYƏNDƏLƏRİ İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI.....	128
Chinara Safarova. TURKİSH-GEORGİAN HUMANİTARIAN RELATIONS: MAIN DIRECTIONS AND REALITIES	137

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – jhsadpu@mail.ru göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezinin adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodiki jurnal 2022, 1 (34)

*Çapa imzalanmış 25.03.2022-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 6
Sifariş 162, sayı 100*

*Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Telefon: (+994 12)493 05 85
E-mail: jhhsadpu@mail.ru
www.adpu.edu.az*